С. А. Макарчук

Етнічна історія України

Навчальний посібник

С. А. МАКАРЧУК

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Київ
"Знання"
2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

За свідченнями етнологів, у світі існує від 3 тис. до 6 тис. етносів — народів, які відмінні між собою за мовою, способом життя, часом появи на історичній арені, традиційними видами занять, традиційною культурою, релігією і віруваннями, а також за чисельністю носіїв етнічної віднесеності, організацією політичного і громадського життя, ступенем прилучення народної маси до досягнень професійної культури та мистецтва і ще за багатьма ознаками. Пізнання етнічних рис різних народів і племен у формуванні багажу знань сучасної інтелектуально розвиненої людини – важлива складова частина всього процесу передачі культурних надбань та історичного досвіду попередніх поколінь новим поколінням, що перманентно поновлюють людство.

Вивчення етнічної історії власного народу покликане формувати у молоді й усіх людей почуття національної гідності, усвідомлення прадавніх витоків етнічної спільності, громадянської відповідальності перед заповітами, культурною і духовною спадщиною батьків, дідів і прадідів, благородної духовної цінності нації — патріотизму.

За радянських часів в історичній науці й освіті утвердилась практика бачення та дослідження обмеженого спектра історичних тем, з-поміж яких домінували питання соціально-економічних відносин, визвольної боротьби, страйків і революційних рухів,

формування влади і діяльність державних інститутів, розвиток професійної культури, освіти, науки, партійне будівництво, інтернаціональна солідарність і дружба народів як похідні від означених.

Етнографія як наука, зокрема у Російській Федерації і значно менше у союзних республіках, вивчала також етногенез народів, їх матеріальну і духовну традиційну культуру, етнічні процеси, менталітет, інші аспекти народознавства. На жаль, навіть у шатах ідеології марксизму-ленінізму здобутки етнологічної науки на освітнє поле потрапляли дуже рідко. На історичних факультетах університетів читався хіба що загальний курс світової етнології обсягом до 36 год. Вивчення студентами етнічної історії окремих народів жодні навчальні плани не передбачали. Вважалось, що викладання такого предмета могло нести в собі небезпеку "підогрівання" "приспаних і заглушених" національних почуттів, а отже, і підриву "непорушної дружби братніх народів СРСР".

У наш час, в умовах української державності, у навчальний план спеціальностей "Історія", "Етнологія" й "Археологія", зокрема у Львівському національному університеті ім. І. Франка, внесений як нормативний курс "Етнічної історії України". Автор посібника висловлює сподівання, що вивчення студентами історичних факультетів пропонованого курсу слугуватиме утвердженню в багажі їхніх історичних знань та історичному світогляді наукових поглядів на дискусійні питання історіографії: час виокремлення українського етносу з-поміж слов'янської етнокультурної спільності, складові субстрати праукраїнського, прабілоруського та праросійського етносів, причини появи й особливості дії конвергентних чинників на "руські" етноси на теренах давньої

Русі, сфери суспільного життя, що підпадали під дії тих чинників, етнічний розвиток українського народу в умовах золотоординського поневолення та в умовах роз'єднання української етнічної території між сусідами.

Важливе питання посібника – висвітлення процесу формування етнічних меж розселення українців від X до XX ст. Належна увага присвячена етнодемографічному розвитку України з особливим інтересом до етнодемографічних змін і катаклізмів у XX ст., що були викликані Першою і Другою світовими війнами, голодом 1932–1933 рр., асиміляційною політикою стосовно українців з боку правлячих кіл Росії, Польщі, Румунії, депортаціями населення і репресіями, що чинили в Україні радянська та польська влада.

Автор вважав за потрібне викласти відомі в науці погляди на антропологічні риси українського народу, головно, як їх характеризували провідні українські вчені-антропологи Федір Вовк, Василь Дяченко і Сергій Сегеда.

В останньому розділі посібника узагальнені сучасні наукові відомості про українську діаспору.

Створюючи посібник, автор лише при висвітленні невеликої частини явищ і процесів (наприклад, про етнодемографічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX — першій половині XX ст.; переселення селян з губерній підросійської України у східні краї, губернії й області Російської імперії; українські національні рухи XX ст.; появу і поширення національних етнонімів та етнотопонімів у історичні часи та ін.) використовував власні наукові досліди. Основну ж частину тексту посібника становить стисле авторське узагальнення матеріалу, висновків

з досліджень багатьох українських, а також російських і польських істориків й етнологів, які, на думку автора, найдостовірніше відображають історичну реальність.

Вважаю етичним обов'язком повідомити читача, що у пропонованій книжці використано ґрунтовно доповнений і перероблений матеріал посібника "Український етнос (Виникнення та історичний розвиток)", опублікованого 1992 р. Навчально-методичним кабінетом вищої освіти Міносвіти України.

Розділ 1

ПРЕДМЕТ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

1.1. Етнічна історія як галузь історичної науки

Насамперед нагадаємо, що термін "історія" має два значення:

— будь-якого процесу в часі як такого, що властивий для людського суспільства, і такого, що охоплює розвиток різних явищ природи, наприклад, Всесвіту і Сонячної системи, планети та живої природи, породи тварин, жіночої вагітності й ін.;

— науки, що вивчає розвиток людської цивілізації, народів і держав, сфер суспільного життя від найдавнішого часу до наших днів, а також у значенні науки, що вивчає розвиток у часі будь-яких суб'єктів природи та суспільства.

Власну сферу об'єктивної історичної дійсності, що розвивалася в часі, має також етнічна історія. Як відомо, суспільство — складне багатогранне, різновимірне утворення. До нього належать такі складові, як населення й окремі люди, держави та політичні структури, громади і сім'ї, економіка і культура,

релігії й церковне життя, суспільні верстви робітництва, селянства й інтелігенції, етноси і нації, міста й армії та ін.

Тому *історичну науку* як таку *прийнято диференціювати* залежно від того, які сфери чи галузі суспільного життя у минулих часах вона вивчає. Отже, існує:

— політична історія, що вивчає у часовому розвитку політичні інститути суспільства, у тому числі історію держави і права, політичних партій, політичних ідей тощо;

— економічна історія, або історія народного господарства, з її внутрішнім поділом на історію промисловості й торгівлі, аграрних відносин і сільськогосподарського виробництва, промислові ремесла;

— історія культури з внутрішнім поділом на історію традиційної культури, історію образотворчого мистецтва, архітектури, пісенну та музичну й ін.;

— історія церкви і релігії, в тому числі католицької, православної, протестантської релігій, мусульманської, буддистської, первісних вірувань;

— історія сім'ї та шлюбних відносин, низки ділянок суспільства в їх історичному розвитку, а серед них також — етнічних утворень, племен, етносів, націй.

Науку, яка досліджує етнічні утворення в їх часовому русі та розвитку, прийнято називати *етнічною історією.*

В свою чергу коло наукових зацікавлень етнічної історії достатньо широке й охоплює проблеми виникнення етнічних утворень, племен, союзів племен,

народностей і націй, що визначаються як етноси різного таксономічного рівня:

— виявлення й опис традиційних культурно-побутових рис етносів, вивчення їх трансформації у часі (поселень, житла, одягу, їжі, традиційних занять, звичаїв і обрядів, народних занять тощо);

— вивчення території розселення етносів, руху етнічних кордонів у часі, зміни національного складу населення на етнічній території, формування національної діаспори та її особливостей у різних країнах;

— дослідження етносоціальної структури суспільства на різних етапах часового розвитку в межах етнічної території, зміни соціального складу окремих етносів і співвідношень між їх соціальними верствами;

— дослідження народної творчості у галузі матеріальної та духовної культури в її історичному розвитку;

— дослідження долі етнокультур в умовах урбанізації суспільств.

1.2. Основні терміни та дефініції етнічної історії людства

На тлі численних наукових дефініцій етносу, частково узагальнюючи їх, пропонуємо таку редакцію: *етносом* прийнято називати історичні спільності людей, що мають спільну мову, виразно диференційовану від інших традиційну культуру; власний менталітет, володіють усвідомленням єдності свого

походження і культурної відмінності від інших спільностей, тобто етнічною самосвідомістю, що виражається у самоназві (автоетнонімі). Більшість етносів усвідомлюють власне походження і проживання з певною територією розселення.

Отже, термін "етнос" стосується тієї чи іншої основної етнокультурної одиниці — племені, народності, народу, нації. Для означення спільностей, що історично сформувалися за наслідками етнічної диференціації або ж конвергентних процесів різного змісту (в тому числі політичного) у минулих часах і стали складатися з кількох основних етнокультурних одиниць — етносів, прийнято термін *суперетнос*, — за таксономічним рівнем щось більше, вище від етносу. Такими, наприклад, є слов'яни, тюрки, германці, балти, романці. При цьому в основі суперетносу містяться етногенетичні зв'язки між етносами, що творять суперетнос.

Виходячи із цієї засади, до суперетносу можемо відносити народи однієї мовної сім'ї, скажімо, індоєвропейської, китайсько-тібетської, хаміто-семітської та ін. Існують, однак, прихильники трактування терміна "суперетнос" також як певної групи народів (етносів), що в процесі історичного розвитку впродовж коротшого чи триваліщого часу проживали в однакових суспільно-політичних і культурних реаліях, унаслідок чого набули певних спільних культурно-психологічних рис. Лев Гумільов, наприклад, до суперетносу відносив *еллиністичний світ*, що витворився внаслідок грецького впливу на далекі між собою в етногенетичному плані народи через імперію Олександра Великого; *католицьку Європу*, яка близько тисячі років перебуває у сфері духовного впливу західного римського трактування христи-

янської релігії; *мусульманський світ*, населення котрого під впливом своєї церкви пройняте глибокою вірою у заповіді ісламу, що межує з фанатизмом і забезпечує солідарність часто дуже далеких в етногенетичному сенсі народів. Дотримуючись логіки Л. Гумільова, до суперетносу можна було б відносити і так званий пострадянський простір.

Дуже вживаним в етнології, як і в етнічній історії, є термін "субетнос" (лат. *sub* — частка, що вказує на підпорядкованість, щось менше від загального), який означає етнокультурну спільність нижчу, меншу від таксономічного рівня "етнос". Прийнято вирізняти субетноси різного таксономічного рівня. З-поміж них — етнічна група всередині етносу, етнографічна група, локальна група.

Етнічна група дуже вирізняється діалектом, рисами культури на тлі всього етносу, але залишається його складовою частиною. В російському етносі такими етнічними групами є донські козаки, камчадали, можливо, помори. У складі українського народу субетносів рівня етнічної групи немає, хоч близькі до цього *лемки*, в мові яких, на відміну від загальнонаціональної української, наголос у словах фіксований на передостанньому складі, що становить дуже сутнісну особливість.

Етнографічна група народу-етносу на тлі останнього вирізняється чималою кількістю особливих рис діалекту, матеріальної та духовної культур. На думку одних дослідників, у складі українського народу існує три етнографічні групи: гуцули, бойки і лемки; на думку інших — чотири. До названих трьох відносять ще і поліщуків. Володимир Горленко, відомий сучасний етнограф, додає ще литвинів — мешканців українського лівобережного Полісся, власне північних

Чернігівщини і Сумщини. Вся інша українська етнічна маса в етнокультурному сенсі дуже скристалізована, і на її тлі можна спостерігати хіба що відносно незначні локальні відмінності, зумовлені відмінними історичними та географічними обставинами проживання на Волині, Поділлі, Покутті, в історичній Україні (Середньому Подніпров'ї), на Слобожанщині, в Приазов'ї та Причорномор'ї, на Опіллі, Підгір'ї та ін. Незважаючи на те, що саме корінне населення названих районів через незначні відмінності між собою не вирізняється аж так, щоби його частини становили етнографічні групи, їх просто називають локальними групами українців, райони їх проживання — Волинь, Поділля, Покуття, Опілля, Середнє Подніпров'я, Слобожанщина, Приазов'я, Нижнє Подніпров'я, Побужжя, Підгір'я, Надсяння все-таки прийнято називати етнографічними.

Зауважимо, що термін “етнічна” група стосується не лише частки певного народу на території його розселення, що дуже виділяється етнокультурними особливостями. Його також вживають на окреслення частки народу, яка у зв'язку з історичними обставинами опинилася і більш-менш компактно проживає в іншій країні, іншій державі, поза етнічною територією власного етносу.

В радянській етнографічній літературі термін “етнічна група” іноді застосовувався до невеликих корінних етносів Сибіру, Кавказу, Півночі, як, наприклад, негідальців (за переписом 1970 р.) — 537 осіб, юкагірів — 615, нганасанів — 953, орочів — 1089, іжорців — 781, тофів — 620, алеутів — 441, рутульців, агулів та ін.

Основним терміном для означення сучасних великих державно-політичних та етнічних спільностей є “нація”. Вважається, що в історичній, філософській,

політологічній та іншій літературі сформульовано сотні дефініцій нації. Все залежить від того, який компонент подає в основу визначення нації автор: етнос, державну приналежність, політичну свідомість, рівень економічного розвитку, традицію національно-визвольної боротьби та ін. Не претендуючи на оптимальність визначення, гадаємо, що може бути прийнятною дефініція терміна "нація", відповідно до змісту, який в нього вкладають саме на початку XXI ст., а не на початку чи навіть усередині XX ст. у такому формулюванні: ***націями називають розвинуті в економічному і культурному відношенні народи, які вирізняються з-поміж інших мовою і традиційною культурою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю й особливостями менталітету.***

Проте і сучасні нації дуже відмінні між собою, насамперед, залежно від історії їх формування, співвідношення головних компонентів, що становлять основу їх соціальних структур, рівня культурної і мовної консолідації. Достатньо лише поверхового зіставлення таких соціально-політичних організмів, як нації американська, індійська, італійська та багатьох інших, — і на поверхню випливає їх разюча нетотожність.

В італійській нації 98 % становлять етнічні італійці, предки яких у межах етнічної території проживали тисячі років. Етнічний склад американської нації, можливо, навіть не підлягає систематизації, бо в ньому — нащадки ще недавніх англійців, численних етносів Африки, Європи, Мексики, Центральної та Південної Америки та ін. Незважаючи на це, тут все ж бодай на державно-політичному поверсі відбулася мовна уніфікація нації на основі англійської

в її американському діалекті. Що ж стосується індійської нації (про існування якої, принаймні, однозначно засвідчують державні документи), то її соціальну мозаїчність визначають не лише численні етноси різної мовної віднесеності, в тому числі до віддалених між собою мовних сімей, а також касти, більшою мірою, ніж деінде, різні релігії тощо.

Беручи до уваги великі відмінності в етносоціальній структурі розвинутих в економічному і культурному сенсі сучасних націй, етнополітична література виділяє такі терміни, як "державно-політична нація" й "етнічна нація".

Державно-політичні нації сформувалися головно *під впливом історико-політичних, географо-територіальних*, правових та освітньо-культурних чинників, які впродовж відносно тривалого часу, скажімо, сотень літ, однаково діяли на населення певної території. Зауважимо, що подібне бачення сучасної нації мало місце в українській політологічній думці ще в першій половині XX ст. Відомий український історик державницького напряму польського походження, за політичними симпатіями монархіст-гетьманець В'ячеслав Липинський 1926 р. у великій праці "Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму" писав: "Нація для нас — це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не "пролетаріат", не мова, віра, плем'я" [6, с. 13].

Зазвичай державно-політичні нації в сучасному світі сформовані на багатоетнічній основі. До таких без застереження відносять нації американську США, бразильську, індійську, індонезійську. Тенденції, властиві формуванню державно-політичних націй, очевидно, в наш час захоплюють багато інших країн, де проживають різні етноси, в тому числі Україну,

Росію, Іспанію (тут власне етнічні іспанці становлять 75 % населення, а решта 25 % — баски, галісійці, каталонці), Великобританію, в якій 80 % англійців, але мешкають також шотландці, ірландці, уельсці. Таких країн багато. Їхніх націй у політологічній літературі не відносять до державно-політичних, а сприймають як етнічні з огляду на значну перевагу в них *корінних титульних націй*. Інші ж мешканці тут становлять так звані етнічні меншини. Їх також називають *національними меншинами*. Процес інтеграції цих меншин у націю титульного етносу дуже суперечливий і складний. З огляду на це, у багатьох демократичних державах урядові чинники обирають не тактику їх поглинання титульною нацією, тобто асиміляцію, а гармонійні відносини груп національних меншин із титульною нацією, сприяння розвитку їх мови, традицій, художньої творчості, віри, зв'язку з народом батьківщини походження, передбачають при цьому лише їх громадянсько-політичну інтеграцію в державно-політичну націю, основу якої становить етнічна нація титульного етносу.

Найголовніша соціальна причина загострення відносин між етнічними групами багатонаціональних держав полягає зазвичай у разючій відмінності в соціальній структурі та зайнятості населення різної етнічної віднесеності. На жаль, це властиве й Україні не лише в минулому, а й дотепер: всередині одних груп переважають елітні соціальні верстви, всередині інших — експлуатовані, упосліджені; серед одних — артисти, лікарі, вчені, менеджери й інші "пани", серед інших — штукатури, пастухи, рільники, прибиральники та інші "слуги".

До першорядних термінів предмета етнічної історії належить термін "етногенез" (грец. *etnos* — народ

і *genesis* — походження). Одразу ж зауважимо, що в цей термін різні автори вкладають неоднаковий зміст. Одні інтерпретують його в дослівному розумінні — походження етносу, народу і прикладають до часу виокремлення етнічної спільності з-поміж іншої та розвитку тієї виокремленої спільності до етапу її виразного виділення як окремої етнокультурної одиниці; інші ототожнюють *етногенез* з поняттям *етнічна історія*, що розглядає етнос від часу його зародження і до його розпаду [4, с. 243]. Ми дотримуємося першого розуміння терміна "етногенез", розглядаючи його як такий, що може ототожнюватись лише з раннім етапом етнічної історії.

Дуже близьке до етногенезу поняття *етнічні процеси*. Воно відображає зміст трансформації, що відбувається з етносом упродовж його історії. Оскільки зміст тієї трансформації (етнічних процесів) у різних історичних та географічних умовах має відмінні тенденції та напрями, то залежно від того, в якому напрямі відбувається трансформація етносу, в етнічних процесах виділяють такі:

— *диференційні*, коли під дією, наприклад, географічного фактора чи внутрішньополітичної боротьби або релігійного чинника окремий відносно єдиний етнос розпадається, диференціюється на два чи більше етноси (скажімо, у свій час слов'янство розпалося на окремі народи, так само романці, іранці, балти, германці та ін., а з тюрків виділилися турки, татари, туркмени, узбеки, казахи, кумики, якути, гагаузи...);

— *конвергентні*, коли так само під дією названих факторів, зокрема військово-політичних, культурних, релігійних, відбувається злиття кількох етносів у один.

Конвергенція у свою чергу — неоднозначний процес. У певних умовах тривалого культурного контактування вона може мати природний характер, коли представники різних етносів, особливо близькоспоріднених у мовному та культурному сенсі, інтегруються і витворюють новий спільний етнос. "Добровільні" конвергентні процеси більше були властивими для ранніх періодів історії, коли етноси-племена змінювали етноси-народи. Дехто на означення поняття "конвергенція" вживає термін "фузія". В більшості випадків конвергенція відбувається під впливом асиміляції сильнішим етносом слабшого, чисельнішим — меншого, панівним — підкореного. Зазвичай асиміляція найчастіше буває насильницькою або замасковано насильницькою, хоч ідеологи можуть називати її природною, ніби стихійною, що відбувається сама собою. Про природну асиміляцію дуже багато говорили і писали в Радянському Союзі, де вона охоплювала не лише невеликі етноси, наприклад, водь, іжору, карелів, а й українців, білорусів.

На означення процесу, коли від одного народу "відривається" його менша частина і виокремлюється в етнос, прийнято термін "парціація". У XX ст. це відбулося на Балканах, де від болгарів "парціювалися" македонці.

Загальновідомий процес *дисперсії* (лат. *dispersio* — розсіяння) етносів, з яких за наслідками еміграції чи з інших причин далеко від батьківщини свого походження розселяються представники тієї чи іншої національності (етносу) і творять її діаспору (грец. *diaspore* — розсіяння).

Безумовно, до основних термінів предмета етнічної історії відносимо *етнонім* — народоназву. В етнологічній науці за кожним етнонімом виокремлюються

особливі риси того чи іншого народу. Кажемо "німець" — і за цією назвою уявляємо представника великого народу, що мешкає в центрі Європи, який дав світові великих мислителів, художників слова і пензля, який розпочав Першу і Другу світові війни, за командою Гітлера повірив у свою расову вищість і прилучився до фізичного нищення інших народів. За назвою "єврей" уявляємо представника народу, що живе вірою у свою богообраність, розселеного по всьому світу, що був підданий страшному геноциду на окупованих фашистською Німеччиною територіях у роки Другої світової, а після війни спромігся створити національну державу Ізраїль на землі давньої історичної прабатьківщини. До цих уявлень додаються знання про українських містечкових євреїв, що до Другої світової війни густо населяли міста і містечка України. Назва "татарин" асоціюється в українців з багатовіковою боротьбою проти ординських нападів, трагічною долею тих, хто потрапляв у ясир, з уявою татарина на коні, який поклоняється Аллаху і п'є кумис. Особливим є бачення в українців самих себе, характеру й етнічних рис поляків, чехів, циган, росіян, білорусів, вірмен та ін.

За походженням існує два роди етнонімів: *автоетноніми* й *аллоетноніми*, або *екзоетноніми*.

Перші — це самоназви, другі — назви, що дали тим чи іншим народам сусіди. Отже, є народи, які виступають у сучасній науці під двома назвами, наприклад, німці: їх аллоетнонім слов'янського походження "німці", але вони мають і власний автоетнонім "*Deutschen*"; греки: їх аллоетнонім "греки", автоетнонім "елліни"; фіни — аллоетнонім, а самі себе вони називають "суомі" (автоетнонім). У росій-

ській, польській, чимало і в українській історичній і суспільствознавчій літературі було і досі залишається багато прихильників трактувати етнонім "Україна" як аллоетнонім, а звідси — так само і етнонім "українці". Мовляв, Україна — край, що в історичні часи був на "*kraju Polski*", або ж землею на окраїні Росії. В Посольському Приказі придумали навіть спеціальний епітет до тих земель — "украинные земли", який з переконливою очевидністю мав пояснювати походження назви "Україна", хоч за законами російської мови периферійні землі мали б називатися "окраинными".

Відомий російський етнограф Ю. Бромлей десь у 60-х роках XX ст. впровадив у етнологічну науку термін "етнікос" на означення етнокультурних спільностей нижчого, ніж етнос, таксономічного рівня, також "ЕСО" — етносоціальний організм на означення соціальної структури одного і того самого етносу на різних етапах його історичного життя [1, с. 39—46].

Нові терміни і дефініції творяться постійно, майже в кожній новій праці зі сфери етнічної історії, етнології, національних відносин.

1.3. Предметні сфери етнічної історії людства

Якщо взяти до уваги не етнічну історію українців, що становить тему нашої розвідки, а етнічну історію людства, то її предметом, насамперед, є етногенез сучасних народів світу на зорі їхнього виникнення, витоки сучасних етнічних спільностей.

Загальноприйнято, що головна ознака кожного народу, яка засвідчує його етнічну віднесеність, — мова. З огляду на це, дослідження етнотворчих процесів у регіонах планети, а також у всьому світі перетинається з дослідженнями у галузі історичного мовознавства. Вважається, що людина як біологічний тип *Homo habilis*, десь у глибоку давнину, ймовірно, кілька мільйонів років тому, сформувалася в одному регіоні планети, можливо, в Африці. Рештки найранішого біологічного типу людини, які датують близько 2 млн років тому, виявив на півночі Танзанії, в печері Олдовай, англійський археолог Льюїс Ліки (1959—1963 рр.). У нижньому шарі печери розташовувались рештки стоянки найдавніших мисливців і рештки мавподібних людей (*Homo habilis*, презинджантроп), що нагадують рештки мавподібного австралопітека, але які вже переступили ту біологічну межу, що відокремлює людину від світу тварин. Можливо, саме з Африки біологічний тип пралюдини впродовж багатьох сотень тисяч років поширювався планетою, дещо видозмінювався у своїх локальних варіантах, але зберігав при цьому відносну єдність свого біологічного виду, інтелектуальних здібностей, здатності до виживання у несприятливих природних умовах. Людина ж основних сучасних біологічних властивостей сформувалася приблизно 200 тис. років тому, хоч у цьому періоді й до 35 тис. років тому існував біологічний вид неандертальця, що з певних причин зник на межі середнього і пізнього палеоліту.

Очевидно, що біологічна здібність до мовлення була властивою для дуже ранньої людини, але виявляти себе у життєвій практиці у виразніших формах та здібність почалась вже тоді, коли людина розсели-

лася на широких теренах планети. Тому мови народів світу, мовні сім'ї й групи дуже різняться між собою фонетично, лексично, морфологічно, синтаксично.

Відомості про найдавніші мови, фіксовані у клинописному письмі та в ієрогліфах, сягають часової глибини всього 3,5 тис. років до н. е. З тієї глибини вчені-лінгвісти простежують історію мовних сімей, найбільші з яких за чисельністю носіїв мов тих сімей — індоєвропейська (на її мовах розмовляє близько 46 % людей світу), китайсько-тібетська сім'я (носії мов якої становлять понад 23 % людства), семіто-хамітська (близько 5 %), дравідійська (3,8 %), алтайська (2,5 %). Наука виокремила багато інших мовних сімей. Деякі з них мають невелику кількість своїх носіїв, але виділяються в сім'ї з огляду на те, що вони дуже специфічні, унікальні, своєрідні, такі, що не мають нічого спільного з іншими мовними сім'ями. До них належать абхазо-адигська та нахсько-дагестанська, які декотрі лінгвісти об'єднують у кавказьку сім'ю, у Південній та Південно-Східній Азії — австралоазійська, таї-кадайська, мяо-яо, австронезійська або майсько-полінезійська, в Сибіру корінних народів — єнісейська, в Індонезії — хальма-херська. На папуаських островах зафіксовано аж 13 мовних сімей; в Австралії мови аборигенів об'єднують в австралійську сім'ю; в Африці, окрім названої семіто-хамітської, називають (іноді на гіпотетичному рівні) нігеро-кордофанську, ніло-сахарську, койсанську сім'ї. У десятку великих супер-сімей вчені зводять мови американських індіанців (і живі, і мертві), хоча чіткої мовної картини індіанців Америки ніби не створено дотепер.

Як відомо, мовні сім'ї поділяються на групи ближчих між собою мов, або на мовні групи. Наприклад,

в індоєвропейській сім'ї разом з мертвими налічують кільканадцять мовних груп чи окремих мов: анатолійську, балтську, германську, іллірійську, кельтську, індійську, іранську, романську, слов'янську. Якщо не брати до уваги мертвих мов, то одиноко в індоєвропейській сім'ї виступають вірменська, грецька й албанська мови. Мертвими мовами вважаються тохарська, фригійська, латинська.

До слов'янської мовної групи належать українська, білоруська, болгарська, сербо-лужицька, македонська, сербо-хорватська, польська, російська, словацька, словенська мови.

Виокремлення мов зі слов'янського масиву відносять до середини І тис. н. е. Крім цього, етномовні й етнотворчі процеси в індоєвропейській спільноті за схемою професора В. Сєдова мали таку послідовність: від 3,5 тис. до 2,5 тис. років до нашої ери існувала індо-хетська спільність. Орієнтовно за 2,5 тис. років до н. е. вона диференціювалася на індоєвропейців та анатолійців, точніше, від індоєвропейців сепарувалися анатолійці. Тоді ж, а ймовірно, ще й раніше виділилися вірмени, за 2200 р. до н. е. — іранці, за 2000 р. до н. е. — давньоєвропейці та греки; за 1500 р. до н. е. відбулась етнічна диференціація давніх європейців на південних і західних, на середніх і тохарів. За 800 р. до н. е. із середньоєвропейців виділяються германці та балтослов'яни, хоч лінгвісти не можуть реконструювати ймовірної спільної балтослов'янської мови на зразок реконструкції санскриту.

Появу слов'ян як окремої спільноти відносять до середини І тис. до н. е. Деякі ж дослідники глибину появи слов'янства переносять на 500—1000 років раніше до комарівської культури XV—XII ст. до

н. е., білогрудівської XI—X ст. до н. е., чорноліської IX—VII ст. до н. е. Так чи інакше, слов'янство як етнос, напевне, вже існувало за півтисячі років до нашої ери, хоч ані речових, ані писемних джерел незаперечно слов'янської віднесеності раніше II ст. до н. е., по суті, немає. Археологи майже безсумнівно ідентифікують як слов'янську зарубинецьку археологічну культуру, датуючи її II ст. до н. е. — II ст. н. е. На зламі тисячоліть збереглися писемні джерела про спорів, венедів (Страбон, Таціт), яких пізніші автори (Прокопій Кессарійський, Йордан) ідентифікували зі слов'янами й антами.

Безумовно, майже всі автори, котрі писали про ранніх слов'ян, вважають, що слов'янство до середини I тис. н. е. лише відносно можна вважати за один етнос. На кожному етапі ще до диференціації слов'ян на окремі етноси в ньому були значні локальні мовно-діалектні й етнокультурні групи. Так вважав М. Грушевський, російські академіки Ф. Філін і О. Трубачов, сучасний український історик і археолог В. Баран та ін.

Середина I тис. н. е. — це не лише час, джерела якого засвідчують відмінності всередині слов'янства, а й час появи окремих слов'янських етносів.

До речі, М. Грушевський ще в другій половині 90-х років XIX ст. вважав за потрібне зазначити: "Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього..." [3, с. 18].

Питання про те, які відомості існують про витоки українського народу десь близько IV ст. після Христа, проаналізуємо пізніше. Зараз розглянемо український народ у порівняльному аспекті: що він собою становить на тлі сучасної етнічної картини світу.

1.4. Український народ серед етнічних спільнот світу

Ця картина дуже мозаїчна і не всіма авторами, які її характеризують, трактується однаково. Людство поділяється, залежно від біологічних ознак людей, на раси і підраси. Однак існують різні погляди навіть на те, скільки налічують основних рас. Одні називають три раси: європеоїдну білу, негроїдну чорну та монголоїдну жовту. Інші вважають, що аборигени Австралії та Полінезії перебувають на однаковій віддаленості й від негроїдної, і від монголоїдної рас, а отже, становлять окрему австралоїдну расу, а не підрасу негроїдів або монголоїдів. Окремі антропологи так само розглядають аборигенів Америки і виділяють їх в окрему американоїдну расу. Згаданий уже Лев Гумільов вважав, що з огляду на особливу відмінність біологічних рис готтентотів і бушменів, які відрізняються від загальної маси сучасних африканських негрів, нібито прибульців періоду пізнього палеоліту з Європи (раса Гримальді), вони становлять окрему *койсанську* расу. Від "раси Гримальді" готтентоти і бушмени "відрізняються тим, що вони не чорні, а бурі; у них монголоїдні риси обличчя, сильно виступаючі повіки, в них інакше влаштована гортань, розмовляють не так, як ми на видиху, а на вдосі, тобто дуже відрізняються і від негрів, і від європейців, і від монголоїдів" [4, с. 14].

Усередині рас існує свій підрасовий поділ і антропологічні відмінності окремих груп людей у межах одного етносу. Наприклад, лише серед європеоїдів виокремлюють п'ять підрас:

— середньоєвропейську;
— індо-середземноморську;
— балкано-кавказьку;
— атланто-балтійську;
— біломоро-балтійську;

Певні антропологічні зони виділяються серед корінного населення в межах української етнічної території (Ф. Вовк, В. Дяченко, С. Сегеда).

Вже йшлося про поділ людства за мовною віднесеністю. У тісному зв'язку з мовною віднесеністю людство поділяється на окремі етноси. В літературі подаються різні відомості про те, скільки у світі існує окремих етносів: від 3 тис. до 6 тис. Така розбіжність пояснюється легко. Як уже зазначалось, існують етноси та субетноси, існують просто етноси-родичі, яких одні дослідники приймають за один, інші — за два (наприклад, мордва-ерзя і мордва-екша; татари казанські й татари кримські; німці Німеччини й австрійці Австрії). Крім того, у багатьох географічних зонах світу ні етноси, ні субетноси ще досі не вивчені як слід, отже, не ідентифіковані. Це стосується Африки, Індії, Америки та ін.

Етноси світу дуже різняться між собою за чисельністю носіїв етнічності. Одні налічують сотні мільйонів людей: китайці — 1 млрд 300 млн (у всьому світі — близько 2 млрд) і гінді — понад 500 млн, японці та росіяни — понад 100 млн. Інші, наприклад, юкагири, нганасани чи негідальці, — менше 1 тис.

Етноси, чисельність носіїв етнічності яких дорівнює 1 млн і більше, в етнологічній науці називають *великими*. Таких етносів не так уже й багато. За підрахунками двадцятирічної давності, їх налічувалося 224. Етноси, число носіїв яких становить менше

50 тис., називаються *малими народами*. Безперечно, неоднаково великі етноси за числом носіїв етнічності. Є такі, що налічують 100—50 млн: німці, пенджабці, біхарці, яванці, італійці, мексиканці, корейці, телугу, маратхі; є й такі, що налічують 50—40 млн: англійці, таміли, в'єти, французи, українці. Тобто з урахуванням державно-політичних націй — американців, бенгальців, бразильців — українці серед етносів і націй світу за чисельністю носіїв етнічності перебувають на 21 місці у світі. Очевидно, що цей порядок розташування етносів і націй за чисельністю їх носіїв відносний і змінюється в часі, думаємо, не на користь українців, росіян, німців, іспанців й інших європейських народів, народжуваність у яких за останні півтора десятиріччя менша від смертності.

За українцями в порядку зменшення чисельності були турки, араби Єгипту, поляки, гуджаратці, іспанці, каннара, колумбійці й ін. В Європі після іспанців (28 млн осіб) були румуни (20 млн), угорці (14,5 млн), голландці (12,5 млн), португальці (12 млн), греки (11 млн), чехи (10,5 млн), білоруси (10 млн), серби, шведи, австрійці, болгари, каталонці, ірландці, фламандці, татари, шотландці, данці, хорвати та ін.

Безумовно, не лише чисельність носіїв етнічності визначає місце народу в колі народів світу. Однак вона творить важливу об'єктивну основу можливості здобуття високого політичного, економічного, культурного, наукового, військового та в інших сферах становища нації та національної держави у світі. Держави, сформовані на основі великих народів, мають кращі об'єктивні можливості для забезпечення благополучних умов життя людей, здобуття ви-

сокого авторитету на міжнародній арені. Звичайно, не все автоматично залежить від того, великий чи малий народ, велика чи мала держава. Тут вагомого значення набуває також суб'єктивний фактор, власне народ, його еліта, їх здатність поборювати всі виклики сучасного світу.

Список використаної літератури

1. *Бромлей Ю.* Этнос и этнография. — М., 1973.

2. *Брук С.* Население мира: Этнодемограф. справоч. — М., 1981.

3. *Грушевський М.* Вступні замітки // Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1.

4. *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. — Ленинград, 1990.

5. *Етнографія* України / За ред. С. А. Макарчука. — Вид. 2-ге. — Л., 2004.

6. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Віdень, 1926.

7. *Савчук Б., Кафарський В.* Вступ до етнології. — Івано-Франківськ, 2003.

8. *Тиводар М.* Етнологія. — Ужгород, 1998.

9. *Тишков В.* Реквием по этносу. — М., 2003.

Контрольні запитання

1. *Які процеси і події минулих часів вивчає етнічна історія?*

2. *В чому спільний і в чому відмінний зміст дефініцій "етнос", "субетнос", "суперетнос"?*

3. *У чому спільний і в чому відмінний зміст дефініцій "етнічна група", "етнографічна група", "локальна група"?*

4. *Які нації прийнято називати етнічними?*

5. *Які нації прийнято називати державно-політичними?*

6. *Який зміст вкладають у поняття "етногенез"?*

7. *Назвіть основні варіанти відомих історії етнічних процесів.*

8. *Назвіть кілька європейських народів, автоетноніми й аллоетноніми яких різні.*

9. *Які Ви знаєте мовні групи, що входять до індоєвропейської мовної сім'ї?*

10. *До яких етносів за чисельністю носіїв етнічності відноситься український народ?*

Розділ 2

ДЕЩО ПРО ІСТОРІОГРАФІЮ ЕТНОГЕНЕЗУ, ЕТНІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА САМОБУТНОСТІ УКРАЇНЦІВ

2.1. Літописання XII—XVII ст. про походження народу і держави "Русь"

Як відомо, ще автор нашого найдавнішого літопису "Повісті временних літ" пояснював мету праці тим, щоб з'ясувати "звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала" [28, с. 1]. За традицією тогочасного історіописання, літописець розпочинав розповідь з того, що після всесвітнього потопу земля, де "сидить русь, чудь і всякі народи", потрапила під володіння Яфета, і як то постав "народ слов'янський", котрий "по довших часах проживав на Дунаєві", і як то звідти розійшлися слов'яни: одні в околиці р. Морави і через те прозвалися моравами, інші осіли на Віслі й прозвалися ляхами, а ті, які прийшли до Дніпра, — полянами [28, с. 2].

Руський літописець початку XII ст., отже, вперше сформулював версію про подунавську прабатьківщи-

ну слов'ян. Одночасно започаткував норманську теорію походження Руської держави, у тому числі народоназви *русь*. Літописець розкривав походження розповіддю про те, як у 862 р. місцеві племена чудь, словени, кривичі та весь, будучи невдоволеними данинами, що доводилося давати варягам "із замор'я", вигнали їх за море.

Однак після цього у відносинах між місцевими племенами зникла правда, "встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали". Тоді слов'яни отямилися, і пішли вони просити допомоги "за море до варягів до русі, бо так звали тих варягів-русів" [28, с. 12]. Варяги, розуміється, погодилися і прийшли "спершу до словен" і стали правити. "І од тих варягів дістала (свою) назву Руська земля" [28, с. 12].

Окремі версії раннього руського літописання, зокрема, про прабатьківщину слов'ян, неодноразово повторювалися у пізньому руському літописанні XVII—XVIII ст. Автор Густинського літопису, створеного десь на початку XVII ст., деталізував відомості Нестора про розселення слов'ян після того, як вони, "знявшись з подунавської сторони, пішли на північ" і осідали на Мораві, Віслі, Дніпрі, у лісах між Прип'яттю і Двіною, на Десні, Сейму і Пслу, біля о. Ільмер та ін. [35, с. 151]. Але той самий літописець, всупереч Нестору, дотримується думки про походження руського етноніма від слов'янського племені роксоланів і посилається при цьому на Длугоша, який писав, що 476 р. "прийшов Одонацер, князь роксоланський, тобто слов'янський, на Рим, і взяв його, і держав його 14-ть літ аж поки од готів не був переможений". Після того Одонацер зі своїми роксоланами пішов до готів, де нині Поморська земля. Там роксолани спорудили "город великий Ругію" [35, с. 152].

Історичний твір "Синопсис", створений у Києві 1674 р., повторюючи давньоруську літописну легенду про потоп і поділ землі після потопу між синами Ноя і пояснюючи походження назви слов'ян від "славных дѣл своих", водночас не приймає літописної версії про варязьке походження імені *Русь*. З цього приводу висловлюються нові міркування, які перегукуються з сучасними: "Неціи близ мимошедших времен сказоваху руссов от городка Роси, недалече Великого Новгорода лежаща; иные — от рѣки Роси; друзіи — от русых волосов, съ яковыми и ныне везде много суть руси". Проте найбільше автор "Синопсису" схиляється до думки, що "россы от россъяния своего прозвашася" [35, с. 169].

Феодосій Сафонович, автор "Хроніки з літописців стародавніх", написаній у 1672 р., тобто майже тоді ж, як і "Синопсис", фактично попереджував міркування автора "Синопсису" про назви слов'ян і русів: "россиянами и земля ихъ Россия от широкого ихъ по свѣту розсияния назвалися. Словенами зас назвалися, повѣдают, от Словенного моря албо от славы и от славных своих во звытязствах дѣл рыцерскихъ, которыми на всемъ свѣтѣ славными были и не так во скарбахъ, як во славѣ кохалися". Мовляв, через це імена своїм нащадкам давали: Святослав, Всеслав, Вишеслав, Станислав, Ярослав, Доброслав та ін.

Хоча там же Ф. Сафонович наводив і літописну версію про те, що Рурик, Синеус і Трубод були русами, "бо того краю варяги, з которого тих князів взято, русь називалися" [31, с. 56, 57]. Подаючи таку інформацію, автор ніби засвідчував обізнаність із давніми джерелами.

Отже, до часу привнесення в історичну науку німецькими вченими Г. Баєром, Г. Міллером, А. Шльо-

цером, котрі у XVIII ст. служили в Російській академії наук, концепції норманського походження народоназви і держави Русь (якщо не брати до уваги літописні версії XII ст.), вітчизняна наука розглядала руський народ і Руську державу IX—XIII ст. як такі, що виникли на власному автохтонному етнічному та географічному ґрунті.

2.2. Питання самобутності українців та окремішності їх історичного життя в історіографії

Як питому саме для України, а також для новгородсько-псковської Русі розглядав назву Русь автор "Історії русів" — історичного твору, створеного приблизно у 90-х роках XVIII ст. Нав'язуючи до південних витоків із скіфсько-сарматського світу етнонім *Русь*, автор "Історії русів" вважав скіфів і сарматів слов'янами. Сучасна наука, безумовно і незаперечно, відносить скіфо-сарматів до ірано-перської мовної родини, з якою слов'янство Подніпров'я на демографічному і культурно-побутовому рівні контактувало від VI ст до н. е. "Східних слов'ян називали скіфами, або сколотами, із-за кочового життя і частого переселення з місця на місце; південнних — сарматами за гострими, як в ящірок, примруженими очима (ніби ту назву сармат дали греки, в яких вона означає ящурино-примружені очі. — *С. М.*); і русами, або руснякам, за волоссям". Принципове значення мав той факт, що український автор 90-х років XVIII ст, історик і публіцист одночасно, розглядав

історію русів від самої їх появи на історичній арені як самостійну, що починалася і в подальшому продовжувалася окремо і паралельно до історії Москви: "по князю Русу роксоланами і россами, а по князю Мосоху, який кочував над річкою Москвою і дав їй цю назву, москвитами і мосхами; від чого в наступному і царство їх одержало назву Московського і в кінці Російського" [18, с. 2].

Українська історична наука від початку XIX ст. майже однозначно дотримувалася такої ж методологічної засади: історія України (Малоросії) — від самого початку становила собою самостійний соціально-політичний і культурний процес, так само й історія Росії (Великоросії) мала свою власну лінію. Необхідно, однак, визнати, що історики "Малоросії" першої половини XIX ст., обґрунтовуючи самобутність історичного минулого Південної Русі, дуже об'єктивно відтворювали і ті моменти історії, коли з державного погляду Русь була єдиною, й інтереси південноруських, північноруських і західноруських земель збігалися.

У першій половині XIX ст., починаючи з 1822 р., витримала кілька видань "Історія Малої Росії" Дмитра Бантиш-Каменського, уродженця Москви, з молдовської дворянської родини Бантишів. Загалом ця праця була писана і переписувана на догоду офіційній ідеології "єдинодержавія і самодержавія". І все-таки, навіть у ній російський великодержавний літератор і критик Віссаріон Бєлінський завбачив крамолу, що Україна має власну історію, чого не міг вибачити автору [36, с. 27—28].

Ще категоричніше висвітлював найдавнішу історію України як самостійний процес Микола Маркевич, родом з Глухівського повіту Чернігівської гу-

бернії, у виданій ним 1842 р. "Исторіи Малороссіи". На його думку, підкреслено самобутній характер мали історичні процеси в Україні в усі часи аж до 1793 р. [36, с. 31—38].

У творчості українських істориків середини і другої половини XIX ст. тематична гама досліджень проблеми етногенезу українського народу, самобутності й окремішності його історичного життя значно розширилася. Певною мірою поштовхом до цього слугувала історіографічна версія російського історика Михайла Погодіна про етнодемографічні наслідки для Середнього Подніпров'я ординського завоювання Русі після 1240 р. Мовляв, орди Батия так знищили Середнє Подніпров'я, що на ньому, по суті, не залишилося корінного руського населення, — одна його частина була перебита ординцями, інша рятувалася втечею аж на Підкарпатті чи в Польщі, ще інша, основна, виемігрувала у Північно-Східну Русь, у район Москви, Володимира, Суздаля. Ця остання частина київських русів саме у Московському царстві продовжувала залишатися носієм культури і традиції, мови давньоруської людності старої Русі. Стосовно людності Подніпров'я XIX ст., то вона походить від "малороссийского племени", що утворилося після вигнання золотоординців з Південної Русі у XIV—XV ст. внаслідок змішання нащадків утікачів XIII ст. у західноруські та польські землі з бродячими подніпровськими степами половцями, печенігами, торками, берендеями й ін. Ідейно-політичний підтекст цієї "наукової" версії очевидний. Він мав на меті обґрунтувати нібито науково демографічну і культурну тяглість "русской" історії, започаткованої у Києві в IX ст. і продовженої саме Москвою у XIII ст., і водночас заперечити право "малороссийского племени" на давньоруську демографічну та культурну спадщину.

Першим на українському ґрунті, хто переконливо довів абсурдність погодінської схеми, був Михайло Максимович (1804—1873 рр.). У працях, що мали оригінальний жанр листів до М. Погодіна, — "Про уявне запустіння України і Батиеве нашестя і заселення її новоприйшлим народом" (1857 р.), "Про десять міст і деякі села давньої України" (1854 р.), "До історії малоросійської мови" (1856 р.) та інших — М. Максимович показав повну безпідставність погодінського постулату стосовно запустіння України у XIII ст. Наводячи численні переконливі історичні свідчення про неперервність руського (українського) народонаселення Південної Русі, М. Максимович узагальнював: "Народ український, так само як волинський і галицький, зменшувався сотнями і тисячами від боїв з татарами, від їхнього хижацького полону; однак народонаселення України, рівно ж Волині і Галича, все ж існувало по-давньому, як існує і досі в давніх містах і селах, примножуючись і новопоселеними" [30, с. 183]. Вже пізніше наукове обґрунтування М. Максимовичем неперервності української історії М. Грушевський назвав його найбільшим подвигом, як і подвигом передреволюційного українознавства взагалі [30, с. 3].

Проте українській історичній думці доводилося відстоювати й обґрунтовувати не лише неперервність і тяглість історичного життя українців на своїй батьківщині, а також їхню етнічну самобутність, те, що вони — не якийсь локальний різновид "единого русского народа", а їх мова — не діалект російської. Скреслювали українців як окремий народ не лише російські офіційні чинники, а також "передові", за тогочасною російською міркою, мислителі. Наприклад, В. Бєлінський категорично заперечував існу-

вання українського народу та його мови, бо це лише "обласне малоросійське наріччя, як і білоруське, сибірське та інші подібні їм обласні наріччя" [2, с. 177].

Узагальнення В. Бєлінського не мали під собою наукового ґрунту. Вже його сучасники вчені-філологи О. Бодянський, І. Срезневський, М. Максимович, солідаризуючись з іншими слов'янськими вченими Й. Дубровським, В. Копітаром, П. Й. Шафариком, переконливо визначали українську мову як окрему та самобутню в колі слов'янських мов.

Однак не наукові погляди епохи визначали практику російської офіційної політики стосовно українського народу, а директивні, часто таємні положення державних документів, наприклад, циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р. чи Емський указ 1876 р. Олександра II. За останнім указом, спеціальна імператорська комісія під головуванням міністра внутрішніх справ, до складу якої входили міністр народної освіти, обер-прокурор святійшого синоду, начальник III відділу власної Його Величності канцелярії, голова Київської археографічної комісії, окремим актом встановлювали заборони на ввіз в Україну виданих за кордоном книг "на малорусском наречии", на друкування на тому ж "наречии" творів або перекладів, "изящной словесности", якщо в них не дотримано "общерусской орфографии". Так само встановлювалася і заборона на театральні вистави в "наречии", друкування в "наречии" текстів до нот, вихід у світ навіть російськомовної газети "Киевский телеграф" на тій підставі, що її видавець Гогоцька залучала до співпраці "людей, які належать до найнеблагонадійнішого напряму". Була заборонена діяльність українських

громад, що діяли вже від 1859 р., припинялася діяльність південно-західного відділу Російського географічного товариства, який до цього успішно досліджував географію, етнографію, культуру України. Висувалися вимоги не допускати викладання в училищах жодних дисциплін на "малороссийском наречии", очистити всі бібліотеки від неблагонадійних книг, перевести викладачів з малоруських губерній у великоруські й навпаки, скеровувати випускників з університетів Малоросії у великоруські губернії [подано за: 25, с. 107—112].

Ось у таких умовах офіційного наступу російського самодержавства на українську наукову думку і мову, заборони українцям бути самими собою кращі представники української інтелігенції писали про те, що українці — давній і самобутній народ з природним правом на власну національну свідомість і культуру, власну мову, а, починаючи від "Закону Божого" Кирило-Мефодіївського товариства, також на власну державність. Саме у програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства "Законі Божому" або "Книзі буття українського народу" параграф 109 проголошував: "І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім" [19, т. 1, с. 258].

Традицією української історіографії стало приписування авторства "Закону Божого" М. Костомарову. І це триває до останнього часу [36, с. 80]. Автор, однак, після уважного вивчення документів, опублікованих у тритомному виданні 1990 р., схильний піддати сумніву авторство М. Костомарова згаданого програмного документа і вважати вірогіднішою більшу причетність до складання "Закону Божого" Миколи Гулака. У будь-якому випадку, немає підстав вважати

М. Костомарова автором найважливішого документа української політичної думки середини XIX ст. і з огляду на його національну позицію у тому часі [29, с. 198—202].

Однак видатний український і російський історик, можливо, навіть більше російський, ніж український, у своїй творчості не лише виявляв великий інтерес до історії України як процесу самобутнього, а й завжди переконливо доводив самобутність українського народу, його мови, культури і, вдаючись до сучасної термінології, також менталітету. В цьому зв'язку дотепер не втратила громадсько-практичного і наукового значення його стаття "Дві руські народности", опублікована в часописі "Основа". Його 1861—1862 рр. у Петербурзі видавали як місячник українські націонали Василь Білозерський, Олександр Кістяківський, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров.

У згаданій статті М. Костомаров намагався обґрунтувати положенння про етнокультурні відмінності північноросів і південноросів, відмінні риси характеру тих народностей, зокрема з погляду їх схильності до самоорганізації та підпорядкування волі володаря чи до свавільної поведінки, відмінне бачення у південноросів і північноросів природи суспільства: у перших — як громади рівних її членів, у других — як громади аристократів, котрим служить мужицтво. Такі особливості національного характеру обох народностей виявляли себе вже у часи давньоруської державності. Для південноруського суспільства були властивими "розвиток особистого свавілля, свобода, невизначеність норм (...), не було нічого насильницького, нівелюючого; не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до визначеної мети. Навпаки, великоросу притаманні рабська

готовність підкоритись міцній самодержавній владі, прагнення дати міцність і формальність єдності своєї землі" [21, т. 1, с. 35—43].

У сфері релігійного життя великорос надає перевагу зовнішній стороні, букві Закону Божого; для малороса важливіше саме релігійне чуття, його менше захоплює сама форма церковної служби. Великорос байдужий до природи, не має нахилу до садів, розведення квітів; малорос любить садки, різними рослинами прикрашає своє подвір'я; епічна поезія у великороса прив'язана до матеріального інтересу; малоруська поезія пройнята м'якістю чуттів, у тому числі історична. В побуті малороси прихильні до простоти відносин між людьми. Все це, як писав Д. Дорошенко, "виступало підґрунтям того, що великороси намагалися спорудити на вікових підвалинах міцне загальне тіло, проникнуте єдиним духом", вони "мають творчий дух (...), вирізняються свідомістю, єдністю, пануванням практичного розуму (...). Цього не виявив наш український нарід. Його вільна стихія призводила або до розкладу громадських зв'язків, або до виру стремлінь, котрі немов те колесо крутили народним історичним життям. Отаким показало нам наше минуле дві руські народності" [20, с. 4].

Для свого часу головний зміст статті М. Костомарова менше стосувався етнокультурних відмінностей, а більше — державницької психології обох "людностей". Виглядало так, що саме відмінності у державотворенні на Півночі й на Півдні остаточно роз'єднали руську народність. Але найважливіше значення мав той факт, що М. Костомаров 1862 р. у принципі висунув питання про дві "народності", яке руйнувало офіційний великодержавний стереотип про "єдину і неподільну Росію".

За М. Костомаровим, на відмінностях державницького життя як головному факторі у поділі нібито єдиної давньоруської народності домонгольського часу на дві гілки у період після ординського завоювання у XIII ст., наголошували численні історики, у тому числі й українські, зокрема в період радянської влади. У межах офіційної історіографії — майже всі [37, с. 66—67].

Дуже образно таке бачення розпаду нібито єдиної давньоруської народності саме під впливом її державного розірвання у XIII—XIV ст. сформулював видатний російський етнолог і мислитель XX ст. Лев Гумільов: наявність двох могутніх центрів тяжіння (Захід і Золота Орда. — *С. М.*) зумовили у XIV ст. етнічну дивергенцію, так само історично закономірну, як і попередня її інтеграція. У литовських землях накопичувалися європейські культурні навички, проповідь уніатства, шляхетні звичаї, німецька мода і вподобання, смаки, латинська мова і вселення євреїв; у Великоросії зміцнилося афонське православ'я, централізація адміністрації, дворянські традиції степової війни, іконопис Андрія Рубльова і змішання з охрещеними татарами. "Обидві половини одного давньоруського етносу стали однаково, але по-різному неподібними на свій прототип" [9, с. 56].

Отже, подібно до М. Костомарова, згаданий російський вчений другої половини XX ст. шукав головну причину етнічного розвитку "руських" народів не у внутрішніх закономірностях етнічного життя, а у зовнішніх політичних впливах.

Однак повернемося у другу половину XIX ст., коли всупереч офіційній російській науці й ідеології українські вчені наполегливо пропагували етнічну окремішність українців. У цьому зв'язку особливо

безкомпромісною була стаття В. Антоновича "Три національні типи народні", опублікована 1888 р. у галицькому народовському часописі "Правда".

Допускали, що згадана стаття була, ймовірно, опрацьованим В. Кониським конспектом однієї з лекцій В. Антоновича [1, с. 754]. Принципове значення статті полягало в тому, що в ній у порівняльному сенсі були охарактеризовані етнографічні й антропологічні риси, особливості "русинів, великоросів або москалів, і поляків". Наведені у ній відмінні антропологічні ознаки названих національних типів були узагальнені на основі недостатніх на той час наукових обстежень і з позицій сучасної антропологічної науки вважаються недосконалими. Відомо, що їх критично оцінював Ф. Вовк [1, с. 755].

Що ж стосується окреслених В. Антоновичем культурно-побутових, психологічних, поведінково-етичних, творчих ознак згаданих народних типів, то вони, видається, достовірні навіть для нашого часу. Залежно від "міри чутливості" автор відніс росіян до типу флегматиків, поляків — до типу сангвініків, русинів — до меланхоліків. Своєрідність означених типів "сусідів-братів" виявляється у спілкуванні, ставленні до лайки та її використання у спілкуванні, відносинах у родинному колі, між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми, у виявах дружби, товаришування і ворогування. "Великоруси охочі слухати тільки *авторитету* і слухати *абсолютно, беззаперечно* (...). Русини мають інший ідеал — *це правда, правдивість, громадська рівноправність* (...). Поляки об'явились прихильниками ідеї аристократизму" [1, с. 97].

Майже за М. Костомаровим, В. Антонович охарактеризував ставлення великоросів, українців і по-

ляків до релігії. Проілюструвавши особливості вияву духу трьох народів у творчих сферах: архітектурі та будівництві, живописі, орнаменті, танцях, у науці, літературі й публіцистиці, автор спробував звести їх причини до етнічного критерію. “Українець-русин вважає за етичне все те, що *справедливо*. У великоруса виступний етичний пункт *сила* — (...) чи *факт* дужий чи недужий. У поляків виступає пункт — *приємність, любість*” [1, с. 101].

Хоч більшість духовних ознак українців, росіян і поляків об’єктивно відображали їх дійсні якості, все-таки помітна симпатія автора до рис українців, антипатія — до стереотипу москаля, нейтральне ставлення — до ознак поляка. Як зауважували сучасники В. Антоновича, наголошуючи на особливих відмінностях між українцями і росіянами, він розвивав думку про неможливість федерації України з Росією, вважаючи, що це було б протиприродним: “українці і росіяни настільки різні, що й політично їм слід жити окремими державними організмами” [1, с. 755].

Можливо, думки В. Антоновича про недоцільність орієнтації українського визвольного руху на майбутню федерацію державної України з Росією конфронтували з прихильним ставленням до ідеї автономії України у складі Росії Михайла Драгоманова [5, с. 197, 201], а також з висновками М. Костомарова, які випливали з уже згаданої його статті “Дві руські народності”. Мовляв, “південноруське плем’я в минулій історії довело, що воно не здатне до державного життя. Воно по правді повинно було поступитись саме великоруському, прилучитись до нього тоді, коли завданням спільної руської історії було скласти державу”. І далі: “Українці розуміли і розуміють

необхідну потребу і нерозірваність свого об'єднання з москалями" [5, с. 73].

У той чи інший спосіб, але питання про самобутність українського народу, історію, його політичне та культурне становище на тлі становища російського народу і політики імперської Росії перебувало в центрі уваги української національної думки XIX — початку XX ст.

Новий струмінь у наукову думку про український народ і його історію внесла творчість М. Грушевського. У Львові 1898 р. вийшов перший том його славнозвісної "Історії України-Руси", в якому вчений окреслив хронологію появи українського народу на історичній арені IV віком по Христі [6, с. 18]. У 1904 р. у статті "Звичайна схема "русской истории" — справа раціонального укладу історії східного слов'янства", вміщеній у збірнику "Статьи по славяноведению" (Петербург), учений у порівняльному сенсі розкрив характеристичні особливості та головний зміст двох діаметрально відмінних сюжетних ліній східноєвропейської історії, двох історичних схем: "московоцентричної" й "українсько-білорусько-російської". Суть однієї "схеми", розробленої головно російськими істориками, зводилася до бачення историчого процесу крізь призму династичої неперервності чи наслідковості від Давньоруської держави до Московського царства і Російської імперії. За іншою "схемою", східноєвропейська історія — це історія українського, російського і білоруського народів, кожного на своїй етнічній території.

Вчений далі обґрунтовував своє бачення окремішності українського історичного процесу, яке формулював ще 1898 р. у першому томі "Історії України-Руси": "Соціальний і культурний процес становить

таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя — через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні перетрубації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати. Звичайно, робилося навпаки: слідячи історію політичних організацій, пришивали кусні історії українського народу до історії державного життя польського та великоруського народу, і вона розпадалася на ряд розірваних, позбавлених всякої тяглості і зв'язку епізодів. Навпаки, вона стає органічною цілістю, коли в основу досліду кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи, де хоч би й найрізкіші зміни налягали на стару, тривку основу, яка тільки поволі змінялася під їх впливом" [6, с. 17].

У згаданому збірнику були також опубліковані ще дві статті М. Грушевського — "Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи" та "Спірні питання староруської етнографії". Вони окремими відбитками зберігаються у Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка. У них вчений допускав, що етноси з індоєвропейської родини проживали у Східній Європі від пізньої неолітичної доби [7, с. 3]. Дуже принципове значення мала гадка вченого про те, що "початки трьох головних східнослов'янських груп, трьох народностей — українсько-руської, білоруської і великоруської — виходять вповні за границі історичних часів" [8, с. 3], треба розуміти, що найпізніше — до утворення Давньоруської держави з центром у Києві.

Важливим доповненням до окреслення самобутнього обличчя українців як етносу стали ґрунтовні

дослідження Ф. Вовка, що найповніше були узагальнені у його статті "Антропологічні особливості українського народу", яка була вперше опублікована 1916 р. у збірнику "Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ" [38].

Коли розглядати історичну думку на східноукраїнському ґрунті, що трактувала історію України як відносно самостійну соціально-культурну тяглість упродовж віків до дожовтневих часів XX ст., то обов'язково згадаємо працю благородної росіянки за походженням Олександри Єфименко, що вперше вийшла друком 1906 р. [16]. Висхідна позиція авторки була нею сформульована у такий спосіб: "Русская история" як наука повинна складатися із двох самостійних і паралельних частин: із історії Північно-Східної або Московської Русі та із історії Русі Південної і Західної або Литовсько-польської (...). А між тим у російській науковій літературі прийнято розуміти під виразом "русская история" лише історію північно-східної її половини. Все це становить таку однобокість її розуміння, котра в окремих випадках межує з фальсифікацією суспільної свідомості" [16, с. 6].

Принципове значення мали матеріали та положення праці О. Єфименко про важливу роль скіфо-сарматського етнічного елементу в етногенезі південних русів аж до походження етноніма *русь* від берегів Чорного моря. Місцем первинного побутування так званої поморської Русі, на думку вченої, міг бути "Таманський півострів, Фанагорія — та горезвісна Тмутаракань, про котру так часто і так загадково говорить початковий літопис" [16, с. 19].

Таке своєрідне припущення О. Єфименко ставило під сумнів норманське походження Русі в Києві, як

про це написано у "Повісті временних літ" і як це трактувала офіційна російська наука: "Як би то не було, та загадкова Русь, чи прийшла вона з берегів Чорного моря, чи з берегів моря Балтійського, за прийнятою гіпотезою (...), по-перше (...), вона була північно-німецького походження, по-друге, вона з'явилась не як народ чи плем'я, а як дружина або "шайка повольников" [16, с. 30].

Отже, авторка, схиляючись більше до думки про південне походження Русі, зовсім не відкидає можливість північного походження етноніма *русь*.

Зазначимо, що беручи за провідну нитку історичного процесу в Україні її народ, О. Єфименко висвітлювала й узагальнювала історію українського народу на всіх його етнографічних землях, незалежно від того, в яких державних утвореннях вони перебували в історичні часи. На жаль, дехто з сучасних істориків рекомендує розглядати історію окремих частин етнічного українського тіла як історію тих держав, до складу котрих входили ті частини [40, с. 19].

2. 3. Минуле українського народу в інтерпретації істориків Галичини XIX — початку XX ст.

Національно-етнічний момент становив собою неперервну лінію тяглості українського історичного процесу в більшій частині наукових праць істориків народовської течії Галичини, як і момент обґрунтування самобутності українців як народу. Основний зміст історичної свідомості науковців русофільського, у тому числі москвофільського напряму, навпаки, випливав із сприйняття й інтерпретації ними давньоруської доби як спільної для єдиного “руського народу”. Узагальнення основних положень галицької історіографії, зокрема у питаннях окремішності чи єдності в межах “общеруського простору”, самобутності русинів чи їх належності до “єдиного руського народу від Карпат до Камчатки”, здійснив останнім часом тернопільський історик Іван Куций [22]. На нашу думку, праця молодого вченого вперше в українській історіографії у логічному зв’язку і послідовності з належною науковою глибиною узагальнює всю українську історіографію Галичини майже за все XIX ст. Історіографію означеного періоду подавали “общероси” Денис Зубрицький, Ісидор Шараневич, Богдан Дідицький, Теодор Ріпецький, Антон Петрушевич, Венедикт Площанський, Пилип Свистун, у старші роки життя — Яків Головацький та ін. Репрезентантами народовської течії були діячі “Руської трійці”: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький; раннього періоду наукової творчості — Василь Ільницький, Степан Качала, Юліан Целевич, Олександр Барвінський, Корнило Заклинський та ін.

Насамперед мусимо констатувати, що за фаховим рівнем історичних праць, обсягом наукової продукції, зокрема друкованої, історіографія "общеросів" значно переважає напрацювання істориків народовського напряму. Так само зазначимо: історичні концепції галицьких "общеросів" відчутно перегукуються з концепціями офіційної російської історіографії, а методологічні підходи народовців Галичини перебувають у руслі наукових поглядів українських національних істориків Наддніпрянщини В. Марковича, М. Максимовича, М. Костомарова, М. Драгоманова, а пізнього часу — М. Грушевського, О. Єфименко.

Як уже згадувалося, "общероси" обґрунтовували свою руську ідентичність досвідом й історичною діяльністю давньоруського часу. Давньоруську державу, зокрема доби до Ярослава Мудрого, змальовували як самодержавну потугу. Водночас період феодальної роздробленості не вважали таким, де була порушена національно-етнічна єдність Русі. Д. Зубрицький, наприклад, зазначав, що й після порушення принципу "єдинодержавія" після ранніх Рюриковичів Русь залишалася етнокультурною і навіть династичною цілісністю. І. Шараневич уточнював: "Міжусобиці не знищували квітучого стану тодішньої Русі, но навпаки приводили віддалені сторони просторих земель руських в ближчу стиковість (...), все це було для древньої Русі лише з пожитком" [22, с. 112, 113]*.

Певною мірою інтерпретація галицьких "общеросів" про заміну "єдинодержавія" у Русі на "дводержавіє" за наслідками Батиєвого ординського завоювання і віднесення в подальшому східних руських земель

---

* Додамо, що сучасний історик П. Толочко в одній з останніх своїх праць повторює цю тезу І. Шараневича (див.: Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 212—217).

до Московського царства, а південних і західних — до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського [22, с. 55], повторювала положення офіційної російської історіографії про вирішальну роль державного чинника у порушенні національної єдності Русі саме лише від XIII—XIV ст. Як відомо, радянська історіографія повністю солідаризувалася з таким поглядом.

У працях майже всіх істориків з табору галицьких "общеросів" виразно проступало бажання розглядати історичний процес на землях Галичини, а також і всієї Малої Русі у контексті єдиного "русского простору" і не лише стосовно давньоруського періоду, а й у подальші часи.

Навпаки, народовські історики виразно пропагували основоположний постулат українофільства про "малоруську національну окремішність". Цих позицій дотримувався навіть формально пропольський "Дневник Руский", коли його редагував І. Вагилевич [22, с. 66—67]. Українофіли розмежовували руський (південноруський, малоруський) і московсько-російський (північноруський, великоруський) історичні процеси. С. Качала, наприклад, недвозначно розглядав русинів і росіян як два різні народи [22, с. 64, 72]. Повчальні уроки для своєї сучасності історики народовської течії прагнули більше брати з доби козаччини, а не з держави, яку нібито створили варяги. О. Барвінський — один з чільних представників народовської течії 1866 р. — започаткував у Львові видавничий проект "Руська історична бібліотека", метою якого була популяризація української національної історичної думки внаслідок друку і поширення у Галичині праць провідних істориків і підросійської, і підавстрійської України, в тому

числі й окремих "общеросів". Було видано 24 томи, серед яких — праці В. Антоновича, Д. Багалія, В. Буданова, М. Дашкевича, Д. Іловайського, О. Єфименко, С. Качали, М. Костомарова, О. Левицького, І. Линниченка, І. Новицького, М. Смирнова, Ю. Целевича, І. Шараневича [22, с. 74].

У межах традиції, започаткованої В. Максимовичем, що пізніше була всебічно розвинута М. Грушевським, у центрі уваги народовських істориків "знаходились не стільки спільні державні утворення, скільки народні маси та суспільні верстви і групи (громади-общини, козаки, гайдамаки, опришки тощо)" [22, с. 79].

Важлива роль в обґрунтуванні самобутності українців як окремого слов'янського народу наприкінці XIX — початку XX ст. належала історичним, етнологічним, літературознавчим і мовознавчим працям Івана Франка. На той час окремі категоріальні дефініції науки ще не були такими, якими вони є сьогодні. Зокрема, термін "етнос" в історичній та етнологічній літературі практично не використовувався. Однак І. Франко послуговувався означеннями "етнічна маса", "окремий етнічний організм", на означення етнографічної групи — "етнічна група" [39, т. 36, с. 71, 73, 144]. Проте науковець чітко усвідомлював, що сама по собі "етнічна маса" ще не творить нації. У цьому зв'язку він критикував М. Драгоманова за те, що той під нацією розумів *plebs*, який ґоворить українською мовою, і додавав: "коли б було можливо, що вся суспільність, уся інтелігенція перейнялася таким "демократизмом", то над нами як над нацією була б викопана могила" [39, т. 45, с. 437]. Звичайно, основу нації І. Франко так само вбачав у тому *plebs-i*. Цей стан він пояснював так:

"...Історичні обставини довели до того, що головна сила української нації лежить в мужицтві, що велика часть української інтелігенції винародовилася і не признається до українського народу" [39, т. 41, с. 46]. Те "винародовлення" української інтелігенції в Галичині відбувалось віками, воно набуло небезпечної динаміки вже за польського панування до 1772 р. У перші десятиріччя австрійського панування полонізація освіченої верстви руського населення навіть посилилася. У 1904 р. І. Франко в одній зі своїх статей, підготованих для російськомовного видання, так узагальнював той процес: "...Не лише здавна ополячені василіани, не тільки єпископи, призначувані з польських шляхетських родин, але і світське духовенство, міське і сільське, стало швидко ополячуватись, вживати в домашній розмові польську мову і звертатись навіть до простого народу з польськими проповідями. Навіть свідомі русини попадали в ту загальну течію" [39, т. 41, с. 125]. Лише у 20—30-х роках XIX ст. у середовищі освіченої русинської верстви розпочалося національне пробудження від заколисування народу польщиною. Проте ще тривалий час офіційне тло руського інтелектуального життя в Галичині творило "ретроградне та аристократичне святоюрство", яке, за винятком 1848 р., у своїй масі аж до А. Шептицького було замкнутим у собі і далеким від освітніх, а тим паче національних потреб народу.

Незважаючи на відносно значну просвітницьку діяльність народовської течії в українському суспільному житті Галичини у 20—90-х роках XIX ст., про що вже йшлося, і з урахуванням національно-розкладницької діяльності москвофілів, поступ української "етнічної маси" в напрямі до нації аж до кінця

XIX ст. був недостатнім. Вирішальне значення у такому поступі І. Франко надавав суб'єктивному факторові, власне наполегливій роботі національної інтелігенції, спрямованій на організацію культурного, політичного й економічого життя "етнічної маси" або "народності". Видатний вчений і письменник висував завдання "максимально задіяти суб'єктивний національний чинник" для того, щоб "витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здатний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй" [39, т. 45, с. 404].

Вже 1900 р. у програмній праці "Поза межами можливого" письменник сформулював основну ціль національної роботи — "ідеал національної самостійності". Тут же він, перегукуючись з Борисом Грінченком, критикував ідейну позицію М. Драгоманова, котрий хотів бачити шлях до прогресу власного народу через максимальне засвоєння ним досвіду і культури росіян. "Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал (...) був головною трагедією в житті Драгоманова", бо "не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі". "Все, що йде поза рами нації, — продовжував думку вчений, — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої намагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді широкими "велелюдними" фразами прикрити *своє духовне відчуження від рідної нації*" [39, т. 45, с. 283—285].

Ці слова письменника досі не втратили актуальності, адже дотепер маємо "національних" діячів,

які намагаються подавати себе послідовниками великого революціонера й одночасно все роблять для того, щоб держава Україна перестала бути українською. Однозначним був погляд І. Франка на галицьке москвофільство як на "усяку підлість". "Я був би не гідним зватися українцем, якщо б появу і існування цієї секти назвав чимось корисним, бажаним для розвитку українців" [39, т. 46, кн. 2, с. 262].

У цьому зв'язку дуже штучними виглядають намагання окремих сучасних істориків акцентувати на нібито об'єктивно позитивних рисах галицького москвофільства.

До наведених фактологічних свідчень про бачення І. Франком окремішності українського народу та його головного національного завдання — реалізації "ідеалу національної самостійності" додамо кілька спостережень видатного письменника про позитивні самобутні риси українського народу. Йому належить висновок про те, що наше письменство давньоруського часу "протягом без мала 250 літ витворило літературу, безмірно багатшу, різноріднішу та більше національну, ніж її в ту пору мала яка-будь інша європейська нація" [39, т. 40, с. 65]; "руська" мова є "найпридатніша до пісень, бо через багатство самозвуків робиться дуже плавною" [39, т. 42, с. 34]; наша пісня — "одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості" [39, т. 42, с. 11]; у часи середньовіччя український народ скептично ставився до "отруйних наук" про потребу покарання різних відьом і чаклунів, а "державея своїх гуманних звичаїв та не давсь доводити себе до тих безумств та кривавих злочинів, якими таке багате було християнство Західної Європи" [39, т. 40, с. 117]; за "питомим світоглядом на-

шого народу" Бог хоче "людині блага, а диявол радується всьому злому" [39, т. 40, с. 142].

Підсумовуючи народознавчі погляди українського генія, доходимо висновку, що вони актуальні дотепер. Сьогодні так само важливо спрямовувати діяльність свідомих верств інтелігенції на піднесення національної свідомості всього народу — запоруки його існування в колі народів світу. Якщо ми дотримуємося погляду І. Франка на національний ідеал як запоруку життя нації, то повинні також вважати, що саме національна ідея в житті кожного українця — найважливіший і найвищий компонент його духовного світу.

Узагальнюючи західноукраїнську етнологічну думку про етнічний розвиток українців до початку XX ст., варто згадати брошуру "Історичний розвій імени українсько-руського народу", спочатку друковану на сторінках газети "Руслан", а потім видану окремим відбитком. Автор матеріалу спробував простежити, під яким іменем у різні часи називався наш народ в Україні та в багатьох інших країнах Європи [17, с. 37—43].

Національне пробудження західних українців з другої половини XVIII ст. та їх національне життя від 1772 р. до 1880 р. у тісному зв'язку з політикою Габсбурзької монархії, економічним, освітнім і науковим розвитком знайшло відображення у монографії Володимира Гнатюка, що вийшла друком у 1916 р. [4].

Отже, до початку XX ст. українські історики і Наддніпрянщини, і підавстрійської України всебічно й переконливо обґрунтували етнічну самобутність українців, відносну окремішність і тяглість їх історичного процесу, завдання провідних інтелектуальних

сил народу на ниві національної роботи, підпорядкованої трансформації етнічної маси в модерну українську націю.

Праці істориків, політологів, етнологів від періоду Першої світової війни переважно присвячувалися стану й актуальним завданням української нації XX ст. У них узагальнювався досвід національно-визвольних змагань 1914—1923 рр., аналізувалися причини поразок українських державних утворень того часу, одночасно формулювалися цілі визвольного руху з урахуванням об'єктивних реалій століття. Зазвичай праці ідеологів національного питання за жанром однаковою мірою відносилися і до історичних, політологічних, і до публіцистичних. Одні автори прагнули екстраполювати на сучасність і завдання українського руху свої студії з проблеми етногенезу українців [26]. Інші намагалися будувати програмні постулати українського руху XX ст., використовуючи досвід козацької державності, як, наприклад, В'ячеслав Липинський [27]. Ще інші, подібно до Дмитра Донцова, формулювали свої оцінки на основі фактологічних матеріалів української революції 1917 — 1920 рр., залучали на їх підтвердження також думки окремих видатних діячів української історії [10—14]. Численні публіцистичні твори останнього абсолютизували значення волі, агресії, експансії на тлі будь-яких об'єктивних обставин. Філософія нації, на думку Д. Донцова, "повинна бути збудована не на відірваних засадах логіки, лише на сій волі до життя, без санкцій, без оправдання ні умотивування". Перша підстава націоналізму — "зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії" [15, с. 165, 178].

Подібно до Д. Донцова, з ухилом до пріоритету держави в історичних змаганнях нації, але все ж з ура-

хуванням об'єктивних умов боротьби писали твори у Західній Україні Володимир Левицький, Кость Левицький, Осип Назарук, Степан Томашівський та інші [23; 24; 31—33].

Питання етнічної історії становили значний інтерес у 20-х роках минулого століття, тобто у період так званої українізації. Важливі здобутки в цьому напрямі узагальнені в праці Валентини Борисенко [3, с. 23, 36, 37, 39, 43, 49, 50—55]. На близькості "старокиївської мови і сучасної мови північної і середньої Київщини" наголошував Агатангел Кримський. Особливості народного світогляду українців через призму їх культури, мови, поезії вивчав Віктор Петров. Антропологічні обстеження населення України продовжував після Федора Вовка Олександр Алешо. Народознавчі праці, зокрема "Первісне громадянство та його пережитки на Україні", видав Василь Кравченко. На ниві етнології працювали Пантелеймон Ковалів, Петро Одарченко та ін. У 30-х роках багато з них були репресовані.

Зауважимо, що питання окремішності укрїнського етнічного процесу, самобутності українців другої половини XX ст. перебували у полі зору вчених діаспори. Особливо великого розголосу набули перевидані також у незалежній Україні дві книжки: колективна "Українська душа" та Миколи Шлемкевича "Загублена українська людина".

У післявоєнні роки українська етнографічна наука в Україні, у тому числі дослідження про етногенез і етнічну історію українців, почали відновлюватися лише після смерті Й. Сталіна. Біля джерел нового післявоєнного етапу української етнографії стояли Максим Рильський, Кость Гуслистий, Григорій Стельмах та ін. Вагомі дослідження з етнічної історії українського народу зробили Всеволод Наулко, Володимир

Горленко, Петро Толочко, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич, Юрій Гошко, Михайло Тиводар, Ганна Скрипник, Степан Павлюк, Віктор Петров, Валентина Борисенко, Ярослав Грицак.

В умовах незалежності України вийшли друком численні праці про українське національне життя у XX ст., український націотворчий процес у XIX—XX ст., національну самобутність українців, актуальні проблеми міжнаціональних відносин, національно-державне будівнитво й інші теми, пов'язані з етнологічними процесами в Україні, у жанрі політології, етнополітичної географії, права, філософії, які радше мають відношення до теоретичних проблем національних відносин, а ніж до етнічної історії.

Вже від початку XX ст. практично всі українські історики й етнологи, за винятком галицьких і закарпатських москвофілів, не піддають сумніву положення про самбутність та окремішність українського народу, його мови, традицій, культури, принаймні, від XV ст. Водночас неоднакові погляди на час виокремлення українського етносу зі слов'янської етнічної спільності на те, чи було східне слов'янство історично перехідною етнічною спільністю, чи звичайним географічним означенням, чи український, білоруський, російський праетноси під впливом відмінних конвергентних зв'язків відповідних географічних частин слов'янського світу з іншими етносами виділилися безпосередньо зі слов'янського світу, чи їх появі передувала ще давньоруська народність. І досі серед істориків України, як і Росії, у питанні про утворення давньої Руської держави і походження народоназви *руси* є і норманісти, й антинорманісти. Як не дивно, але з-поміж істориків України навіть у питанні про виникнення етнотопоніма *Україна* й етноніма *українці* єдності немає.

Список використаної літератури

1. *Антонович В. Б.* Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

2. *Белинский В. Г.* История Малороссии // В. Г. Белинский. Полн. собр. соч: В 13 т. — Москва; Ленинград, 1956. — Т. 5.

3. *Борисенко Валентина.* Нариси з історії української етнології 1920 — 1930-х років. — К., 2002.

4. *Гнатюк Володимир.* Національне відродження австро-угорських українців (1772—1880 рр.). — Відень, 1916.

5. *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. — К., 1994.

6. *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1. До початку XI віка.

7. *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи (Отд. оттиск из сб. "Статьи по славяноведению"). — С. Пб., 1904. — Ч. 1.

8. *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії (Отд. оттиск из сб. "Статьи по славяноведению"). — С. Пб., 1904. — Ч. 1.

9. *Гумилев Л. Н.* Характер восточнославянского этногенеза в XII — XIII вв. // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по проблеме этногенеза белорусов, 3—6 дек. 1973 г. — Мн., 1973.

10. *Донцов Дмитро.* Націоналізм. — Л., 1926.

11. *Донцов Дмитро.* Культура примітивізму (Головні підстави російської культури). — Черкаси, 1918.

12. *Донцов Дмитро.* Маса і провід. — Тернопіль, 1930.

13. *Дмитро Донцов*. Патріотизм. — Л., 1936.

14. *Дмитро Донцов*. Між молотом та ковадлом. — Л., 1938.

15. *Донцов Дмитро*. Що таке інтернаціоналізм? — Л., 1927.

16. *Ефименко А. Я*. История украинского народа. — К., 1990.

17. *Історичний* розвій імени українсько-руського народу. — Л., 1909 (Передрук з газети "Руслан". — 1909. — С. 37—43).

18. *История* Русовъ или Малой Росіи. Сочиненіе Георгія Конискаго. — М., 1846. (Репринт. відтворення видання 1846 р. — К., 1991).

19. *Кирило-Мефодіївське* товариство. — К., 1990. — Т. 1.

20. *Костомаров М*. Дві руські народності / Пер. О. Кониського. Переднє слово Д. Дорошенка. — Київ; Ляйпціг, б. р.

21. *Костомаров Н*. Собрание сочинений: У 21 т. — С. Пб., 1903.

22. *Куций Іван*. Українська науково-історична думка Галичини (1830—1894 рр.): Рецепція національної історії. — Тернопіль, 2006.

23. *Левицький Володимир*. Українська державна путь: У 2 ч. — Л., 1933. — Ч. І. Думки про методи і практику державного будівництва.

24. *Левицький Кость*. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 — 1914. — Л., 1926.

25. *Лизанчук Василь*. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: У 2 ч. — Л., 1993. — Ч. 1.

26. *Липа Юрій*. Призначення України. — Л., 1992 (Вперше вийшла друком у Львові 1938 р.).

27. *Липинський В'ячеслав.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — б. м., 1926.

28. *Літопис* руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989.

29. *Макарчук Степан.* Писемні джерела з історії України. — Л., 1999.

30. *Максимович М. О.* Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори. — К., 1994.

31. *Сафонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.

32. *Назарук Осип.* Націоналізм Донцова й інші мишугізми. — Л., 1934.

33. *Томашевський С.* Про ідеї, героїв і політику. — Л., 1929.

34. *Томашевський С.* Десять літ українського питання в Польщі. — Л., 1929.

35. *Українська* література XVII ст. — К., 1989.

36. *Українська* історіографія XIX — початку XX століть: Основні напрями і концепції. — Л., 2002.

37. *Українська* народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.

38. *Украинский* народъ въ его прошломъ и настоящемъ: В 2 т. — С. Пб., 1916. — Т. 2.

39. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1976—1986.

40. *Яковенко Наталя.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге. — К., 2005.

Контрольні запитання

1. *Як найдавніший літопис "Повість временних літ" пояснював походження народоназви "Русь" і утворення давньої Руської держави?*

2. *Як пояснювали походження етнонімів "слов'яни" і "Русь" автор "Синопсиса" і Феодосій Сафонович?*

3. *Історію якого народу висвітлював у своїй праці автор "Історії русів"?*

4. *Чи має наукове підґрунтя так звана теорія пустині Середнього Подніпров'я російського історика Миколи Погодіна?*

5. *Чому російський царизм та його ідеологи були зацікавлені у запереченні самобутності українського народу?*

6. *Які існують думки про авторство програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства "Закон Божий", або "Книга буття українського народу"?*

7. *В чому полягало значення праці М. Костомарова "Дві руські народності"?*

8. *Які самобутні риси українців назвав В. Антонович у праці "Три національні типи народні"?*

9. *В чому полягає суть історичної схеми Східної Європи М. Грушевського?*

10. *Яке значення для обґрунтування самобутності українців мали антропологічні дослідження Ф. Вовка?*

11. *Якими були відмінності у поглядах на етнічну віднесеність русинів Галичини і Закарпаття в істориків народовського і моквофільського напрямів?*

12. *Яке значення надавав І. Франко суб'єктивному фактору в трансформації "етнічної маси" в націю?*

13. *Які позитивні риси українського національного типу зазначив І. Франко?*

14. *Назвіть основних ідеологів українського національного руху XX ст.*

Розділ 3

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ — АВТОХТОНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Писемні джерела І тис. н. е. про розселення, культуру та побут слов'янських племен

Коли відшуковуємо початки етногенезу українців, то мусимо вивчити відомості, які дійшли до нас у писемних джерелах і речових пам'ятках про ранніх слов'ян як предків нашого народу, зокрема відомості про слов'янство до його диференціації на окремі народи. Ще раз зауважимо, однак, що в період існування раннього слов'янства як етносу воно завжди вирізнялося певною внутрішньою мовно-діалектною та культурно-побутовою диференціацією. Про це писав М. Грушевський: "В сі ж часи (ще до розселення слов'ян зі своєї прабатьківщини. — *С. М.*) мусили вже зарисуватись певні відміни в самім тілі слов'янства, що потім стане початком його диференціації на галузи й народи" [2, с. 69].

Такої думки дотримуються російські вчені в галузі історичної лінгвістики Федот Філін та Олег Трубачов, український історик і археолог Володимир Баран

та ін. Зокрема, В. Баран наводить слова О. Трубачова про "споконвічне діалектомовне членування слов'ян" [3, с. 274].

Можемо допускати, що саме етнокультурні особливості внутрі раннього слов'янства були причиною того, що у найраніших писемних пам'ятках воно виступає під кількома іменами, в тому числі венедів, спорів, склавинів, антів. У пам'ятках I—II ст. н. е., наприклад, у "Географії" давньогрецького автора Страбона, римського історика Публія Корнелія Тацита, грецького астронома і географа Клавдія Птоломея та ін. Ці автори називали слов'ян венедами (венетами). Тацит розміщує "превеликий народ" венедів на схід від Вісли і на північний схід від готів. До більших народів Сарматії (території, відомої в античності північніше Чорного моря) зачисляє венедів Птоломей [2, с. 73].

Які ж існують підстави вважати, що у цих авторів саме слов'яни виступали під іменем венедів? На таке запитання дають відповідь автори VI ст. готський Йордан і візантійський Прокопій Кесарійський. Йордан писав, що розселення слов'ян — північніше скелястих Альп (у розумінні гір взагалі), тобто Карпат. На їх лівих схилах, що спускаються на північ, зазначав він, починаючи від місця народження р. Вістули (Вісли. — *С. М.*), на безмежних просторах розташувалось багатолюдне плем'я венетів. І хоча тепер їх назва змінюється залежно від різних родів і місцевостей, але вони все-таки переважно називаються склавінами й антами [7, с. 67]. Ці венети "походять з одного кореня і нині відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавинів. Хоч тепер через наші гріхи вони бушують повсюдно, але тоді вони разом перебували у залежності від Германарха" [7, с. 84].

Прокопій Кесарійський, ототожнюючи слов'ян і антів аж так, що "і в тих, і в інших одна і та сама мова, достатньо варварська, і за зовнішнім виглядом вони не різняться між собою", пов'язував їх із давнішим народом, який мав назву спори: "А колись-то навіть ім'я у слов'ян і антів було одне і те саме. В давнину обидва ці племена називали спорами (розсіяними), думаю через те, що вони жили, займаючи країну "спораден", "розсіяно", окремими поселеннями. Через це і землі їм потрібно займати багато. Вони живуть, займаючи більшу частину берега Істра, на іншому боці ріки" [10, с. 297—298].

Багато інформації у згаданих авторів про конкретні території розселення слов'ян, їх побут, культуру, зовнішній вигляд.

Прокопій, описуючи народи і племена, що проживають північніше Меотійського болота (Азовського моря. — *С. М.*) і Понта Евксінського (Чорного моря. — *С. М.*), додавав: "Далі на північ від них землі займають численні племена антів. Перед тими місцями, звідки починається устя "Болота", живуть так звані готи..." [10, с. 384]. Він також писав про місця проживання слов'ян біля р. Істра [10, с. 295, 454].

Чіткіше проаналізував слов'ян Йордан: "Sclaveni" живуть від м. Новієтуна і озера, що називається Мурсіанським (можливо, Балатон. — *С. М.*) до Віслкли; замість міст у них болота і ліси. Анти ж — сильніші з обох племен, поширюються від Данастра до Данапра, там де Понтійське море творить вигин [7, с. 67].

Обидва автори довели твори до 550 рр. Про культуру і побут слов'ян відзивалися з певною погордою, хоч про багато сторін життя слов'ян писали об'єк-

тивно: "Вони дуже високого зросту і великої сили. Колір шкіри і волосся в них дуже білий або золотистий і не дуже чорний, а всі вони темно-червоні. Спосіб життя в них, як і у массагетів, грубий, без всяких вигод, вічно вони у бруді, проте, по суті, вони не погані й зовсім не злобні... але у всій чистоті зберігають гунські звичаї" [10, с. 297].

Прокопій також мав відомості про вірування у слов'ян, їхнього бога — "творця блискавки, який є владикою над всіма", про розуміння долі, спосіб правління у них, поведінку на полі бою тощо. Так, про спосіб правління у слов'ян Прокопій писав: "Ці племена, слов'яни й анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві і через це в них щастя і нещастя в житті вважалися справою загальною" [10, с. 48].

Загадковістю сповнена згадка Йордана про "віроломне плем'я росоманів", з яким довелося воювати Германариху. Очевидно, йдеться про сарматське плем'я, назва котрого після його ослов'янення могла зберегтися як своя у русів. До речі, таку здогадку 100 років тому висловила Олександра Єфименко [6, с. 19].

О. Трубачов, щоправда, чомусь заперечує віднесеність слова "русь" до іранських мов [4, с. 19].

3.2. Археологічні культури I тис. н. е. на території України та питання про їх етнічну віднесеність

Археологічна наука називає власними іменами археологічні культури з території України, їх особливості та послідовність у часі приблизно від V тис. до н. е. Археологічні пам'ятки раніших часів зазвичай ідентифікуються за своїми особливостями з найвідомішими археологічними культурами, що були виявлені в європейських країнах: з шельською, ашельською, мустьє, азільською, тарденуа та ін. Археологічні пам'ятники орієнтовно від V тис. до н. е., відкриті на території України, названі власними іменами залежно від назви місцевості першої розкопки пам'ятника певної культури, характеристичних рис пам'яток культури, від етнічної віднесеності пам'яток і за деякими іншими ознаками. Оскільки археологічні культури з території України до кінця I тис. до н. е. дуже важко ідентифікуються з огляду їх етнічної віднесеності, обмежимось лише назвами окремих: з V—III тис. до н. е. — *дніпро-донецька; лінійно-стрічкової кераміки; середньостогіська; трипільська; сурсько-дніпровська; ямково-гребінцева; гумельницька; кулястих амфор* та ін.; з II—I тис. до н. е. — *кемі-обінська; середньодніпровська; городська; шнурової кераміки; комарівська; тщинецька; катакомбна; зрубна; сабатинівська; білогрудівська; чорноліська; лужицька; висоцька; скіфська* та ін. [8, с. 19—22]. Названо понад два десятки. Лише окремі археологи робили спроби ідентифікувати деякі з них з певною етнічною віднесені-

стю: тщинецьку, лужицьку — з предками слов'ян, скіфську — зі скіфами, народом іранської групи. Більшість культур вивчені просто з огляду комплексів матеріальних речей і знарядь праці, поселень, жител, некрополів, прикрас, зброї тощо, які самі по собі там, де вони не підлягають порівнянню з культурами етнічно ідентифікованими, про етнічну віднесеність нічого не говорять.

Що ж стосується археологічних культур кінця I тис. до н. е., то археологія пробує практично всіх їх ідентифікувати етнічно. Звичайно, і це узгоджується з писемними джерелами, — на території України носіями більшості з них були слов'яни.

Першою такою культурою, яку практично всі археологи вважають слов'янською, була *зарубинецька*. Назва походить від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району, де пам'ятки культури у 1899 р. вперше виявив і досліджував Вінцентій Хвойко. Подальші виявлення і дослідження аналогічних пам'яток засвідчили, що культура зарубинців була поширена на Середньому (від Тетерева до Тясьмяна) та Верхньому (від Березини до Сожу) Подніпров'ї, у басейнах Прип'яті й Десни. Час існування культури II ст. до н. е. — II ст. н. е. Носії культури проживали у невеликих (до 0,5 га площею) поселеннях, зазвичай на високих берегах річок. У поселеннях було по 8—12 жител. Житла наземні або напівземлянкові площею 12—25 м^2 з кам'яними або глинобитними печами чи відкритими вогнищами. У плані житла підквадратні. Стіни — на стовпах, проміжки між стовпами сплетені з лози, обмазані глиною. У Верхньому Подніпров'ї також зрубні. Біля жител розміщалися ями господарського призначення глибиною до 1 м. Біля поселень — могильники з трупоспаленням.

Прах — в ямах або урнах, вставлених у ями глибиною до 1,2 м у плані 1,2—1,6 × 0,5—1 м. Кремація відбувалась на краю могильника. Місця поховань — могильники безкурганні, так звані поля поховань. За знаряддями праці, кістками тварин можна визначити, що основним заняттям зарубинців було скотарство, а також рибальство, мисливство, збиральництво. Відносно розвинутими були ремесла, в тому числі пов'язані з обробкою бронзи і заліза. Виготовляли ліпний посуд і на гончарному крузі. Крім цього, виявлені уламки своєрідних античних амфор, в яких привозили олію. Основний асортимент посуду — миски, глечики, вази, кухлики, горщики, корчаги для зберігання припасів. Посудини прикрашалися підковоподібними валиками, насічками чи вдавленнями на краю вінець та ін.

Носії зарубинецької культури Подніпров'я на своїх західних межах контактували з носіями *пшеворської* (можливо, багатоетнічної — слов'яно-германської, слов'яно-германо-балтської) та *липицької* культур (як вважають, дако-тракійської віднесеності). За наслідками того контактування, а також під впливом демографічних рухів на заході від дислокації зарубинців, які північним крилом південніше Прип'яті аж до Західного Бугу витворили так звану пізньозарубинецьку культуру, сформувалася ще одна культура I—III ст. н. е. — *зубрицька*.

На Волині культура побутувала до II ст., до приходу сюди готів, носіїв вельбарської культури, на Прикарпатті — тривала до III ст. Відомий український археолог В. Козак вважає, що носіями зубрицької культури (назва — від с. Зубра під Львовом) були слов'яни, які називалися венедами.

Зубрицька людність етнічно була споріднена з носіями зарубинецької культури. Хоч дослідження

пам'яток зубрицької культури почалося відносно недавно, у 70—80-х роках XX ст., досі відкрито близько 100 пам'яток культури, в тому числі близько 50 господарських споруд, десятки поселень. Селища-гнізда жител були розкидані на 10—20 км одне від одного. Допускають, що в такому гнізді була патріархальна сім'я, а група селищ-гнізд утворювала рід [3, с. 209]. Інші особливості зубрицької культури близькі до зарубинецьких [3, с. 166].

У III—V ст. на території України за наслідками демографічних рухів і контактування носіїв різних культур, у тому числі неслов'янських (вельбарської, липицької), у III ст. на широкому ареалі давньоукраїнського простору формувалися атрибути культури, що дістала назву *черняхівської*. Вона поширювалась від подніпровського лісостепу України до Молдови та Румунії, сягаючи на південному заході Подунав'я і на заході — Західного Бугу. Перші пам'ятки культури відкрив у 1900—1901 рр. учений В. Хвойко. До 1980 р. на археологічній мапі було нанесено близько 3 тис. поселень цієї культури. З огляду на те, що у її формуванні брали участь різноетнічні впливи, на загальному тлі відносно скристалізованих сфер матеріальної культури черняхівців виступають і достатньо відмінні її компоненти. Наприклад, археологія фіксує три типи жител черняхівців:

— заглиблені у материк землянки та напівземлянки лісостепової зони України, що нагадують зарубинецькі житла (слов'янські);

— наземні глинобитні житла часто тричленної конструкції в Пруто-Дністровському межиріччі;

— кам'яні будівлі у вузькій смузі Північного Причорномор'я [1, с. 32].

В інтер'єрі жител черняхівців були глиняні, а з IV ст. на Дністрі — кам'яні печі. У дворах біля жител так само, як у зарубинців, викопували господарські ями глибиною 1,0—2,5 м конічної форми. Могильники біля поселень на підвищених місцях без зовнішніх ознак — це поля поховань. Звичай захоронення поєднував як трупоспалення, так і трупопокладення. Спалення покійника відбувалось за межами могильника. У похованнях знайдені прикраси: бронзові й срібні пряжки, фібули, брошки, намиста, підвіски, кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні ножі, шила, привізні скляні кубки. Біля поховань знаходили залишки тризни. Посуд переважно гончарний. Виявлено багато предметів побуту, привозного з придунайських римських провінцій, — художні вази, кубки, глечики, миски, амфори, червоно лаковані мископодібні посудини з-над рейнських провінцій, також скляні кубки, скарби монет. Усі ці предмети засвідчують, що черняхівська культура була під великим впливом пізньоримських надбань [1, с. 32—40].

Такі й інші її ознаки наштовхують археологів на думку розглядати Черняхівську культуру як багатоетнічну. До речі, існують підстави вважати, що ця культура не переривала слов'янської віднесеності культури мешканців давньої України, а саме III — першої половини V ст., хоч у ній простежуються сильні впливи вельбарської культури, носіями якої були готи, що у II—IV ст. "мандрували" з прибалтійських земель у південносхідному напрямку аж до Празов'я.

Синхронною з черняхівською культурою від межі степу та лісу Подніпров'я на північ від верхів'я Сіверського Дінця, басейнів Ворскли, Псла, Сули аж

до Подесення поширеною була відкрита В. Даниленком наприкінці 40-х — початку 50-х років XX ст. археологічна культура, якій дали назву *київської*.

Поселення невеликі (0,5—2 га), розташовані на краях надзаплавних терас. Житла — напівземлянки з формою, близькою до квадрата, віддалені одне від одного. В середині житла стояв стовп, що підтримував дах. Були вогнища або (рідко) глинобитні печі з черенами, підбитими керамікою. Стіни у житлах — зрубні з колод, що кріпилися пристінними вертикальними стовпами. Між житлами — численні господарські ями-льохи, іноді відкриті вогнища, іноді печі. Використовувались господарські будівлі. Могильники — біля поселень без зовнішніх ознак (поля поховань і трупоспалення). На могильниках знаходять сліди тризн: битий посуд, кістки тварин, ліпну кераміку. Носії культури мали великі товстостінні посудини для збереження припасів. Серед столової посуди — миски, низькі горщики з чорною лискучою поверхнею; побутувала також гончарна кераміка. Знаряддя праці: залізні ножі, серпи, скобелі, свердла, ковадла, пружинні ножиці. Багато прикрас: бронзові фібули, пряжки, емальовані прикраси, браслети, срібні пластинчасті підвіски, скляні намистини, кістяні гребені, проколки, лощила для вичинки шкіри. Частина предметів — імпорт від черняхівців, у тому числі амфори.

Хронологія культури: кінець II ст.— перша половина V ст. Археологи поділяють розвиток культури на три періоди, розглядають її як слов'янську, можливо, частково балтську.

Наступна хронологічна культура — *празька*, або *празько-корчацька*. Назва походить від Праги, в районі якої робив розкопки чех Борковський, і села

Корчак Житомирського району на лівому березі р. Тетерів, де робили розкопки у 20-х роках XX ст. Існувала у VI—VII ст. Була поширена на просторі від дніпровського Правобережжя на сході та babприп'ятських районів Білорусі й сходу південної Польщі через Карпати до Молдови, Румунії, Словаччини, Чехії, Угорщини, межиріччя Ельби і Заале у Німеччині. В археологів щодо слов'янської етнічної віднесеності празької культури, по суті, сумнівів немає. Перші пам'ятки культури наприкінці XIX ст. відкрив на Волині Сергій Гамченко, до речі, уродженець м. Ратного. У 1940 р. чеський археолог Борковський видав книгу про празьку культуру. Ймовірно, від того часу культура отримала назву.

Широкі ж дослідження культури почали проводитись лише після Другої світової війни. Становлення культури на широкому просторі від Дніпра і до верхньої Ельби можна пов'язувати з великими слов'янськими демографічними рухами, що започаткували диференціацію слов'янства саме в середині І тис. н. е. на окремі слов'янські етноси і, можливо, саме тоді першу появу слов'янства на Подунав'ї.

Водночас вчені зазначають, що пам'ятки празької культури на Подніпров'ї нав'язують до пам'яток попередньої на Подніпров'ї *київської культури*, зокрема це стосується деяких керамічних форм обох культур [9, с. 116].

Наведемо окремі характеристичні риси пам'яток празької культури [1, с. 53—59]. Поселення були на перших надзаплавних терасах річок, рідко — на високих плато і розташовувались групами по 15—20 жител у кожному, одне від одного на відстані 0,5—3,0 км. В окремих поселеннях групами розташовані житла, можливо, як відображення існування

великих патріархальних сімей. Між житлами — господарські ями. Житла — напівземлянки зі заглибленням у материк на 0,5—1,0 м, площа житла — від 4 до 20 $м^2$, конструкція — стовпова і зрубна. Материкова долівка іноді змазана глиною. Всередині житла — приступи з материкової землі-глини, які слугували за лежанки. Печі — кам'яні та глиняні (на Волині) — з останку висотою близько 0,5 м. У деяких житлах під долівкою влаштовані камери для зберігання продуктів.

На місцях поховань трупи спалювали. Могильники були плоскі та курганні. Урни і безурнові поховання — на рівні природного ґрунту з курганом до 1 м, діаметром 4—10 м.

Висота жител — від долівки до стелі чи даху — 3,0—3,5 м, у тому числі наземна частина зрубу — 2 м. Челюсті печі повернуті до входу в житла. Піч — у куті. На діагоналі — стіл ("красний кут").

Знайдені горни для виплавки заліза і кольорових металів: вироби з кольорових металів — бронзи, срібла; відливні формочки, кувалда.

Посуд — ліпний і гончарний — римського типу. Використовували також посуд з дерева, виготовленого на токарському верстаті.

Із знарядь побутували широколезові наральники, серпи, коси, кувалди, зубила, молотки, різні проколки, кістяні гребні, ливарні форми з мергелю, формочки для відливання прикрас з бронзи, заліза, срібла: браслетів, кілець, з потовщеними кінцями, нашивних бляшок, підвісок, фібул, спіралей, намистинок.

Синхронно з празькою археологічною культурою існували близькі до неї інші культури слов'янської віднесеності: *колочинська, пеньківська, дзєдзіцька.*

Колочинська займала Лівобережжя верхнього Дніпра, у тому числі Подесення, Посулля, верхів'я Псла та верхнього Дінця.

Південніше від колочинської культури поширеною була *пеньківська*, що дислокувалася від верхів'їв Сіверського Дінця через середнє Подніпров'я, Південний Буг, середнє Подністров'я до Попруття. У Подунав'ї потоки празької та пеньківської культур схрещувалися.

Крім названих трьох, синхронною була ще одна слов'янська археологічна культура, названа *дзєдзіцькою*. Вона дислокувалася на північний захід від празької на території центральної і північної Польщі [9, с. 123].

Залежно від географічних умов, відмінних зовнішніх впливів названі чотири слов'янські культури, безумовно, мали певні відмінності між собою, але вони ще не були такими, на основі яких тодішнє слов'янство вже можна чітко поділяти на окремі етноси. Беручи це до уваги, археологи стверджують, що навіть у VIII—X ст. ще не існувало ні східної, ні південної, ні західної слов'янської спільноти, а лише союзи слов'янських племен [1, с. 88]. Це твердження, однак, не може сприйматися як аксіома.

На основній частині території України культури VI—VII ст. змінила культура, що за назвою розкопаного городища біля с. Райків Бердичівського району дістала назву *райковецької*. Городище було зруйноване 1240 р. татарами, тобто, можна стверджувати, що райковецька культура, яка сформувалася у VIII ст., з цього століття еволюціонізувала вже в добу давньоруської (або давньоукраїнської) державності. Зазвичай риси райковецької культури археологи беруть як висхідні для того, щоб у ретро-

перспективі від райківчан до носіїв празької, колочинської і пеньківської культур, глибше до київської і черняхівської, ще глибше — до зубрицької і зарубинецької культур простежувати тяглість багатьох компонентів матеріальної культури населення України впродовж І тис. н. е. і на цій основі стверджувати її переважно слов'янську віднесеність, а можливо, від середини І тис. н. е. — і давньоукраїнську.

Детально риси райковецької культури в районі Передкарпаття розглядав О. Приходнюк [3, с. 319].

Райковецька культура мала ареал поширення від лівого берега Дніпра через Правобережжя та Карпати до Закарпаття, далі — до Дунаю, Молдови, Болгарії, а на півночі займала прип'ятське Полісся. Синхронно з нею у басейні Десни та Сейму аж до території Брянської області археологи виділили так само *слов'янську роменську* археологічну культуру, а у південно-східному напрямку від останньої — ще *волинцевську* (від с. Волинцеве Путивльського району Сумської області).

Дехто ідентифікує археологічних райківчан з літописними хорватами. Особливості їх культури дуже нагадують риси празької культури. Проте в ній сильніше виявляються речі, які засвідчують перевагу землеробських занять над іншими: наральники, серпи, коси, мотики, жорна, сокири, тесла, долота, токарні різці. Багато викопних прикрас, а серед них такі слов'яноетновизначальні, як скроневі дротяні кільця, підковоподібні фібули, браслети, персні, скляні намистини, довізні візантійські й арабські диргеми.

Як уже зазначалось, встановлення етнічної віднесеності археологічних культур кожного разу відносне і не дуже певне, зате датування археологічних

культур вважається безпомилковим. Водночас датування лінгвістичних джерел на зразок етнонімів, а також гідронімів завжди дуже непевне. Однак лінгвістичні джерела несуть інформацію про етнічну віднесеність явищ майже завжди чітко. Тому при дослідженні етнічних процесів дописемних часів дуже важливо використовувати і лінгвістичні, й археологічні джерела в комплексі.

3.3. Сучасний стан проблеми прабатьківщини слов'ян в історичній літературі

Питання про прабатьківщину слов'ян узагальнили В. Баран та Я. Баран [1, с. 88]. Його торкались також Є. Максимов [12, с. 511], В. Сєдов [11, с. 20—31] та ін. Є. Максимов у праці "Міграції в житті давніх слов'ян" узагальнив, як розглядали цю проблему Л. Нідерле, Б. Рибаков, польські археологи та лінгвісти Ю. Костщевський, Л. Козловський, Т. Пер-Сплавінський, відомі російські, польські й українські вчені М. Фасмер, К. Мощинський, Г. Улашин, Ф. Філін, А. Треножкін, В. Петров, В. Кухаренко, В. Сєдов, Д. Мачинський, німець П. Рейнеке та ін.

Щоб не повторюватися, звернемось до згаданого узагальнення В. Барана та Я. Барана. Як вони зазначають, у літературі запропоновано близько десяти концепцій прабатьківщини слов'ян, котрі можна звести до чотирьох груп.

1. Перша група — найраніша, започаткована давньоруським літописанням Нестором, — *дунайська*.

У XIX ст. її приймали, підтримували П. Шафарик з уточненням як *дунайсько-карпатська*. У XX ст. прихильниками цієї концепції були російські вчені археолог Іван Ляпушкін (1902—1868 рр.) і мовознавець Олег Трубачов (1930 р. н.). До думки поєднанна з пошуком ще однієї прабатьківщини слов'ян десь у північнонімецьких землях та середньому Повісленні, звідки нібито слов'яни прийшли на північноруські землі, до дунайської прабатьківщини, з якої слов'яни прибули на південноруські землі, схилявся російський археолог Валентин Сєдов [11, с. 24, 28—30]. Міграціями дунайського елементу на південноруські землі цей автор пояснював навіть широке побутування на них пісенно-поетичного образу Дунаю. Мовляв, пісні про Дунай на Подніпров'ї чи Подесенні принесли вихідці з наддунайських країв.

2. Друга група концепцій — *вісло-одерська*. Її виробили польські археологи Ю. Костщевський, М. Рудницький, Л. Козловський, Т. Пер-Сплавінський. Вони пов'язували з найдавнішим слов'янством лужицьку, поморсько-підкльошову та пшеворську археологічні культури. Неспроможність вісло-одерської концепції спробував довести у згаданій уже праці Є. Максимов [12, с. 6—7]. Додамо, що слабкою стороною вісло-одерської концепції вважається майже повна відсутність на просторі між Одрою і Віслою лінгвістичних джерел, насамперед гідронів слов'янської віднесеності.

3. Третя група — *вісло-дніпровська*. Обґрунтовували вісло-дніпровську концепцію, щоправда, різні автори (у відмінних варіантах як дніпро-бузьку, волино-поліську) — Любор Нідерле (1865—1944 рр.),

Олексій Шахматов (1864—1920 рр.), Віктор Петров (1894—1969 рр.), Михайло Грушевський (1866—1934 рр.), Федот Філін (1908 р. н.), Володимир Баран (1927 р.) та ін. Очевидно, прихильники вісло-дніпровської прабатьківщини слов'ян, по-перше, мають для її обґрунтування найбільше аргументів. Від кінця I тис. до н. е. тут дислокувалися археологічні культури, які наука відносить до слов'янських або таких, в яких мав місце слов'янський компонент (зарубинецька, пшеворська, карпатських курганів, зубрицька, черняхівська, київська, празька, колочинська, пеньковська, дзєдзіцька, райковецька та ін). По-друге, від кінця I тис. до н. е. давні географи й історики називали племена венедів, спорів, склавінів, антів, котрі були розселені на просторі між Віслою і Дніпром і котрих усі ідентифіковували як споріднених зі склавінами (слов'янами). По-третє, ніде на Землі не виступають так рясно слов'янські гідроніми, як на південь від Прип'яті, на північ від Карпат між Віслою і Дніпром. М. Грушевський переконливо обґрунтовував також прабатьківщину індоєвропейців саме у Східній Європі [2, с. 60—63].

4. Четверта група концепцій розширює ареал праслав'янського простору від Дніпра до Одри; вона формувалася вже у другій половині XX ст. Її автори — російські вчені Михайло Артамонов (1898 р. н.), Петро Третьяков (1909 р. н.), Борис Рибаков (1908 р. н.).

Чи варто категорично відкидати котрусь із згаданих концепцій? Очевидно, що ні. На це питання згадані археологи В. Баран та Я. Баран відповідають так: "Можна висловити припущення..., що слов'яни (праслов'яни) з часу свого виділення, принаймні

в II тис. до н. е. із індоєвропейської спільності і до раннього середньовіччя, коли вони достатньою мірою зафіксовані писемними джерелами і що одночасно підтверджено археологією, змінювали місця проживання" [1, с. 11]. Отже, для певних історичних періодів усі концепції можуть бути правильними.

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що на просторі, на якому в IX—X ст. сформувалася давня Руська держава з центром у Києві, етнічно споріднене до руського населення до того часу вже проживало на тому просторі щонайменше 1,5 тис. років. Воно неодноразово перемішувалось з носіями іншої етнічної віднесеності: іранської, тюркської, дакофракійської, германської, летто-литовської та іншої, але на кожному історичному етапі компактно чи дисперсно трималося своєї прабатьківщини.

Список використаної літератури

1. *Баран В.Д., Баран Я.В.* Історичні витоки українського народу. — К., 2005.

2. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. І. До початку XI віка.

3. *Ентогенез* та етнічна історія населення Українських Карпат: У 4 т. — Л., 1999. — Т. 1. Археологія та антропологія.

4. *Етногенез* та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть // Матеріали міжнарод. археолог. конф., 30—31 берез. 2001 р. — Л., 2001.

5. *Етнокультурні* процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е.: Зб. наук. праць. — К.; Л., 1999.

6. *Ефименко А. Я.* История украинского народа. — К., 1990.

7. *Йордан.* О происхождении и деяниях готов. "Getica" / Вст. статья, перевод, комментарии. Е. Ч. Скржинской. — Изд. 2-е. — С. Пб., 2001.

8. *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела. — Л., 2002.

9. *Проблеми* походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наук. ст. до 100-річчя В. П. Петрова. — К.; Л., 1997.

10. *Прокопий из Кессарии.* Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева. — М., 1950.

11. *Сєдов В.* Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнарод. археолог. конф., 30—31 берез. 2001 р. — Л., 2001.

12. *Славяне* и Русь в зарубежной историографии: Сб. науч. тр. — К., 1990.

Контрольні запитання

1. *Якими іменами називали слов'ян античні та візантійські автори?*

2. *На яких землях, за свідченнями Йордана і Прокопія Кесарійського, проживали племена склавінів і антів?*

3. *На якій території була поширена ранньослов'янська археологічна зарубинецька культура?*

4. *Назвіть основні археологічні культури I тис. н. е. слов'янської віднесеності на території України.*

5. *Чому деякі вчені схильні називати черняхівську археологічну культуру багатоетнічною?*

6. *Розкажіть про характеристичні риси матеріальних пам'яток празької археологічної культури.*

7. *На яких територіях були поширені синхронні ранньослов'янські археологічні культури: празько-корчацька, колочинська, пеньківська, дзєдзіцька?*

8. *Від чого отримала назву райковецька археологічна культура?*

9. *Які теорії прабатьківщини слов'ян існують в історичній науці?*

Розділ 4

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ЕТАПІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

4.1. Поява на історичній арені народу і держави “Русь”

Відносно найважливішим, але, безумовно, неповним історичним джерелом про появу на історичній арені у Східній Європі держави і народу “Русь” є наш найдавніший літопис “Повість временних літ”. У ньому стосовно періоду візантійського цесаря Іраклія (610—641 рр.) розповідається про князювання у подніпровських полян князя Кия й про те, що той князь Кий заснував на р. Дунайці місто Києвець. Десь у той самий час обри нападали на дулібів, що були слов'янами, чинили насильства над жінками дулібів, запрягаючи їх у телігу.

“В літо 6360 (852 р.), коли у Константинополі почав цесарствувати Михайло, наша земля почала називатися *Руською*” [7, с. 11].

Стосовно 862 р. розповідається легенда, “як то чудь, словени, кривичі і весь не змогли самі собою

управлятися і вирядилися до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів — русь. Просили тих варягів-русів княжити над ними. І так сталося. Прийшли три мужі — Рюрик, Сінеус і Трувор. Два останні скоро померли, залишився княжити Рюрик. Цей мав два мужі — Аскольда і Діра, які рушили вниз Дніпром до Києва, там стали княжити і володіти Полянською землею" [7, с. 12].

Рюрик у Новгороді 879 р. передав своє княжіння родичу Олегові й помер. У 882 р. Олег пішов у похід, взяв Смоленськ, потім Любеч, дійшов до Києва і підступно виманив Аскольда та Діра, які не були "роду княжого", і вбив їх. Олег при цьому показав Ігоря, Рюрикового сина. Поки Ігор був малолітній, у Києві княжив Олег. У 907 р. він зробив похід на греків, внаслідок якого греки "миру просили", і вигідний для Русі мир був підписаний.

Такий літописний початок легенди про походження держави "Русь" і народоназви *русь* та про утвердження у Києві династії Рюриковичів. Наукове обґрунтування норманського походження етноніма "русь" і заснування держави "Русь" варягами дістало назву норманської теорії.

Літописну легенду про варязьке походження Русі оформлювали у наукові шати численні російські дворянські та буржуазні історики, починаючи від німців Герарда Фридриха Мюллера і Августа Людвіка Шльоцера, Василя Татищева і Миколи Карамзіна і закінчуючи Олексієм Шахматовим. Її приймали як достовірну також українські історики Степан Томашівський, В'ячеслав Липинський, Іван Крип'якевич, Дмитро Дорошенко та ін. Уже в умовах незалежної України її голосним поборником виступав гарвардський професор і український академік Омелян

Прицак. Останній виробив низку аргументів на її користь. Мовляв, варязьку версію походження Русі підтримували названі авторитетні історики; у IX ст. фіни називали шведів *руотсі*. Найдавніший літопис "Повість временних літ" відносив русів до інших варязьких народів "за морем": шведів, норманів, норвежців, англянів, готів; більшість імен "руських" посланців, які брали участь у виробленні договорів з Візантією 911 та 944 рр., мають суто норманські імена: Карл, Інегельд, Форлоф, Веремуд та ін.; у "Бертінських анналах" "руський" посланець (Rhos vocari dicebant) близько 839 р. подавав себе як "*eos gentis esse sveonum*" ("є роду шведського"); візантійський імператор Костянтин Багрянородний у праці "Про управління імперією" (бл. 950 р.) наводив слов'янські та "руські" назви дніпровських порогів. Останні мають норманську мовну віднесеність; ісламські географи і мандрівники IX—X ст. нібито завжди розрізняли русів і слов'ян (*Rus i Sagual*).

Щоб видаватися об'єктивним, О. Пріцак навів низку доводів антинорманістів, таких як Степан Гедеонов, Михайло Грушевський, Борис Греков, Серафим Юшков, Борис Рибаков, Михайло Тихомиров, Володимир Пашуто та ін. Серед них такі: на території давньої Русі від Великого Новгорода і до Києва дуже поширені топоніми і гідроніми з фонемою *-рус*, *-рос*; жодного племені чи народу в районі Скандинавії з назвою "Русь" історія не знає; етнонім "русь" не трапляється у скандинавському фольклорі (сагах); норманські імена в числі послів на переговорах з Візантією засвідчують, що нормани дійсно перебували на службі у держави Русь; ісламський письменник Ібн-Хардадбег (творив у 840—880 рр.) називає русів слов'янським племенем; археологічний

матеріал з території давньої Русі дуже бідний на пам'ятки норманського походження [11, с. 18—20].

Безумовно, до поданих О. Прицаком аргументів на користь теорії, якої він не поділяє, можна додати відомості про існування етноніма іранської віднесеності на території півдня України "роксолани" від зламу тисячоліть — етноніма, який ще у пізньому середньовіччі хроністи співвідносили з русами; його як вихідний до назви "Русь" використовують також сучасні філологи [8, с. 28—30]. Про "віроломне плем'я росоманів", очевидно, також ірано-сарматської віднесеності, писав у 555 р. Йордан. Уже на початку XX ст. О. Єфименко зробила припущення, що ослов'янене сарматське плем'я русів (росів) започаткувало слов'янську подніпровську Русь. Про назву "рос (рус)" у районі Подніпров'я писав арабський письменник VI ст., відомий під іменем Захарія Ритор, тобто в часі, коли про варягів на Подніпров'ї ще не було чути. Зрештою, фонема *-рус*, *-рос* є природною у слов'янських мовах, з нею пов'язано чимало топонімів, зокрема гідронімів *Рось*, *Росава*, *Роставиця*, *Росавка*, в тому числі багато топонімів на західноукраїнських і закарпатських землях. Уже в першій половині XI ст. українське Закарпаття у грамотах угорських королів називалося *Руською маркою*, землею, яка надавалася в управління королівським синам [17, с. 36]. Не перечить слов'янським принципам номінації народів "кольорова" семантика лексеми "рус"—"русий" [8, с. 36].

Підсумовуючи джерела, що засвідчують місцеве походження народу і держави Русі, М. Грушевський зазначав у популярній "Ілюстрованій історії України": "В звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наші князі і військо все зветься Руссю, руськими.

У нас же Руссю звалася Київщина. Здогад нашого старого літописця, що ім'я руси було принесене з Швеції варязькою дружиною, не справджується: в Швеції такого народа не знали і шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се ім'я взялося в Київщині, ми не знаємо, й не будемо вгадувати" [3, с. 52].

Водночас слід пам'ятати, що творці норманської теорії вибудовували її не на порожньому місці. Варязькі дружини на чолі зі своїми ватажками князівської чи псевдокнязівської крові у IX—X ст. насправді дуже позначились на соціально-політичних відносинах подніпровських слов'янських племен, великою мірою перейнявши на себе державотворчу місію, й утвердили свою "династію" Рюриковичів на великокнязівському престолі, а через нього — і на "престолах" численних удільних князівств. Це могло трапитись у зв'язку з двома причинами: по-перше, у зв'язку з соціально-політичною зрілістю руських племен від Ладоги на півночі до дніпровських порогів на півдні, які вже до появи варягів мали власні, хоч і відносно слабкі управлінські структури та значну соціальну диференціацію "племінних" суспільств; по-друге, завдяки значно досконалішій організації військових варязьких дружин і більшому військовому досвіду.

Водночас погоджуємось із М. Грушевським, що імені "русь" варяги на давні північноросійські (Ладога, Новгород, Псков) і українські землі не приносили. Це ім'я і країни, і народу існувало задовго, можливо, за 1000 літ до появи на подніпровському просторі північних норманів.

4.2. Слов'янські етноси давньоруської держави

Важливе і вже близько 300 років дискусійне в історіографії питання про те, що собою становив руський люд Руської держави з центром у Києві, що виникла не без участі варягів наприкінці IX ст. (Олег утвердився в Києві 882 р.) і так динамічно розвивалася в подальших століттях.

Російська історіографія, починаючи від В. Татищева і закінчуючи історіографією радянського часу та й сучасності, не без застережень стверджувала, що народ Київської Русі як на етапі її державно-політичної єдності, так і в період феодальної роздрібненості був "русским", історіографічно "древнерусским", тобто російським. Навіть найпоміркованіший з-поміж них в українському питанні академік Б. Рибаков слов'ян Київської Русі називав "русскими".

У 1966 р. вийшов перший том дванадцятитомного наукового видання "Истории СССР". Головним співредактором і редактором першої серії видання (1—6 тт.) був Б. Рибаков. Він також і провідний співавтор. Читаємо с. 511 першого тому з параграфу "Христианство и язычество", автор якого — згаданий вчений, і натрапляємо на фрази: церква допомагала "укреплению молодой русской государственности"; "несомненна и ее роль в развитии русской культуры"; "русский народ дорогой ценой заплатил за тонкий яд" релігійної ідеології; "русские люди не были так религиозны" та ін. [5, с. 511].

Український учень Б. Рибакова академік П. Толочко видав книжку "Древнерусская народность", в якій спробував дещо згладити згадану агресивну

претензійність російської історіографії на давньоруську історичну та культурну спадщину і спробував впровадити на означення тієї "народності" прикметник "руськая", "руский" з одним "с". Це рішення П. Толочко аргументує таким положенням: "...ни украинцев, ни русских, ни белорусов тогда еще не было, а была древнеруская народность, на базе которой во второй половине XIII—XIV вв. происходило формирование трех родственных народов" [18, с. 6]. Шановний автор упродовж усієї загалом змістовної монографії прагне дотримуватись своєї, цілком вмотивованої новації, хоч і непослідовно (можливо, з вини петербурзьких редакторів). Та врешті-решт із благого наміру українського академіка вийшов пшик. Петербурзьке видавництво дало назву книжці не "Древнеруская народность", а "Древнерусская народность".

Мусимо, отже, зупинитись на тому, що ж собою становив етнос слов'янської віднесеності часу держави Київська Русь. Чи була тоді "давньоруська", "древнеруская" чи "древнерусская" народність, українські, російські чи білоруські етноси?

Справедливості ради, мусимо визнати: витвір сталінського часу "о единой древнерусской народности" російські академіки Б. Греков, Б. Рибаков, В. Мавродін, В. Пашуто і майже всі без винятку інші історики все таки уточнювали в тому сенсі, що, мовляв, та "народность" "не сформувалась остаточно" [18, с. 13]. Такий "науковий висновок", звичайно ж, не вимагає доказу. Все перебувало в русі, у розвитку, еволюціонізувало від одного стану до іншого. Це стосується не лише явища народності, а й усіх її складових атрибутів, наприклад мови, традиційних занять, матеріальної культури, вірувань, обрядовості, психіки та ін.

Однак зупинимось на вживанні самого терміна “народність” — наскільки він вдалий і обґрунтований. Зазначимо, що слово “народність”, властиве для української, як і для російської та білоруської мов, за радянського часу радше вживалось на означення національної віднесеності людей, тобто мало семантичний зміст слова “національність”, як у сучасній польській мові “*naradowość*”.

Радянські академіки з огляду на потребу формування категоріального апарату науки про народи, нації, національні відносини, почали використовувати слово “народность”, на відміну від слова “нація” (від часу Леніна і Сталіна стало застосовуватись лише до народів, які у розвитку досягли соціально-економічної стадії капіталізму і, зрозуміло, соціалізму), на означення добуржуазних національних (етнічних) спільностей, але таких, які у своєму розвитку все ж піднялися вище племінної спільності, чи спільності союзу племен.

Видається, однак, що у другій половині XX ст., коли наука почала широко послуговуватись категоріями “етнос”, “етнікос”, “субетнос”, “суперетнос” та іншими, термін “народність” історіографічно виявився менш вдалим і змістовно менш чітким.

Враховуючи це, доцільніше подивитися на етнічний склад східнослов’янської або ж руської історичної спільності людей X—XIII ст. через призму згаданих “етнічних” категорій.

Насамперед необхідно уточнити питання: чи весь східнослов’янський суперетнос до X ст. формувався на основі одних і тих самих попередніх етнічних субстратів? Етнічна історія відповідає на це майже однозначно. Основними етнічними субстратами руських південного масиву від Подесення і Подніпров’я

на сході та до Закарпаття на заході, від Прип'яті й до Побужжя були слов'янська вітка антів і скіфосармати, що господарськи і культурно контактували між собою близько 1600 літ — від VI ст. до н. е. і до IV ст. н. е., поки існували сарматські протодержавні структури, та в подальші століття, коли ті структури зазнали краху за наслідками гунської навали. Безперечно, крім слов'яно-антського й ірано-сарматського елементів, у етнотворчих процесах на території сучасної України I тис. н. е. брали участь греки причорноморських колоній, дако-іллірійці липицької археологічної культури, гото-германці вельбарської археологічної культури, кочові племена і народи півдня України тюркської етнічної віднесеності та ін.

Відомий український письменник і публіцист націоналістичної орієнтації Ю. Липа у праці "Призначення України" називав більше десятка "первенів" і "домішок", на основі яких, на його думку, сформувалась "українська раса", а з-поміж них: перший "первень" — трипільці, другий — елліни, третій — готи, також "домішки": "кочівників", кельтська, римська, фракійська, іранська, кавказька, норманська, "жидівська" та ін. [6, с. 105—125]. Писання Ю. Липи мають публіцистичний характер. Сучасна наука заперечує слов'янську етнічну віднесеність трипільців, хоча участь у формуванні руського етнічного елементу в південній зоні Київської Русі названих історико-етнічних спільностей була реальною. Тут, на півдні, слов'янський елемент, як це, в принципі, переконливо доводить П. Толочко, найперше об'єднувався під етнонімом *русь* [18, с. 86—98]. На особливі етнографічні риси подніпровських полян порівняно з іншими "племенами" звертав увагу автор "Повісті временних літ". Тут раніше, ніж на північ-

но-східних землях давньоруської держави, поширився поховальний обряд трупопокладення і навіть лазень, таких як біля Новгорода, не було. Писемні пам'ятки XI ст. київського походження несуть на собі багато слідів мови, які в українській мові дійшли до наших часів [18, с. 150—170].

Беручи це до уваги, вважаємо, що мають рацію ті вчені, у тому числі М. Грушевський, які наголошують на особливому вирізненні в етнокультурному відношенні слов'янського населення території сучасної України на тлі всього східного слов'янства. При цьому залишається відкритим питання, чи "східні слов'яни" дійсно на певному історичному етапі розвитку виступали як відносно одна історична історико-культурна спільність, чи "східні слов'яни" — суто історіографічна конструкція, спільним у якій був лише географічний простір.

Що ж до "руських" північно-східних земель держави Київської Русі, то основними субстратами їхнього формування до IX ст. і пізніше були прийшлий слов'янський елемент, і місцевий угро-фінський. До недавнього часу не піддавалось сумніву південне походження слов'янського елементу, що брав участь в етногенезі "руських" північно-східної Русі. Мовляв, мігранти з півдня Русі рухались у верхів'я Волги й Оки, там "конвергувалися" з місцевим угро-фінським населенням, асимілювали його в мовному відношенні й робили руським.

В останні десятиріччя деякі російські вчені висунули ідею про те, що прабатьківщиною слов'ян, які прийшли у північно-східні "руські" землі, були північні території сучасних Польщі (Нижнє Повіслення) і північ Німеччини [13, с. 21—33]. В. Сєдов, наприклад, писав: у зв'язку зі зміною природного середовища,

зумовленого у V ст. похолоданням на території північної Німеччини і Нижнього Повіслення, слов'яни, балти і германці, які там проживали, почали емігрувати на схід. Найактивнішими з-поміж них були слов'яни. Вони проникали в райони пізнішого смоленського Подніпров'я, полоцького Подвіння, верхів'я Волги і Клязьми. Археологія це стверджує на основі "довгих псковських курганів, властивих для кривичів, і браслетоподібних скроневих кілець [13, с. 24—26]. Мігранти слов'янізували місцеві балтські та фінські племена. В такий спосіб на згаданих землях витворювався етнос, основними субстратами якого були слов'яни — вихідці V—VII ст. з південних прибалтійських територій, і балти (летто-литовці) та фіни. Ці слов'яни у VII—VIII ст. з півночі рухалися на південь і досягали північного "українського" Лівобережного Подніпров'я і в свою чергу спричинялися до трансформації волинцевської археологічної культури у Роменську. Південне ж "руське слов'янство", за В. Сєдовим, формувалось з числа подунайських слов'ян і місцевого іншоетнічного (сарматського, дако-фракійського, готського) елементу. Вчений наводить численні атрибути матеріальної культури, властиві для слов'ян Подунав'я. Він також, як уже згадувалося, слов'янською міграцією з Подунав'я пояснює фольклорні образи Дунаю у східнослов'янському фольклорі [13, с. 28—30].

Якщо ця версія відомого авторитета російської археології та науки етногенезу слов'ян не є помилковою, то вона аж дуже сильно наголошує на відмінностях в етногенезі росіян і українців. У будь-якому випадку її нелегко прийняти без застережень, бо вона руйнує класичний історіографічний стереотип формування давніх росіян зі слов'янських мігрантів

з території сучасної України і місцевого балтського та фінського елементу, що проживав на території сучасної європейської Росії.

Звичайно, археологія, що вивчає матеріальну культуру часу давньоруської державності, майже однозначно наголошує на тотожності пам'яток культури, які витворювались і якими користувалися в середовищі панівної верхівки, зокрема численних пагонів династії Рюриковичів та їхнього оточення: палаців і оборонних фортець, кухонного начиння і столових приборів, парчевих і шовкових одеж, захисних обладунків і зброї, атрибутів церковних потреб, оформлення інтер'єру палат і навіть дитячих іграшок у князівських родинах Звенигорода, що біля сучасного Львова, та російського Новгорода, Галича "українського" і Галича "російського", Володимира на Волині й Володимира на Клязьмі. Дуже переконливо це ілюструють пам'ятки матеріальної культури, виявлені при розкопках згаданого Звенигорода [12, с. 19—26]. Тут, окрім іншого, знайдено численні берестові грамоти, що раніше розглядалися лише як атрибут культури Північної Русі.

Що ж стосується матеріальної культури, якою послуговувалась широка народна маса, то вона вже і у давньоруські часи була виразно відмінною. Літописець "Повісті временних літ" розповів легенду про те, як апостол Андрій біля Новгорода "бачив бані дерев'яні"; це було "дивне" не лише для апостола, а й, очевидно, для самого літописця [7, с. 3—4]. Археологи стверджують, що похоронний обряд трупопокладення в Південній Русі утвердився на 100—200 років раніше, ніж у Північній. Той самий літописець, як відомо, дуже образно описував відмінні звичаєві й обрядові явища у племені полян та в інших, зокрема

північних племен, які “подібно до звірів, жили поскотськи...” (це про древлян), або “як ото всякий звір, їли все нечисте і срамослів’я (було) в них перед батьками і перед невістками...” [7, с. 8] (це про радимичів, в’ятичів і сіверян).

Відмінні висхідні субстрати містилися в основі формування білоруського етносу не з XIII ст., а від VI ст., коли почалася значна міграція слов’янського елементу з території сучасної України на території, розташовані північніше Прип’яті. Там слов’янський елемент зустрівся головно з рідким заселенням племен балтської (летто-литовської) віднесеності, вступав з ними в господарське і культурне контактування і, перебуваючи на дещо вищому цивілізаційному рівні, асимільовував їх у мовному відношенні, а в кінцевому підсумку — і в етнічному [9, с. 113—130].

Можемо, отже, дійти загального висновку, що в етнічному сенсі слов’янський суперетнос на східноєвропейському просторі не лише в умовах руської державності IX—XIII ст., а ще до її появи складався з трьох виразно відмінних між собою етнокультурних спільностей, — назвемо їх *праукраїнською, праросійською та прабілоруською*.

4.3. Консолідаційні процеси в межах слов’янських етносів за умов руської державності

У IX—X ст. ці три молоді етноси опинилися у складі одного державно-політичного утворення. Диференційні процеси гальмувалися, набували сили кон-

вергентні фактори. Місцева етнічна специфіка виявлялася у місцевому письменстві, в тому числі у працях, які були створені церковно-слов'янською мовою і поза межами Русі, але переписувалися в Києві, Новгороді чи деінде. Нагадаємо, що XI ст. у Києві було переписано низку творів релігійного, житійного, повчального характеру, з яких у цьому варіанті до нас дійшло чотири книги, у тому числі два великоформатні, багато оздоблені фоліанти: Остромирове євангеліє 1056—1057 рр., назване так за ім'ям замовника новгородського посадника Остромира, та Ізборник Святослава 1073 р. Остромирове євангеліє в наш час зберігається в бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Дві інші рукописні пам'ятки київського виготовлення XI ст. — скромно оформлені збірники: Ізборник 1076 р. та Євангеліє Архангельське 1092 р. Усі названі рукописні книги переписувалися з церковно-слов'янських оригіналів, що ґрунтувались на давньоболгарській і давньосербській мовах.

Незважаючи на вимоги замовників стосовно точності передання текстових оригіналів, київські переписувачі ввели у книги багато лексики, морфологічних форм, часто цілих фраз, властивих для мовного середовища Києва. У лексику нібито давньоболгарських текстів внесено чимало слів, притаманних мові місцевого населення, що перегукуються зі словами сучасної української мови. Наприклад: *багатий, боротися, бігати, великий, вгодити, веліти, веселитись, гнівом, вельми, всякого, годі, глумися, губить, даруй, дивитися, діяти, жито, зимному, зазираєм, забився, заблудився, казати, клекот, коневі, користь, лити, луче, людина, молитися, монастира, мучитися, напослідок, нехрещений, ніколи, обидва,*

образитися, орали, оскомина, од гори до дому, обоє, озирайся, олтареві, помагай, покрасити, пити, поставити, року, силу, любиш, упиваються, учися, чуєш, яр тощо. Ці, а також чимало інших слів української віднесеності зі згаданих рукописних книг навів відомий дослідник давньої рукописної книги професор Яким Запаско, розповідаючи про мову Києва XI ст. [1]. На це він також кількаразово звертав увагу в своєму фундаментальному дослідженні.

Окрім лексики, в усіх переписаних у Києві книгах широко вживаними були українські морфологічні форми, зокрема "українська" форма давального відмінка іменників чоловічого роду: Господеві, Авраамові, мужові, господареві та ін. Лише в Остромировому евангелії ця форма трапляється 82 рази.

Зазначимо, що особливості руської регіональної мови часів давньоруської державності, зокрема на території України, але також в районі Новгородської Русі, добре узагальнив П. Толочко в одній із праць [18, с. 150—170]. Автор наводить численні приклади того ж "українського"давального відмінка чоловічого роду із закінченням *-ові, -єві*, при цьому, що дуже цікаво, також у мові новгородців. Ті ж новгородці мали за своє навіть "українське" слово "сором". В Іпатському списку такі закінчення вжиті у словах *Феодосиєви, Мийсееви, Янєви, Лазареви, Давыдови, Романови, Олександрови, Данилови, Демьянови, Михайлови*, а в Новгородському літопису — в словах *Рагуилови, Судилови, Андрєєви, Иванкови, Михалеви, Давыдови, Исакови, Филипови* [18, с. 163]. У київських текстах дуже частим було нав'язування до "українських" фонетичних форм на зразок *Кыєвъ* (поряд також *Киевъ*), *руськый* (писали також руський). З фонемою *-ы* майже завжди писалися слова

грекы, печенегы, торкы, косогы, клобукы, ляхы, чехы, ятвягы. "Українські" тверді закінчення часто виступали у прикметниках *руськый, галическый, киевскый* та ін.

Переважаючим, на думку В. Русанівського, було написання дієслів із закінченням *-ть*. Водночас дієслова третьої особи однини часто написані без закінчення *-т*, як у сучасній мові: *хоче, иде, буде* і под. Отже, навіть такий послідовний захисник своєрідної єдиної давньоруської народності, як П. Толочко не може пройти мимо значних "українських" особливостей мови півдня Русі порівняно з офіційною церковно-слов'янською.

Дотримуючись погляду, що у складі Київської Русі (як держави) слов'янський суперетнос від самого початку державності вже був диференційований етнічно на праукраїнський, прабілоруський і праросійський етноси, мусимо при цьому визнати: у складі одної держави ці три етноси впродовж IX — першої половини XIII ст. зазнали впливу конвергентних процесів, які за певних об'єктивних обставин могли б сприяти не лише політичній, а й етнокультурній консолідації Русі.

По-перше, фактор державності зумовив народження і зміцнення почуття спільної руської національної свідомості, що сприймала батьківщину в межах держави. В науці на основі історичних джерел переконливо показано, що свідомість, саме як руська, поширювалася з Києва і Середнього Подніпров'я на всю державу.

В 945 р. древляни ще чітко протиставляють себе "руському князеві", який воює з ними; в 981 р. "городи Перемишль і Червен опинилися під Руссю", на

Любечському з'їзді князів "вся земля руська" мислилась на достатньо ширшому просторі, ніж Середнє Подніпров'я. У таких же пам'ятках, як "Слово о полку Ігоревім" (1185—1187 рр.) і "Слово о погибелі Руськой землі" (1223—1237 рр.) локального вирізнення "Руської землі" з-поміж земель усіх руських князівств династії Рюриковичів майже не простежується.

Творці пам'яток давньоруського часу, починаючи від "Слова про закон і благодать" Іларіона і "Повісті временних літ", сповнені гордості за всю "нашу землю" "великого кагана" Володимира, "онука старого Ігоря, сина славного Святослава", які, як писав Іларіон, "не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі" [16, с. 18].

По-друге, ідейно-психологічним фактором, що з'єднував політично Русь Південну, Північну і Західну навіть у часи феодальної роздрібненості, була єдність вищої панівної верхівки на території всієї Русі в особі князівської династії Рюриковичів, яка, зрозуміло, не поділяла себе етнічно, і професійна культура якої впливала на культуру простолюду на всьому просторі. З-поміж численних спільних атрибутів для всіх "панів" Руської землі можна назвати хоч би їх імена, наприклад, Володимир, Ярослав, Святослав, Всеволод, Ізяслав, Святополк, однакові двоіменні форми їх персоніфікації та ін.

По-третє, конвергентна роль на культурному полі всієї Русі належала принесеній на Русь разом з християнством писемній церковно-слов'янській мові. З часом, залежно від функціонального призначення, виділилось два її різновиди: церковно-слов'янська мова та слов'янська мова світського вжитку. Остан-

ня обслуговувала сферу реального життя і тому постійно піддавалася народному впливові. Ми вже згадували такі "українські" впливи. У пам'ятках північно-руського походження, скажімо, у "Слові Данила Заточника", створеному десь між 1180—1199 рр., виразно простежуються "російські" форми: "...кому Боголюбово, а мне горе любое, кому Бело озеро, а мне черней смолы, кому Лаче озеро, а мне на нем седя, плач горький". Водночас на північноруському ґрунті створювалися пам'ятки на суто церковнослов'янській мові, як наприклад, "Сказаніє о Мамаєвом побоїщі", написане десь між 1406 і 1434 рр.: "Все же глаголаху лестию на великого князя і рекуши в себе оба смеются..." [14, с. 8].

Однак локальні особливості давньоруської літературної мови, що розвивалася з церковнослов'янської, не порушували її основної функції як мови державного управління, законодавства, розвитку літератури і культури. Вона слугувала могутнім поштовхом культурного піднесення всієї Русі. Проте, будучи для руських народів значною мірою чужою, вона залишилась на довгі віки, особливо для України, штучною формою розвитку національної культури. Сформована на основі давньоруської традиції, староукраїнська мова ще в XVIII ст. (у тому числі й мова Г. Сковороди) перебувала на роздоріжжі, а її подальший розвиток на старій основі вичерпався.

По-четверте, у складі держави Київська Русь за її активного сприяння перемогла нова християнська віра, що стала здобутком не лише панівної верхівки, а й широких народних верств.

По-п'яте, вже йшлося про високий рівень скристалізованості матеріальної культури панівної верстви Русі: фортечного та палацового будівництва, атрибутів

побуту, княжих і великопанських чоловічого і жіночого одягу, прикрас, зброї та захисних обладунків, предметів кухні й столу тощо.

Нарешті, по-шосте, на території всього слов'янського заселення Київської Русі вже до початку XIII ст. повністю утвердився як власний, як автоетнонім, етнонім "руські", "русичі", "русини", "Русь". Уже від XI ст. цей етнонім фіксувався в Закарпатті на означення поселень: *Малий Русков, Великий Русков* (документи 1217 р.), *Ruszka, Рускавці* та ін. На думку видатного чеського історика й етнографа Любора Нідерле, руські слов'яни у верхньому Потиссі появилися ще до IX ст. [10, с. 167—168].

Зауважимо, однак, що хоча етнонім "русь", "руські" на північно-східні землі давньоруської держави поширився відносно пізніше, приблизно від початку XIII ст., він і там сприймався як власний. Тому не мають рації декотрі українські публіцисти, які пишуть, що лише у XVI—XVII ст. "москалі", чи московіти, почали називати себе руськими. В створеному десь у монастирі Сергія Радонежського біля Москви "Сказанії про Мамаєве побоїще" на початку XV ст. етнонім "руські" багаторазово вживається як власний: "рустии князи и воеводы", "землю рускую потребити", "итти на Русь", "идет царь Мамай на руськаго князя" [14, с. 68—88].

Стверджуємо, отже, ще раз: перебування українського, російського і білоруського праетносів у складі однієї Руської держави династії Рюриковичів значно вплинуло на їх культуру і побут. Однак той вплив мав характер обмеженої дії. Конвергентні процеси охопили національно-державну свідомість, побут, мораль панівних верств, але за винятком віри, інші впливи конвергентного характеру майже не торка-

лися культури і побуту народної верстви, тому були поверховими. Вони мало стосувалися народно-розмовної мови, народної матеріальної культури: культури землеробства, знарядь праці, сільських поселень, дворів і жител, одягу, їжі, звичаїв і обрядів, народнопісенної та іншої художньої творчості. Допускаємо, що ці компоненти традиційної культури народної маси були індеферентними стосовно впливів фахової культури панівної верхівки, а розвивалися власними шляхами.

Тому не мають рації ті автори, які сверджують, що український, російський, білоруський народи виокремилися зі складу "давньоруської народності" у зв'язку з політичними подіями XIII ст. (В. Пічета, В. Мавродін, Б. Рибаков, П. Толочко та ін.).

Безумовно, всі різноманітні явища та події на великоруській, литовсько-руській і польській сторонах мали важливе значення в історії етносів. Однак загалом вони були такими, що "ковзали" по поверхні життя етносів, не торкаючись їх глибинної суті. Коли приймаємо висновок про існування трьох етносів уже до X ст., тоді безпредметним буде вживання терміна "давньоруська народність", або ж вживання його в етнополітичному, а не в окремо етнічному значенні.

Якби ми допустили, що формування українського етносу стало наслідком політичних катаклізмів XIII—XIV ст., тоді важко було б пояснити, чому інші політичні катаклізми і раніших, і наступних століть не витворили на українській землі етносів проросійської, пролитовської, пропольської, проавстрійської, проугорської, прорумунської, протурецької чи іншої спорідненості. Відповідь на те, що напередодні соборності українських країв на початку XX ст. українці Слобожанщини, Полісся, Закарпаття, Холмщини,

Поділля й інших регіонів в етнічному сенсі виявилися на диво однаковими, полягає лише в тому, що такими вони були ще до того, як їх почали "розбирати" лихі сусіди. Не можна нехтувати роллю держави в етнічному розвитку народу, але не можна й абсолютизувати, як це робила плеяда російських академіків і дотепер дехто продовжує в Україні. Очевидно, етнічний розвиток народів відбувається за власними автономними, притаманними лише йому нормами і закономірностями, яких історики й етнологи і досі детально не пізнали.

Список використаної літератури

1. *Вільна* Україна. — 1990. — 13 жовт.

2. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1. До початку XI віка. — Т. 2. XI—XIII вік.

3. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.; Л., 1913 (Репринтне відтворення. — К., 1990).

4. *Гумилев Л. Н.* Характер восточнославянского этногенеза в XII–XIII вв. // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по проблеме "Этногенез белорусов", 3—6 дек. 1973 г. — Мн., 1973.

5. *История* СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции: В 6 т. — М., 1966. — Т. 1.

6. *Липа Ю.* Призначення України. — Л., 1992.

7. *Літопис* руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989.

8. *Ономастика* України першого тисячоліття нашої ери. — К., 1992.

9. *Пахаджание* беларусау: дыскусія працягваецца // Перабудова і міжнацыянальные адносіны. — Мн., 1989.

10. *Пеняк С. І.* Ранньослав'янськеідавньослав'янське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980.

11. *Прицак О.* "Історія починається тоді, коли з'являються писані джерела // Хроніка 2000. Наш край. — 1992. — Вип. 1.

12. *Свєшніков І. К.* Звенигород: Краєзнавч. нарис. — Л., 1987.

13. *Сєдов В.* Освоєння слов'янами лісових земель Східної Європи // Етногенез та рання історія слов'ян:

Нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнародн. наук. археолог. конф., 30–31 берез. 2001 р. — Л., 2001.

14. *Сказание* о Мамаевом побоище. — М., 1980.

15. *Славяне* и Русь (В зарубежной историографии): Сб. науч. тр. — К., 1950.

16. *Слово* про закон і благодать // Історія української філософії: Хрестоматія /Упоряд. М. Кашуба. — Л., 2004.

17. *Тиводар Михайло*. Закарпаття: Народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995.

18. *Толочко П. П.* Древнерусская народность. Воображаемая или реальная. — С. Пб., 2005.

19. *Толочко П. П.* Спорные вопросы ранней истории Киевськой Руси // Славяне и Русь в зарубежной историографии. — К., 1990.

Контрольні запитання

1. *Як пояснював утворення держави "Русь" і поширення на Подніпров'ї народоназви "русь" наш найдавніший літопис "Повість временних літ"?*

2. *Як обґрунтовують норманську теорію її прихильники?*

3. *Якими доводами антинорманісти обґрунтовують наукову безпідставність норманської теорії?*

4. *Чи було однаковим в етнічному сенсі слов'янське населення Київської Русі?*

5. *Які етнічні субстрати були висхідними при формуванні українського етносу?*

6. *Які етнічні субстрати були висхідними при формуванні російського та білоруського етносів?*

7. *Які соціальні верстви держави Русь у X—XII ст. найбільше зазнали конвергентних процесів?*

8. *Які риси української мови несуть писемні пам'ятки давньоруського часу?*

9. *Назвіть спільні етнополітичні риси панівних верств давньої Русі в X—XIII ст.*

10. *Назвіть відмінні етнокультурні риси народної маси на півдні, заході та півночі давньої Русі.*

Розділ 5

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС В УМОВАХ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПОНЕВОЛЕННЯ І ЗАНЕПАДУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

5.1. Золотоординське поневолення України та російська історіографічна інтерпретація його етнодемографічних наслідків

У 1223 р. як південні, так і північно-східноруські князівства опинилися перед загрозою нових азійських завойовників монгольської військово-деспотичної держави Чингісхана Темучіна, що 1207 р. підкорила Сибір, 1211—1215 рр. — Північний Китай, 1218—1222 рр. — Середню Азію, 1221 р. — Азербайджан і Грузію, а на початку 20-х років XIII ст. стала великою загрозою для половецьких державно-політичних утворень, які дислокувалися у Північному Приазов'ї та Причорномор'ї. Половецькі вожді, а з-поміж них відомий хан Юрій Кончакович, звернулися до руських князів за допомогою, попереджу-

ючи останніх про смертельну небезпеку: "Якщо ви не поможете нам, (то) ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете" [2, с. 28]. У Києві зібралася князівська рада, на якій були князі київський Мстислав Романович, козельський і чернігівський Мстислав Святославич, галицький Мстислав Мстиславич (Удатний) та ін. Було вирішено піти походом на ворога, а не чекати його у своїй вітчизні. Галицька дружина вирушила вниз Дністром, а з Лиману — вверх Дніпром до о. Хортиці, де київська і галицька дружини зустрілися.

Руські полки перейшли Дніпро, зустріли там татар і перемогли їх. Татари відступили, а руські полки пішли назустріч головним татарським силам і вісім днів рухалися до р. Калки (сучасного Кальміуса), де зіштовхнулися з татарськими силами. Битва відбулася 31 травня 1223 р. Від самого початку між руськими князями не було згоди. Літописець описав, як бився 18-річний Данило: будучи пораненим у груди і не відчуваючи того, він продовжував битися, гнав татар. Однак сили були нерівні. "За гріхи наші руські полки було переможено. І сталася побіда над усіма князями руськими, якої ото не бувало ніколи" [2, с. 28].

За Лаврентіївським списком, полонених князів татари кинули на землю, поклали на них дошки, на яких сіли обідати. Вслід за рештками відступаючих руських військ татари дійшли до Новгорода Святопольського, де нині с. Витачів Обухівського району Київської області, й повернули назад, щоб пустошити східні землі, зокрема Тунгуську, в якій Чингісхан зазнав смерті.

У 1236 р. татарські орди повернулися до Русі. Очолив їх хан Батий. Першими жертвами стали

східні руські князівства. На вимогу Батиєвих послів до рязанського князя Юрія Ігоревича платити татарам "з усього, і з людей... і з коней" десятину руські князі після ради (рязанський, пронський, муромський) відповіли відмовою, почали готуватись до відсічі, але ні князь Володимирський, ні князь Чернігівський допомоги не надали. Після п'ятиденної облоги 21 грудня 1237 р. татари взяли Рязань. Місто спалили, населення знищили, всі цінності пограбували. Потім був розгромлений Пронськ. Звідси татари рушили на Москву, перебили її жителів "від старця до младенця", місто і навколишні села спалили, а князя Володимира Юрійовича полонили. У лютому 1238 р. татари так само жорстоко сплюндрували Суздаль і Володимир, вчиняючи жорстокі розправи над населенням. У тому ж місяці та в березні татари взяли і зруйнували міста Ростов, Ярославль, Переяславль, Юр'єв, Дмитров, Твер, Городок, Галич Мєрський та ін. У цьому самому році 4 березня відбулася битва на р. Сіті. Руськими військами командував князь Юрій Всеволодович. Руські зазнали поразки, князь був убитий.

Наступного дня татари захопили м. Торжок і знищили жителів. Звідси вирушили на Новгород, але не доходячи до міста 100 км, повернули назад. На зворотньому шляху вони оточили Козельськ. Облога тривала сім тижнів. Коли місто взяли, Батий наказав усіх жителів, у тому числі дітей, знищити. Після цього татари відійшли на схід. У 1239 р. знову повернулися, на цей раз спрямовуючи удари проти південно-руських міст Переяслава, Чернігова, Глухова. Про руйнування Переяслава у Галицько-Волинському літописі сказано: "І взяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела

Михаїла сокрушив, і начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа, преподобного Симона, вони вбили" [2, с. 56].

Восени 1240 р. татари підійшли під Київ. Князь Михайло зразу ж за сином Ростиславом втік в Угри. У Києві "сів князь Ростислав Мстиславович". Однак Галицько-Волинський князь Данило його усунув, а "посадив у Києві свого тисяцького Дмитра" і доручив останньому оборону Києва перед татарською загрозою.

Батий дійшов до Києва і взяв його в облогу. Під 4 грудня 1240 р. у літопису записано: "І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських — бо тут підступили були дебрі — і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни... і Дмитро поранений був". На другий день "...люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, од тягаря упали з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте (татарськими) воями. Дмитра ж вивели (до Батия), пораненого, але вони не вбили його через мужність його" [2, с. 59].

Далі розповідається, як Батий "взяв город Колодяжне" (нині — село у Житомирській області) й "люди города були перебиті". Потім він йшов до Кам'янця й Ізяслава "і взяв їх", після цього обляг городи Крем'янець і Данилів, але відійшов від них та пішов на Володимир і взяв його та вибив без пощади, потім город Галич й інші городи [2, с. 59].

Данила татари не застали, адже він ще до їх нападу поїхав в Угри до короля Бели, звідти в — Польщу, де князь Болеслав віддав йому місто Вишгород, звідти — до Дорогочина, потім до Берестя і Холма. Татари з Володимира та зі спустошеного Галича

відійшли, але в країні панувала велика смута. Доброслав Суддич захопив Бакоту (біля Кам'янця-Подільського) і володів Пониззям, Коломиєю та іншими місцевостями.

Галицько-Волинський літопис про все це розповідає дуже скупо. І взагалі період нашої історії XIII—XIV ст. у джерелах висвітлено дуже слабо. Про цей період М. Грушевський писав: "Бідність відомостей про Подніпров'є, що дає себе відчувати уже зараз, скоро йно уривається Київський літопис, доходить до крайності в другій половині XIII в. Часто минають десятиліття за десятиліттями, не приносячи для цілої землі ніякої, навіть найелементарнішої відомості; витворюються страшенні прогалини, трохи не в цілі століття завбільшки, прогалини, котрих не годні часом ніяк заповнити, мов би то в яких початках історичного життя..." [3, с. 143].

Багато таких прогалин у XIX ст., а особливо у XX ст. дещо заповнені археологічною наукою, зокрема, за наслідками розкопок городищ, зруйнованих татарською ордою на шляху її просування з Києва через Правобережну Україну в Угри й далі. Дуже ґрунтовними були розкопки міст Переяслава, Ізяслава, Плісненська, Володимира, Звенигорода, Галича та ін. В основі археологічні розкопки підтверджують характер ординських руйнувань. Так, недалеко від Звенигорода, що біля сучасного Львова, з початку 1241 р. виявлено шар попелу і людські кістяки, а в заплаві старого річища р. Білки — чимало людських кістяків. Скелети дорослих чоловіків лежали під тонким шаром задернованого ґрунту. Руки на кістяках були закладені за спину (мабуть, були зв'язані), а відрубані голови лежали осторонь. В обороні столиці князівства загинув його князь [7, с. 13—17].

Навіть скупі історичні джерела дають змогу констатувати, що:

— як українська, так і російська Русь виявилися неготовими до захисту своїх країв перед ординською навалою 1230—1240 рр. Поділ Русі на князівські уділи, започаткований уже Володимиром Святославичем і Ярославом Володимировичем, до першої половини XIII ст. досяг апогею, коли тимчасові удільні інтереси виявилися сильнішою спонукою у діяльності малих князівств, ніж загроза поневолення Русі;

— як військово-політичний організм монгольська орда вирізнялася найжорстокішими методами військової боротьби та поневолення здобутих міст і країв: вона майже в усіх випадках після здобуття міст, що оборонялися, вдавалася до поголовного винищення їх населення, спалення жител, руйнування укріплень;

— плюндрування ордою багатьох українських міст — Переяслава, Чернігова, Києва, Колодяжного, Кам'янця, Ізяслава, Пліснеська, Звенигорода, Володимира, Галича й інших — нанесло величезної шкоди Україні, призвело до певного скорочення чисельності населення, тим не менше татари пройшли зоною руху шириною в кілька десятків кілометрів і не зачепили собою всього українського географічного простору;

— папський посол до Монголії Плано Карпіні, який переїжджав через Україну 1245 і 1246 рр., у праці "Liber Tartarorum" і Віллям Рубрук, посол французького короля Людовіка IX до Монголії, згадували про жорстокі сліди татарського просування Україною, але їхні свідчення — географічно фрагментарні.

Однак перебільшуючи і без того великі плюндрування України татарською ордою, російська історіографія в особі Михайла Погодіна (1800—1875 рр.), Василя Ключевського (1841—1911 рр.) та інших істориків витворила "теорію пустині", згідно з якою орди Батия так знищили територію Середнього Подніпров'я, що вона на кілька століть перетворилась на пустиню, бо його населення було або вибите татарами, або, тікаючи від татарської загрози, мігрувало частково у Передкарпаття і Польщу, а головне — у Північно-Східну Русь, де були Москва, Володимир, Суздаль, Муром, Рязань та інші міста.

Російські автори, найперше, нехтували тими фактами, що ці згадані міста на кілька років раніше зазнали таких самих страшних ординських плюндрувань, як і українські на кілька років пізніше, а ординське поневолення над Північно-Східною Руссю тривало аж до 1480 р. (в Україні воно переважно закінчилось битвою 1362 р. на Синіх Водах). М. Погодін накреслив схему нищення і вигнання населення з Подніпров'я до Московщини без будь-яких застережень. В. Ключевський писав про це обережніше. Після розповіді про свідчення П. Карпіні, що "Русі тут залишилося дуже мало", і "зустрічаючи на шляху лише величезну кількість людських кісток і черепів, розкиданих на полях", він констатував: по безлюдних степових кордонах Київської Русі бродили залишки її давніх сусідів, печенігів, половців, торків та інших інородців. І, мовляв, лише з XV ст. Русь, що у XIII ст. втекла на захід, почала повертатися на старі місця, "старі попелища", де були торки, берендеї, печеніги... Після цього В. Ключевський підсумовував: "Я не стверджую рішуче, що внаслідок змішування русів, які поверталися на свої давні

дніпровські житла або залишалися тут, з цими східними інородцями утворилось малоросійське плем'я, тому що і сам не маю, і в історичній літературі не знаходжу достатніх обґрунтувань ані сприймати, ані заперечувати такі думки" [4, с. 287—289].

Цілком очевидно, що "теорія пустині" Погодіна — Ключевського намагається в будь-який спосіб довести, нібито спадкоємець народу Київської Русі, його історії та культури — Москва, так звана Велика Русь. Стосовно українського народу, то він, мовляв, права на те, щоб вважатися спадкоємцем народу Київської Русі, його історії і культури не має, бо є спадкоємцем лише "малоросійського племені", яке утвердилося внаслідок змішання мігрантів із Польщі та Передкарпаття з бродячими племенами половців, печенігів, торків, берендеїв, і то лише у XV ст.

Абсолютну штучність і безпідставність цієї конструкції, що позбавляє права українців на історичну спадщину Київської Русі й відносить їх появу на історичній арені лише до XV ст., було доведено вже істориками XIX ст. М. Максимовичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем, а особливо М. Грушевським, та ін. Усю наукову безпідставність погодінських конструкцій про відхід "корінних жителів, полян, десь у межі північноросійські", про однозначне прочитання свідчення Плано Карпіні, що нібито "більша частина Русі була побита або взята в полон татарами" або те, що "Канів залежав безпосередньо від татар", а поляни до 1240 р. були "великоросіянами", та інших подібних трактувань дуже переконливо розкрив Михайло Максимович [5, с. 180—181].

Немає потреби наводити цитати інших авторів, адже факт залишається фактом, що впродовж усього

часу залежності Русі від татар найдовше до 1362 р., до битви на Синіх Водах, існували найбільші українські міста Київ, Чернігів, Переяслав, Канів (хоч останні два управлялися татарами), Вишгород, Любеч, Чорнобиль, Білгород, Кам'янець та інші, не називаючи вже численних волинських і галицьких міст. Тоді ж Плано Карпіні писав за 1245 р., що у Києві були тисяцький, київські бояри, близько 200 дворів жителів [5, с. 180]. Упродовж всього часу ординської залежності існувала київська православна митрополія, відомі імена семи ігуменів Києво-Печерського монастиря; через шість років після татарського погрому 1240 р. Видубецький монастир приймав Данила Галицького, коли той їхав до Батия, та ін.

Отже, московська історіографічна концепція про подніпровську пустиню після 1240 р. й утворення "малоросійського племені" з бродячих "берендеїв" і західних пришельців XV ст. — безпідставна ідеологічна конструкція, злагоджена для обґрунтування права Москви на володіння Україною.

5.2. Польські загарбання Галицько-Волинського князівства у XIV ст. Етнічні процеси на західноукраїнських землях у складі Польського королівства

Львівські бояри на чолі з Дмитром Дедьком 7 квітня 1340 р. отруїли князя Юрія-Болеслава II. Окремі історики пояснюють поведінку галицьких бояр тим, що Юрій-Болеслав II був духовно і політично чужою

людиною в руському середовищі, оточив себе іноземцями, у тому числі німцями, католицькими священиками та ін.

Наприкінці квітня 1340 р. польський король Казимир III напав на Русь, оволодів кількома замками, в тому числі львівським, але мусив відступити.

У червні 1340 р. галицьке військо разом з татарами вступило в Польщу і дійшло аж до Вісли. Казимир III змушений був підписати з Дедьком мир.

Водночас волинське боярство спробувало сепаруватися від Галичини і сприяло утвердженню волинським князем Любарта Гедиміновича. Галицько-Волинське князівство розпалося на дві держави: Галицьку олігархічну боярську "республіку" та Волинське князівство.

Казимир III 1344—1345 рр. від'єднав від Галицької "республіки" Сяноцьку землю, а 1349 р. польське військо оволоділо Львовом, Белзом, Берестям, Володимиром. Любарт опинився в облозі у замку Луцька, але втримався, а 1350 р. за допомогою Литви відвоював більшу частину Волині. Цього ж року Казимир III підписав договір з угорським королем Людовіком про допомогу у війні з Литвою, що закінчилась 1352 р.

Після війни, за договором між Польщею і Литвою, Галицька земля мала залишитися за Казимиром, Волинь — за Любартом, Кременецька волость визнавалася нейтральною.

Любарт 1353 р. порушив договір з Казимиром, захопив Галицьку землю, Львів і Галич, і так тривало до 1366 р., коли Казимир відвоював Галицьку землю, майже всю Волинь без Луцька. Після цього у справу втрутився Великий князь литовський Ольгерд, і між Казимиром III і Любартом склалися

мирні відносини. У 1370 р. Казимир III помер, а Любарт відвоював Волинь з містом Володимиром.

Новий польський король Людовік Угорський (1370—1382 рр.) поновив війну і відібрав у Любарта 1377 р. Холмську та Белзьку землі. Намісником Галицької землі Людовік призначив польського вельможу Владислава Опольського. Після смерті Людовіка 1382 р. Любарт робив спробу оволодіти Галицькою землею, але безуспішно. Галицька земля залишилася у складі Польського королівства в рангу Руського князівства. Цей ранг зберігався до 1434 р., коли на місці Руського князівства було утворене польське Руське воєводство, 1462 р. — Белзьке.

З Волині від 1340 р. почався поступовий відхід українських земель під владу Великого князівства Литовського та Руського. Після смерті Гедиміна (1341 р.), після боротьби між його синами, великокнязівську посаду обійняв Ольгерд (1345 р.). Його співправителем залишався брат Кейстут. Ольгерд зосередив зусилля на приєднанні до князівства нових південних руських земель. У XIV ст. золотоординська держава перебувала у занепаді (від 1359 р. до 1381 р. в ній змінилося понад 25 ханів).

У Густинському літописі під 1361 р. розповідається, що в Києві князював князь Федір, ймовірно, ще залежний від Золотої Орди. В 1362 р. Ольгерд на Синіх Водах розбив "трьох татарських царів..." Відтоді від Поділля була вигнана влада татарська, Київ взяв князь Ольгерд.

Приєднавши Подніпров'я та Поділля, посадивши в Києві сина Володимира, Ольгерд віддав Поділля синам свого брата Коріата: Юрію, Олександрові, Костянтину і Федорові. Брати спорудили фортеці Смотрич, Бакоту, Кам'янець. Щоправда, ще і після

цього існують джерела, які засвідчують залежність (виплату данини) цих литовсько-українських князів від Орди, хоче вже на початку 70-х років XIV ст. з-під татарської залежності вийшла і Чернігово-Сіверська земля.

Чим характерні етнічні процеси на українських землях, що у XIV ст. підпали під владу Польщі й Литви?

Дослідники вважають, що аж до XVI ст. вони особливою інтенсивністю не вирізнялися. Це було зумовлено кількома причинами. По-перше, відносно розвинутим рівнем руського інтелектуального життя, руського письменства, в тому числі й руського (українського) книгодрукування тоді, коли ще жодного польського письменства, а також і книгодрукування не було. "Польська" освіта і письменство фактично до кінця XV — початку XVI ст. розвивалися на далекій від польської латиномовній основі. Русь знала власне літописання, наближене до народної мови від X ст., літописний звод "Повісті временних літ", Київський літопис, Галицько-Волинський літопис та ін. Польські інтелектуали вели свої хроніки мовою, чужою не лише для простолюду, а й для феодальної еліти.

У столиці Польщі Кракові 1491 р. вийшли перші українські книги релігійного змісту: "Псалтир", "Акафіст" та "Октоїх" [8, с. 129]. Книг польською мовою тоді ще не було. Отже, про полонізацію до XVI ст. говорити не доводиться.

По-друге, Польща застала у приєднаному Руському князівстві, після 1434 р. і 1462 р.— Руському і Белзькому воєводствах — багату і впливову місцеву руську (українську) магнатерію і шляхту. Ще до прилучення Руського князівства до королівства

в числі малопольських магнатів на власне польських етнічних землях значились, наприклад, русини Пакослов, Лис, Ясько, Багор з-під Опатова... З роду Багорів був краківський архідиякон Ярослав Багор.

Після прилучення Руського князівства до Польської Корони українським магнатам з краківської та сандомирської земель Петру, Ходкові, Осташку, Пакословові, Державко-Лебедю й іншим були надані в ньому великі маєтки [8, с. 129].

Зазначимо, що на приєднаних землях були місцеві українські магнати Гербурти, Фірлеї, Потоцькі, Одровонжі, Собєські, Кміти, Даниловичі, Дєдушицькі, а також Горайські, Тарнавські, Стадницькі, Язловецькі, Кам'янецькі, Замойські, Сенявські, Ржевуські, Браницькі, Красицькі, Жовковські. Дмитро Горайський за сприяння Казимира Великого став володіти 30 селами, двома містами та замком Горай. Дочки Дмитра хрестилися за візантійським обрядом: Катерина, Єлизавета, Ганна.

Магнати Тарнавські вели свій рід від Стецька з Тарнавки Дольної, рід Замойських — із с. Замч між Белзом і Рава-Руською; рід Жовковських — із с. Жовкви Красноставського повіту, з суто руської православної шляхти. Станіслав Жовковський для того, щоби стати воєводою, прийняв, однак, католицизм. Його дочка Софія вийшла заміж за Івана Даниловича і стала матір'ю майбутнього польського короля Яна III Собеського [8, с. 132].

Отже, денаціоналізація українського панства відбувалася не засобом мовної асиміляції, а через перетягнення її на римо-католицький обряд. Цей процес став достатньо помітним від другої половини XV ст. У будь-якому випадку до часу Люблінської унії пани українського походження Руського та Белзького

воєводств стали переважно католиками і співвідносили себе з поляками, хоч практично всі пам'ятали про руські корені й повторювали поширене тоді означення "Gente Ruthenus, natione Polonus" ("Поляк руського роду, польської національності") [8, с. 120].

Так само довго трималася своїх етнічних коренів українська елітна верства Закарпаття, що від XI ст. опинилося у складі Угорського королівства. Дослідниця цього питання Дарія Семенюк констатує: "В Угорській Русі... процес асиміляції української правлячої верстви йшов на протязі 700 років" [8, с. 125]. Руський край в Угорській державі мадяри називали "Ducatus Russorum" ("Князівство русів"). Було окреме руське військо. Воно трактувалося як елітарне. Певний період його очолював син короля Іштвана I Імре. Великий вплив на угорську мову мала українська, внаслідок чого угорці перейняли велику кількість землеробської та побутової термінології. Вважають, що до XIII ст., до татарської навали, дуже помітним був процес українізації угрів, але з XIII—XIV ст. великопанські українські роди Телеки, Тарночі, Орманди, Топлаши, Сент-Мікльоши мадяризувалися. Деякі закарпатські руські родини — Даниловичі, Гербурти, Дєдушицькі, Фірлеї, Фредри перейшли на північ Карпат і оселилися в районах Стрия і Сянока.

У 1396—1414 рр. Мукачівською та Маковицькою домініями володів Федір Корятович, український князь литовського походження. Українські магнати були на Закарпатті ще у XVI ст., як, наприклад, Іван Запольський. Турецьке завоювання Угорщини 1526 р., зумовило значну міграцію українського, угорського панства на територію Словакії. У словацькому місті Трнаві 1698 р. друкувалися українські

книги; 20 словацьких родів пам'ятали своє руське (українське) походження ще у XVIII ст.

Залишається, однак, фактом, що прилучення окраїнних українських земель до чужих сусідніх держав уже у XV—XVII ст. призвело до денаціоналізації української елітної верстви.

Інший характер мали етнічні процеси у Литовсько-Руській державі.

5.3. Соціально-політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Етнокультурне життя народу

В цій державі власне литовський елемент становив $^1/_{10}$ населення. Частка ж руських (українців і білорусів) була переважаючою. Переваги литовського елементу в цій державі випливали, головно, з того, що в ній родоначальником правлячої династії був литовський князь Гедимін (з 1316 до 1341 рр.), потім його син Ольгерд (з 1342 до 1377 рр.). Від Ольгерда влада у Великому князівстві перейшла, однак, не до його сина Ягайла, а до племінника Вітовта (з 1392 до 1430 рр.), так само з Гедиміновичів. Потім Великим князем став брат Ягайла Свидригайло (з 1430 до 1435 рр.) та ін. На західних і південно-західних землях Русі династія Гедиміновичів вважала себе одночасно спадкоємицею Рюриковичів, що ґрунтувалось на її родинних зв'язках з давньоруськими княжими родинами і швидко виявилось у культурі

й побуті, навіть в іменах. Як уже зазначалось, Ольгерд посадив на удільне княжіння в Києві сина Володимира (1362—1392 рр.). Останнього після тривалої боротьби змінив у Києві внук Ольгерда Олелько Володимирович (1440—1455 рр.). Мовою управління, суду, культурної творчості у Великому князівстві від самого початку була тодішня літературна руська мова, яка мала великі писемні традиції. В XIV—XV ст. у ній помітними стали два відгалуження: староукраїнської та старобілоруської мов, що розвивалися на давній літературній традиції і живилися народнорозмовною практикою відповідних територій. Починаючи від Гедиміна, великі князі іменували себе "господарями" "Литвинов і Русинов", а свою державу — Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським.

Як Литовсько-Руську державу розглядали Велике князівство українські дорадянські історики, у тому числі В. Антонович, М. Грушевський, О. Єфименко, пізніше також Д. Дорошенко та ін.

Не зовсім послідовні визначення етнічного характеру Литовсько-Руської держави подано у колективній монографії з етнічної історії України, що вийшла друком 1990 р. В одному місці зазначається: Велике князівство "справедливо називають Литовсько-Руською державою, оскільки $^{9}/_{10}$ її території і населення складали східні слов'яни". Однак в іншому місці згадуються "несприятливі обставини, що привели до розчленування (українських земель. — *С. М.*) і їх приєднання до Великого князівства Литовського", і через це "Україна була насильно розчленована й загарбана іноземними феодалами, а українська народність — позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції".

Йдеться також про те, що українське населення зазнавало в Литовській державі "соціального гноблення та політичних обмежень" [10, с. 43, 77]. У такому підході простежується намагання ототожнювати "іноземний гніт" із соціальним гнобленням, хоча це не одне й те саме. Коли говоримо про поліетнічний характер Литовсько-Руської держави, то не слід забувати про її класовий характер. Як у всіх феодальних державах, так і в Литві носієм суверенітету була панівна феодальна верхівка суспільства на чолі з Великим князем. Українські ж селяни, як і білоруські чи литовські, а з ними й інші трудові верстви населення становили лише соціальний ґрунт, на якому піднімалася держава Гедиміновичів, що була одночасно державою Острозьких, Сангушків, Чорторийських, Дубровицьких, Вишневецьких, Ружинських феодальних родів і знаті, котрі вели свою генеалогію і від Гедиміновичів, і від Рюриковичів. Вважати, що в XIV—XV ст. селянство могло стати носієм національної державності, означає нехтувати принципами історизму. Політетнічний характер Литовсько-Руської держави засвідчував найперше політетнічний склад тієї верстви, яка творила апарат управління і користувалася благами власної держави.

Безперечно, панівне і рівне становище української національної верхівки з литовською створювало певні позитивні умови життя всього народу, зокрема у сфері освіти, мови, релігії, народного та професійного мистецтва. З цього питання 1988 р. у Мінську була проведена наукова дискусія. Її учасники наголошували, що визначення національного характеру Литовсько-Руської держави в XIV—XVI ст. має методологічне значення. "...Історичні факти свідчать про те, — зазначав професор А. Залеський, — що

в XIV—XVI ст. Білорусія мала свою державність... що Велике князівство Литовське XIV—XVI ст. було федерацією, в якій Білорусія була рівноправною частиною тієї феодальної держави... Визнання державності Білорусії в XIV—XVI ст. дасть можливість правильно витлумачати причину того розквіту культури, якого досягла Білорусія за феодального періоду" [6, с. 114]. Один з учасників дискусії М. Єрмолович стверджував: не існує жодного джерела, яке б засвідчувало, що Литва завоювала якусь білоруську землю. "Стародавня Литва перебувала тоді поміж Мінськом і Новогрудком і поміж Молодечною і Слонімом, — зазначав він. — І в цьому розгадка, чому Новогрудок став столицею Великого князівства Литовського. Не Литва завоювала Новогрудок, а Новогрудок завоював сусідню Литву... У такий спосіб Велике князівство Литовське складалося передусім як білоруська держава" [6, с. 114]. Звичайно, таке обґрунтування білоруськості цієї держави не точне, оскільки перебільшує значення соціального ґрунту, на якому виростає держава і ніби нехтує роллю панівних сил епохи, в цьому випадку — литовських князів, що виступали організаторами держави.

Становище українських і білоруських земель, як і народів, у складі Великого князівства змінювалося, зокрема під впливом польсько-католицької політичної та духовної експансії, що дедалі більше відривала литовську знать від руської і робила її своїм союзником проти руської. Тому питання про становище України і Білорусі у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського не може розглядатися однозначно, а потребує конкретних оцінок стосовно тих чи інших етапів історії Великого князівства. А це був тривалий період. Від утвердження

Гедиміна у 1316 р. Великим князем на литовських і західних руських землях і до Люблінської унії (1569 р.) пройшло понад 250 років — період життя близько десяти поколінь. За цей час відбулися суттєві зміни у сферах економічного життя основного масиву українських земель, у системі управління, розвитку мови, соціальній структурі населення. За відповідними підрахунками, станом на 1300 р. населення всіх українських земель налічувало 3200 тис. осіб, 1400 р. — 3700 тис.; 1500 р. — 4400 тис.; 1550 р. — 4900 тис.; 1600 р. — 5200 тис. осіб [10, с. 82]. Найбільша його частина припадала на населення, що проживало в межах Великого князівства, тому тут соціально-історичні процеси мали провідне значення.

Система державного управління краєм зазнала глибоких змін, які були тісно пов'язані зі зміною земельних відносин. Упродовж другої половини XV ст. центральна влада на чолі з Великим князем відмінила поділ усієї держави, в тому числі України за принципом удільних князівств і запровадила адміністрацію, що стала залежнішою від центральної влади. Найбільший удар відносній самостійності української феодальної знаті, чимало якої походило з литовських родин, був нанесений ліквідацією у другій половині XV ст. удільних Київського (1471 р.), Волинського, Подільського князівств, котрими досі правили Ольгердовичі, Любартовичі, Коріятовичі (потомки Коріата, брата Ольгерда) і сформуванням воєводсько-повітової та земельної адміністрації. Найчастіше нові адміністративні одиниці очолювали ті самі князі й інші вельможі, але їх статус відтепер визначався не традицією удільної автономії, а волею Великого князя. Поряд з різними родинами Гедиміновичів, що зукраїнізувались, у числі князівської

верхівки феодалів було чимало родин, які вели свої лінії від Рюриковичів: Михайло Хотетовський, Патрикій та Олександр Звенигородські, Іван Четвертинський, Дмитро Городецький, Федір Несвіжський, князі Острозькі, Заславські та ін. [1, с. 428—438; 10, с. 303].

Неухильно посилювався феодальний гніт селянства. Пожалування сіл, волостей, а також міст окремим великокнязівським слугам з числа бояр, а також неродовитих слуг, які у такий спосіб домагалися ще й шляхетності, перетворили більшість селян із податково-земельного населення на панщизняно залежних кріпаків. Уже до початку XVI ст. панщизняна залежність селян стала майже всеосяжною на Волині, у центральній і південній Київщині, на Поділлі. Державно залежні селяни здебільшого залишалися лише на Лівобережній і в північній Київщині. Головними експлуататорами виступали великі князівські руські (українські) або ж зрущені литовські роди: на Волині — Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та інших князів, а також панів Кирдієвичів, Монтовитовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гуревичів, Семашків. У Київському воєводстві до найвпливовіших панів відносились боярські родини Горностаїв, Дашкевичів, Єльців, Кмітів, Лозків, Немиричів, Волковичів, Тишкевичів, Полозів. На Чернігівщині, Київщині та в Білорусі величезні маєтки належали князівській родині татарського походження Глинських. У середині XVI ст. усього декілька десятків волинських магнатів виставляли $^3/_4$ військового ополчення, решту — ще 200 дрібніших феодалів.

Уже в тому ж XVI ст. багато з названих родин відіграли прогресивну роль у захисті української

національної самобутності, Православної церкви, національної освіти та культури, мови. Найбільший український магнат князь Костянтин Іванович Острозький (1460—1532 рр.), наприклад, обіймав посади і воєводи брацлавського, і великого гетьмана литовського, був покровителем Православної церкви, противником унії з Ватиканом, захисником церковно-слов'янської писемності тощо. Сучасники високо оцінювали національну діяльність Василя-Костянтина Костянтиновича ("аз Константин, нареченый во святом крещеніи Василие") [9, с. 200].

Велика заслуга в історії українського козацтва належить потомкові Гедиміновичів, українському князеві Дмитру Байді-Вишневецькому, з ім'ям якого пов'язане заснування Січі за порогами, численні переможні козацькі походи і трагічна смерть на турецькому гаку. В XVI ст. саме представники української, а також білоруської знаті, незалежно від походження, очолювали боротьбу, в тому числі збройну, проти польського політичного та католицького релігійного наступу, за збереження політичних і національних прав українських і білоруських земель (Ф. Бельський, Михайло Олелькович, Іван Гольшанський, Я. Глинський та ін.).

Підсумовуючи розглянутий матеріал, можна дійти висновку, що в умовах панування Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського панівна національна феодальна верства розвивалась практично вільно і — щонайменше — аж до часу Люблінської унії. Завдяки цьому етносоціальна структура українців мала природний, недеформований характер. Це позитивно позначалося на розвитку культури народу.

Отже, у XIII— XVI ст. в етнічній історії українського народу, незважаючи на великі золотоордин-

ські плюндрування України у XIII ст. і перебування українських князівств у принизливій залежності від Орди у 1240—1362 рр., розрив національної спільності між різними політичними структурами — Польським королівством, Литовсько-Руською державою, Угорським королівством і Молдовською державою, — відбувалися відносно природні соціальні й етнокультурні процеси, властиві для інших європейських народів цієї доби. У межах власного етнічного організму відносно вільно розвивалися всі соціальні верстви середньовічного суспільства. Панівна верства в особі великопанських родів толерувала розвиток освіти, науки і культури на руськомовній основі, виступала захисником батьківської православної віри, брала активну участь у державно-політичному житті. Водночас у розвитку міст України, зародженні політичних рухів, особливих військових і культурних структур різних регіонів України простежувалися значні відмінності.

Список використаної літератури

1. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст.). — Л., 2000.

2. *Галицько-Волинський* літопис. — Л., 1994.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1996. — Т. 3. До року 1340.

4. *Ключевський В. О.* Курс русской истории: В 9 т. — М., 1987. — Т. 1. — Ч. 1.

5. *Максимович М. О.* Киевъ явился градомъ великимъ: Вибрані українознавчі твори. — К., 1994.

6. *Пахаджание* беларусау: дискусія працягваецца // Перебудова і міжнацыяные адносіны. — Мн., 1989.

7. *Свєшніков І. К.* Звенигород: Краєзнавчий нарис. — Л., 1987.

8. *Семенюк Д.* Історична доля західноукраїнського магнатства // Наукові записки Львівського історичного музею. — Л., 1995.

9. *Смотрицький Г.* Перша передмова до Острозької біблії 1581 р. // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988.

10. *Українська* народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії / Відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. — К., 1970.

Контрольні запитання

1. *Коли розпочалися монголо-татарські ординські напади на руські князівства і який характер вони мали у 20—40-х роках XIII ст.?*

2. *У чому полягали головні причини поразок руських князівств, яких вони зазнавали від монголо-татар?*

3. *Чи після ординського завоювання Києва і Подніпров'я на завойованих територіях проживало місцеве руське населення, чи на тих землях появилася пустиня?*

4. *Чи "теорія пустині" М. Погодіна має під собою наукові підстави, чи вона вибудована з тенденційних припущень?*

5. *За наслідками яких подій відбулося звільнення українських земель від золотоординської залежності?*

6. *Якими засобами влада Польського королівства здійснювала полонізацію руських елітних верств захоплених земель Галицько-Волинського князівства?*

7. *Яким був етнічний склад елітних верств Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського?*

8. *Якою була чисельність населення українських земель у XIV—XVI ст.?*

Розділ 6

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

6.1. Козацтво як нова соціальна і військова верства українського суспільства

Наприкінці XV — початку XVI ст. у соціальній структурі українського етносу сформувалася нова соціальна верства населення — козацтво, що виступило одночасно як особлива самобутня форма національної військової сили.

Зауважимо, однак, що слово "козак", яким називали людей, причетних до вільного, бродячого чи військового способу життя, згадувалось у писемних пам'ятках також стосовно часу, ранішого від появи українського козацтва. У "Хроніці Судака" існують згадки про напади козаків на кримсько-татарське прикордоння у 1308 р. А польський хроніст М. Стрийковський вживав термін "волинські козаки" стосовно військових дружин волинських князів XII ст.

Можливо, хроніст неправильно екстраполював сучасний йому термін на військових людей XII ст.

У 1469 р. Я. Длугош писав про велике татарське військо, очолюване царем Маняком, в якому поряд з різними розбійниками були і козаки і яке нападало на землі Польського королівства.

Перша згадка про козаків, що боролися проти татар, була наведена у "Хроніці всього світу" Марціна й Іоахіма Бєльських. І в ній писалося, що 1489 р. "подоляни, русь і козаки" під командуванням Яна Ольбрахта, сина короля Казимира IV, двічі нанесли поразку татарам на Поділлі. Посилаючись на М. Бєльського, про це ж писав італійський хроніст О. Гваньїні, який з 1561 р. був на службі у польських королів. На початку XVI ст. (від 1503 р.) відомості про козаків, зокрема черкаських, подаються частіше. В одному з великокнязівських документів під 1503 р. читаємо: "Господар (великий князь. — *С. М.*) ...казаль записати, што Сенко Полозович его милости речей даль, што у козаковь черкасских побраль у князя Дмитриєвых козаков" [1, с. 1].

У середині XVI ст. у Черкасах козаки становили більшу половину населення. Те ж було і в Каневі. Документи з перших десятиріч XVI ст. засвідчують козацькі бунти саме в районі Канева та Черкас. У 1537 р. король Сигізмунд І дав грамоту пану Янові Пенєку в тому, що він не винен у бунтах канівців і черкасців проти старости Василя Тишкевича [1, с. 2—4]. Очевидно, цьому району Середнього Правобережжя належала провідна роль у формуванні нового суспільного стану — козацтва. Особливості проживання черкаських козаків у першій половині XVI ст. наводять на думку про вагомість ловецького промислу в житті козаків, як і в їх появі: черкаський

староста Остапій Дашкевич, котрий опікувався козацтвом, забирав з них половину ловецької здобичі, що вони добували впродож літа на небезпечних степових просторах одночасно як мисливці та вояки.

Крім раціонального господарського інтересу, на виникнення і зростання козацтва впливали напружені соціальні відносини в Україні й Білорусі, що від початку XVI ст. ставали все важчими для селян. Перший Литовський статут 1529 р. як зведений кодекс права узаконював розшук і повернення залежних селян-втікачів їх старому панові. Другий Литовський статут 1566 р. встановлював термін розшуку втікачів до 10 років, а Третій статут, виданий 1588 р., — до 20 років. За цих умов селянин, що рятувався втечею від покарання свого пана, ніде, крім "Дикого поля", не міг почувати себе в безпеці. Середовище, в якому опинявся селянин-утікач, впливало на нього відповідно до того, чим воно було саме. Воно могло виявитись військово-трудовим ловецьким товариством, військово-розбійницьким, великим військом і малою ватагою. Через це і дійшли до нас надто суперечливі й водночас правдиві звістки про козаків як лицарів і розбійників, визволителів християнського люду з татарської неволі й просто робочих людей. "Окромі осилых бояр и міщан бывают у них прохожіе козаки; сей зимы было их разом о полтретаста. А кромі того, бывает там людей прохожих, козаков неосілих, а бывает их неравно завжди", — читаємо в Опису Канівського замку за 1552 р. [16, т. 2, с. 10—11].

Після втечі від свого пана селянин окозачувався, ставав вільною людиною, а вже як козак він міг вести різний спосіб життя: і як заможний господар на південних подніпровських і подільських окраїнах,

і як козак на державній службі охорони південних кордонів, і як самостійний мандрівний лицар або член незалежної ватаги.

На пізніших етапах існування Запорозької Січі, коли вона стала залежною від російського царя, панщизняно залежних селян у козацьке товариство ніби вже не приймали. Козаком у Січ могли брати людину за таких умов: бути вільною (в розумінні непанщизняно залежним селянином), неодруженою, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідувати православну віру, пройти повне навчання [16, т. 1, с. 117].

Однією з причин, яка зумовила появу організованої національної збройної сили на південному порубіжжі українського заселення, саме на тому, що контактувало з кримськими татарами, була небезпека ординських нападів. Після переходу південноукраїнських земель з-під влади Золотої Орди у залежність від Литовсько-Руської держави татарські напади на українські землі не припинилися. Їх робили татарські ханства на Подонні, в Криму, що виникли у XIV ст. на руїнах старої Золотої Орди на нижній Волзі. Іноді ті напади провокувалися політикою Литви щодо окремих ханств. Наприклад, битва на Ворсклі 1398 р. між литовсько-руськими і польськими військами на чолі з Великим князем Вітовтом і військами хана Ідики під командуванням Тимур-Кутлука була викликана курсом Вітовта на підтримку хана Тохтамиша проти хана Ідики [8, т. 4, с. 312—314].

Як зазначено в Супральському літописі, битва на Ворсклі закінчилась не лише страшним погромом військ Вітовта, внаслідок чого з литовсько-русько-польського боку поклали голови 18 князів, а й страшним ординським плюндруванням України від Ворскли і Києва до Луцька [12, с. 76].

У першій половині — третій чверті XV ст. татарську небезпеку на південних пограниччях України дещо відволікали внутрішні суперечності, в тому числі військові, між окремими ханствами, що боролися між собою за золотоординську спадщину. Кримське ханство прагнуло звільнитись від поволзької орди, остання не відмовлялась від своїх претензій на Крим. Так було до 1479 р., коли полонений турками кримський Хан Менглі-Герей визнав васальну залежність від Порти і повернувся в Крим уже як турецький васал.

Окрім власних спонукальних чинників до ординських нападів на Україну, в останні десятиріччя XV ст. Кримське ханство опинилося в колі інтересів великих держав — Москви, Литви, Польщі, Туреччини, які підкупами чи обіцянками, а часто і шантажем намагались втягнути його у боротьбу за власні цілі. Москва Івана III з метою зруйнувати плани Польщі та Литви щодо Московського князівства, всіма засобами заохочувала Менглі-Герея плюндрувати Україну, Київ, Поділля, Волинь, Галицькі землі. І справді, як писав М. Грушевський, після смерті золотоординського хана Ахмата у 1480 р. кримська орда "зачинає немилосердно лупити литовсько-польські україни" [8, т. 4, с. 325].

У 1482 р. Іван III, який тримав у себе одного з претендентів на кримське ханство Нурдавлета, фактично шантажем спонукав Менглі-Герея піти походом на "литовське" місто Київ. І татари "запалили місто, здобули замок, взяли в неволю багатьох людей разом з самим воєводою і його родиною, пограбували церкви, спустошили околиці та з превеликою здобиччю спокійно вернулися додому. З забраних церковних

речей Менглі-Герей післав Івану як трофей золоту чашу й діскос (таріль) з Софіівської кафедри" [8, т. 4, с. 326].

На межі 1480—1490 рр. дійшло до примирення кримських татар із золотоординськими, і в 90-х Україну чи спільно, чи почергово плюндрували і кримські, й поволзькі татари. "1494 р. татари впали на Поділля, звідти на Волинь, забрали силу здобичі й полону"; 1496 р. сили Менглі-Герея "со всею ордою перекопською... сильно спустошили Волинь... спалили славний Жидичинський монастир під Луцьком", спалили Рівне, військова залога якого відкупилась. Взимку того ж року повторили напад на Волинь, "пленяща усю Волинську землю мало не до конца, и Лядськой земли немало". У 1497 р. стався новий напад під Кременцем, на щастя, розгромлений князем Михайлом Острозьким; 1498 р. турки на заклик волоського воєводи Стефана "знищили Перемишль, Ярослав, Переворськ, спалили передмістя Львова і розійшлися по всій Польщі, полону взяли 100 тис. 1500 р. Менглі-Герей послав 15 тис. орди на Русь. Нищили Брацлавщину, Волинь, Берестейщину, землі Львівську, Белзьку, Холмську, Люблінську й Сандомирську. Спалили Хмельник, Кременець, Белз, Львів, Холм, Красностав, Люблін" [8, т. 4, с. 329—332].

Навівши численнні приклади татарських плюндрувань, Михайло Грушевський підсумовував: "Трудно собі навіть представити всю глибину нещастя, в яке впали українські землі, і всю соромотність безпорадності державних чинників супроти нього. Вся Україна, за виїмком хіба зайнятої Москвою північної Чернігівщини, стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських" [8, т. 4, с. 334].

Страшні руйнування поселень, храмів, господарського майна, багатотисячні полони народу прокочувались Україною у першій чверті XVI ст., другій половині XVI — на початку XVII ст.

Очевидно, ординські плюндрування, що через десятиліття ставали майже звичною побутовою нормою, до початку XVI ст. уже не вражали різних хроністів або літописців. Мовляв, що писати про звичне явище. У Львівському літописі за 100 літ від 90-х років XV ст. до 90-х XVI ст. згадувалось всього 12 ординських нападів, при чому з дуже скупою інформацією, на зразок: 1498 р. — "татаре проводнії" (що напали на провідний тиждень. — *С. М.*); 1500 р. — "татаре Ярослав спалили і туркі Рогатин звоєвали"; 1524 р. — "татаре були на Подолю і Чурилова замку доставали"; 1527 р. — "татаре у Покрові були"; 1554 р. — "татаре були і Галич спалили, шкоди много учинили".

Аналогічні записи і в Острозькому літописці: 1516 р. "татаре бузькії і окружнії над примир'є були" (незважаючи на те, що до того було з ними укладено перемир'я. — *С. М.*); "того ж року місяця грудня знову под Межибож і Зіньков, і Летичов, і Камінець вторгнули. В той же потребі під Межибожем внук Костянтина князь Роман згинул"; 1519 р. — "битва Сокальська. Князь Костянтин з іншими понаїхали на замок Сокальський перед татари. Наших войск було 5000, а татарського 80 000, гди ся потикали"; року 1575 р. — "татаре Покровськії коло Ільвова. Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полторакрот 100 000 полону забрали і увійшли през Хотин до Волох" [5, с. 169—200; 214—230].

Згадки у джерелах про кількість людей, яких татари забирали в полон, подібно до останньої, завжди

дуже приблизні. Їх неодноразово наводив у своїй "Історії України-Руси" Михайло Грушевський, зокрема стосовно XVI ст.: 1516 р. — поки правителі Польщі та Литви "одні одних дивилися", "Русь і Поділє видано татарам як на м'ясні ятки — страшенно попустошені сі краї, від Карпатів до Люблина, забрано в неволю масу худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на місці побито... забрали масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тис.)" [8, т. 7, с. 26].

Після нападу орди взимку 1526—1527 рр. на Полісся аж до Пінська вона "страшно попустошила сі краї й забрала масу здобичі". Проте, коли орда вже поверталася і наближалася до Дніпра, її наздогнав князь Костянтин Острозький і "погромив і полону відполонив до 40 тис." [8, т. 7, с. 32].

Така, майже кожного разу приблизна кількість татарського полону руської людності, очевидно, нікому не дає підстав більш-менш точно назвати демографічні втрати України у XV—XVII ст., пов'язані з ординськими нападами. Одне зрозуміло, що вони визначалися сотнями тисяч на населення України в ті часи в 4—5 млн осіб.

Після смерті Менглі-Герея (1515 р.), зокрема після 1526 р. і аж до 1551 р., коли владу взяв у "залізні руки" хан Давлет-Герей, у Криму точилася міжусобна боротьба за ханський престол, яка ніби послаблювала татарську небезпеку для України.

Зауважимо також, що до середини XVI ст. у татарсько-українському протистоянні сформувався новий військово-політичний фактор — Запорозька Січ. У дусі епохи в діяльності запорозьких козаків на перший план висувалися завдання: завоювати певні матеріальні цінності, захопити зброю, користуватися

степовими просторами, ріками, морями, що об'єктивно суперечило зазіханням Криму. Водночас від середини XVI ст. усвідомленим політично першочерговим завданням Запорозької Січі (Томаківської, Хортицької, Базавлуцької та ін.) був захист краю від татарських орд.

Отже, виникнення козацтва у часі збігається з активізацією татарських спустошень в останній чверті XV ст. Посилення небезпеки українського народу з "Дикого поля" теж мало неабияку роль у виникненні козацтва. Беручи ширше, можна вважати, що коли б не було "азійського" Кримського ханства за південними обріями України, не було б і того природно-історичного середовища у вигляді багатого, але доти незаселеного дніпровського Низу, на якому козацтво робило собі військову республіку. Як Литовсько-Руська держава, так і Річ Посполита виявились нездатними ефективно захищати Україну від татарських орд. Через те народ витворив свою збройну національну силу — козацтво. О. Єфименко мала багато підстав, щоб написати: "Українське козацтво появилось на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке Кримське ханство" [9, с. 112].

За соціально-історичною суттю козацтво відносять до феодальної верстви суспільства. Водночас це була така верства, яке протистояла класичним феодальним станам: поміщикам, кріпосним селянам, лихварям. Соціальна й економічна природа козацтва була налаштована на вільне сільськогосподарське виробництво, вільне підприємництво і торгівлю, а військово-політична організація втілювала в собі засади демократії, що починали утверджуватись в процесі ранніх європейських революцій.

Нестихаюча збройна і кривава боротьба з турецько-татарським світом майже щороку забирала від українського етносу його найкращий цвіт: найволелюбніших і найвідважніших сильних і свідомих юнаків, найвродливіших, чорнобрових і русокосих дівчат. Більшість з тих легінів гинули у хвилях Чорного моря чи в герці з татарами, і ще рідше якась полонянка поверталася у рідне гніздо... У світлі сучасної генної теорії треба визнати, що український народ з року в рік мав непоправні біологічні втрати. На жаль, так було і в наступні періоди історії, аж до XX ст.

6.2. Люблінська та Берестейська унії, їх вплив на національну самоідентифікацію українських елітних верств

Виразно своєрідний етап в етнічній історії України розпочався після Люблінської унії 1569 р.

Основний масив українських земель (за винятком Закарпаття, що в XVI ст. було захоплено Трансільванією й Австрією, Північної Буковини, яке разом з Молдовським князівством підпала під владу султанської Туреччини, Чернігово-Сіверщини — відійшла до Російської держави та Слобожанщини, що освоювалася вихідцями з України), опинився у складі однієї держави — Речі Посполитої Польщі та Литви, власне Польського королівства. Важчі форми феодальної експлуатації, властиві раніше західним українським землям, поширилися на всю Волинь, Східне Поділля, Київщину, Лівобережжя. Поряд з феодальною

верхівкою українського походження появилися великі магнати з польських родин, яким король надавав величезні масиви так званих вільних земель.

Водночас, зокрема з початку XVII ст., княжі українські й білоруські родини окатоличуються і ополячуються. "Не минуло й 50 літ (після Люблінської унії. — *С. М.*), — писав І. Франко, — а всі вони з невеликими виїмками зовсім ополячилися", і дворяни, і земляни. Те ж сталося з колишніми удільними князями, що після унії зрівнювалися з польськими магнатами. "Одні з них як князі Острозькі, що стояли при Русі, швидко вимерли; інші як Слуцькі, Сапеги, Вишневецькі, Тишкевичі, перейшли по якімось часі також на польський бік" [13, т. 28, с. 261]. Тут І. Франко дещо перебільшив темп ополячення українського панства. Пізніші дослідження засвідчили, що цей процес був тривалим, але тенденція — саме такою.

У феодальну добу, коли верства феодалів виконувала роль гегемона і суверена народу, вона почала залишати свою національність і релігію й перебігати в лоно польської панівної верхівки. Внаслідок цього була деформована природна етносоціальна структура народу феодальної епохи. Перед українським народом виникла загроза денаціоналізації.

Однак дещо конкретизуємо той процес відходу національної феодальної еліти від власного народу, в розумінні власної етнічної маси. Насамперед спостерігаємо, що середня українська шляхта — земляни, а тим паче її нижча за статусом і матеріальними статками верства бояри, майже впродовж усього часу (від Люблінської унії 1569 р. і до початку національно-визвольної війни) у своїй масі дотримувалися православного обряду і співвідносили себе з руським

народом. Вихідці з цих нижчих верств української шляхти у 1648 і подальших роках великою мірою влилися у повстання проти польського панування й у визвольну війну козацтва та народу.

Найшвидше почали переходити на польщину великі українські пани, зокрема княжі родини. В історіографії такий перехід конкретніше висвітлений на матеріалах з Київського та Брацлавського воєводств, і менше він вивчений у Волинському воєводстві. Отже, з'ясовано, що після Люблінської унії, коли основний масив українських земель відійшов до Польської Корони, у згаданих Київському та Брацлавському воєводствах обліковувались 207 родів, які володіли одним або декількома селами. Вдалося виявити, що 153 роди з них були православними. Практично це була вся заможна і середня шляхта. У зміні нею своєї конфесійної, а згодом і національної віднесеності простежують три дещо відмінні періоди:

перший — від 1569 р. до 1596 р., тобто від Люблінської до Берестейської унії;

другий — від 1596 р. до 1620 р., тобто від офіційного декларування церковної унії до відновлення за активної участі гетьмана Петра Сагайдачного православної ієрархії;

третій — від 1620 р. до 1648 р. — від відновлення православної ієрархії і до вибуху повстання під проводом Б. Хмельницького.

У першому періоді українське панство значною мірою підпадало впливам протестантизму, коли православні вельможі переходили у кальвінізм. Найпершими українськими кальвіністами стали представники родів Лукомських, Дорогостайських,

Івашенцевичів-Макаревичів. Частково в кальвінізм перейшли окремі представники родів Друцьких, Горських, Чапличів-Шпаковських, Бокіїв. Кальвіністом став представник одної з найзаможніших князівських родин князь Андрій Вишневецький — воєвода брацлавський і волинський. Ще один князь Олександр Пронський, поїхавши в Рим, прийняв католицизм, але коли повернувся в Україну, став кальвіністом.

У католицизм у часі до Берестейської унії перейшло всього кілька українських православних вельмож. Це вчинив 1595 р. князь Костянтин Вишневецький, а за ним і його нащадки, хоч інші Вишневецькі далі дотримувалися православ'я. Ще раніше, 1591 р., у католицизм перейшов до того православний вельможа, литовський підскарбій Дмитро Халецький. Відступив від православ'я син київського воєводи Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького Януш Острозький. Перейшли в католицизм Чарторийські, Семашки. Всього ж до 1596 р. з православ'я в католицизм перейшло шість магнатських родин, з яких п'ять — безповоротно, вісім родів стали кальвіністськими або аріанськими, у тому числі чотири — повністю.

Середня і менша шляхта переважно залишалася вірною православ'ю.

У другому періоді, після 1596 р., українські вельможі почали переходити переважно в католицизм і лише частково — в уніатство. До 1620 р. католиками стали повністю князівські родини Збаразьких, Заславських, Сангушків, Ружинських, Корецьких. У 1608 р. помер останній православний з родини Острозьких — князь Костянтин-Василій Костянтинович.

Декотрі великопанські роди перейшли в унію: Мишки-Варковські, Бокії, Тризни, представники Киселів, Тишкевичів, Велігорських. Ще інші пани, такі як Іван Гулевич, Ян Гораїн, Захарій Єловицький, князь Григорій Четвертинський теж прийняли унію, але незабаром її залишили і навернулися до православ'я. Так само зробили пани Воронецькі, Кошки, Шишки-Ставецькі. Дві родини — Козики та Воронецькі — стали двоконфесійними. Деякі роди перетворилися на багатоконфесійні, наприклад Тишкевичі, Мосальські, Загоровські, також Тризни. На початку XVII ст. кальвінізм покинули Лукомські та навернулися до православ'я.

Багато панів далі наверталися до аріанства: Бабінські, Горностаї, Холоневські, Немиричі, Ободенські, Терлецькі, Рогозинські.

Пересвідчуємося, що при головній тенденції відходу від православ'я великопанських українських родів, процес зміни конфесійної віднесеності у 1596—1620 рр. був неоднозначним.

Така зміна, повторимось, стосувалася головно української магнатерії. Станом на 1620 р. із названих 153 шляхетських родин Київського і Брацлавського воєводств повністю православними залишалися 116. Православні були також ще у 21 багатоконфесійній родині; 16 родів, які повністю відійшли від православ'я і ще 21, що частково його полишили, відносились до великопанських. Католицизм захопив 16 з них, у тому числі сім — повністю. Протестантськими стали 13 родів, уніатськими — шість, у тому числі лише два роди повністю.

У третьому періоді — 1620—1648 рр. — від православ'я, що вважалося українською національною церквою, відпадали нові панські роди. Стольник

брацлавський православний Стефан Черенковський став засновником домініканського монастиря у Вінниці. У 1636 р. до католицизму перейшов київський каштелян Олександр Пісочинський. У костьолі був похований київський суддя Ян Аксак. У 1644 р. був похований як католик у Грудку Федір Тиша-Биковський. Список католиків доповнювали Олександр Єлець, Дмитро Гулєвич, представники великих панів Козиків, Служок, Вельгорських, Вишпольських, Лосятинських.

У 1634 р. у католицизм перейшов останній православний із роду Вишневецьких — горезвісний з пізнішого часу Ярема.

Поріділи в третьому періоді унійні великопанські родини. Таких налічувалось всього три: Бокії, Тризни, Вельгорські.

З великих українських вельмож до 1648 р. залишалися у православ'ї лише князі Четвертинські, а також Бжозовські й Киселі.

Кількість католицьких родів, що вийшли з православ'я, до 1648 р. сягнула 28, в тому числі повністю католицьких — 12; протестантських стало 13.

Православними до 1648 р. було ще 128 великопанських родів, у тому числі повністю православними — 105, уніатських родів — три. (Йдеться про панів, які володіли одним чи більшою кількістю сіл у Київському і Брацлавському воєводствах) [10, с. 37—53].

Безумовно, зміна конфесійної віднесеності українського панства виступала як головний показник його національної самосвідомості. Проте така зміна відбувалася і через відхід від рідної мови і перехід до користування польською і латинською мовами, зокрема латинською абеткою.

Так, серед сеймикових матеріалів останній акт українською книжною мовою був прийнятий у 1601 р., а перший польською датований 1607 р.

У 1647 р. православна шляхта обирала на митрополита київського Сильвестра Косова. Виборці "за" і "проти" ставили відповідно підписи. Половина духовних православних осіб, які брали участь у виборах, розписалися латинською, так само зробило кілька десятків світських шляхтичів.

На польську мову переходили вже деякі полемісти з питань Берестейської унії. Залишилися твори українських духівників польською мовою. Вона захопила літературну творчість українських письменників. Нею багато українських шляхтичів писали заповітні грамоти. Простежено, що заповіти, які писали жінки, були переважно українською мовою. Це наштовхує на висновок, що жіноча частина української шляхти сильніше дотримувалась національної мовної традиції. Збереглися документи, писані польською чи українською мовами одними і тими самими особами. Це підтверджує поширення серед української шляхти першої половини XVII ст. польсько-української двомовності — явища, властивого для перехідних етапів етнічного розвитку народів [10, с. 41—43].

Народні маси з обуренням сприймали дії панів-перекинчиків. В окремих місцях доходило до міських бунтів і непокори простих людей своїм панам. Так, Острозький літописець розповідає, як княжна Анна-Алоїза Ходкевич, чоловік якої гетьман Хоткевич 1621 р. помер під Хотином ще перед битвою поляків і козаків з турками, залишилась вдовою і в Остріг, де панувала, "понапускала єзуїтів, іже чрез них много злого сотвори православним" [5, с. 213], а 1636 р.

з допомогою єзуїтів "викрала з церкви тіло отцовськоє. В п'яток страсний, вночі з п'ятка на суботу, пришла з єзуїтами до церкви", "заставила священика церков одімкнути, єзуїти батьків гроб той розстрясли, отсоваючи, і добилися до склепу, і знашли у труні тілько кості, бо юж літ 34, яко умер, а труна циновая, і понесли до кляштора. ...А княжна кості перемила і золками пахучими переклала. Єзуїти хрестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я перемінили Станіславом". Після цього повезла прах отця свого до Ярослава, де й похоронила. Та ж княжна на Воскресіння Христове, коли від Замкової Гори йшла святкова процесія, каретою з шістьма кіньми наїхала на мосту на людей і "коньми потрутила людей". Міщани у відповідь накинулись на возниць "і паню зосталося мало не убили на смерть... і було ранених немало з обох сторін" [5, с. 216]. Ці події лягли в основу наукової розвідки Павла Житецького "Острозька трагедія", опублікованої в одному з випусків НТШ.

Видозмінена магнатерія швидко обростала такими ж перекінчиками з числа дрібної шляхти. Результативним був засіб окатоличення через мішані шлюби. Як писалося в одному з документів XVI ст., "скор русинъ ляховицу возмет, то зараз до Риму от верных отступивше, праве згинеть" [15, с. 82].

Однак польсько-католицька духовна експансія не задовольнялася українською елітою, яку вона завойовувала прямим перетягненням на католицизм. Польська католицька ієрархія висунула завдання інкорпорувати у католицьку Польщу українські та білоруські низи. З цією метою було активно підтримано давню ідею — унію Православної церкви з Католицькою. Православний клір мав визнати за вищу

церковну владу й авторитет Папу Римського, прийняти певні догми (про сходження Святого Духа від Бога Отця і від Бога сина, про чистилище, про непорочне зачаття Діви-Марії та ін.), таїнства католицизму, але залишити східну обрядову форму релігії. Формально акт унії був проголошений частиною учасників Берестейського церковного собору 1596 р. В Україні розпочалася безкомпромісна ідейна війна, що точилася на всій території аж до Лівобережжя. Особливий опір унії вчинили західноукраїнські православні громади. Львівська, Галицька і Подільська єпархії перейшли на греко-католицизм лише в 1700 р., Луцька — в 1702 р.

Іван Франко вважав, що Берестейську унію "уклали пастирі без участі і всупереч опору пастви (в цьому випадку — православних українців). Починаючи з 1580 р., проблема унії перебуває в центрі уваги всього українського письменства; кожна більш-менш помітна літературна праця має або полемічне, або захисне спрямування, виступає або за, або проти унії. Ця нещаслива суперечка глушить найкращі сили і завершується страшною громадянською, так званою козачою війною, яка врешті-решт призвела до страшної руїни в Україні, до відриву її Задніпрянської частини від Польщі й до вже непоправного ослаблення самої Польщі" [13, т. 4, с. 175]. Проте унія частини православних з Римом не виправдала сподівань польського уряду і польсько-католицької церковної організації.

З часом унія набула рис національної релігії, стала органічною частиною народної культури західних українців. Після третього поділу Польщі, коли все Правобережжя і Волинь ввійшли до складу Росії, унія на згаданих територіях була немалою мірою

насильно ліквідована, і православ'я тут заново відновило свої позиції. Унія залишилась існувати на Закарпатті та в Галичині, що за першим поділом Польщі 1772 р. відійшла до Австрії, у 1774 р. до Австрії була приєднана Буковина, українське населення якої належало до православ'я.

Дискусія про запровадження унії в Україні, її значення в історичній науці триває дотепер. Українська наукова і громадська думка на "православному" боці майже одностайно оцінювала її негативно. Загальновідоме ставлення до уніатства Б. Хмельницького, Т. Шевченка. На "греко-католицькому" боці ставлення до унії теж не було однозначним, що особливо яскраво виявило себе під час відзначення її 300-річного ювілею в Галичині та Львові у 1896 р. Нині окремі історики пояснюють причину прийняття унії українськими церковними ієрархами тим, що в третій чверті XVI ст. католицизм за ідеями і соціальною суттю мав прогресивне значення і порівняно з православ'ям був своєрідним протестантизмом. На I конгресі Міжнародної асоціації україністів, який відбувався у серпні—вересні 1990 р., у Києві таку думку пробував відстоювати професор Гарвардського університету Борис Гудзяк [4].

Водночас у XVI—XVII ст. українському народові доводилось і далі вести нестихаючу війну проти ординських нападів. За підрахунками польського дослідника М. Горна, з 1605 до 1633 рр. на територію Руського і Белзького воєводств було спрямовано 27 набігів — у середньому по одному щорічно. Жертвами тих набігів були сотні тисяч вбитих і полонених. Ось як передається в народній пісні трагедія, яку зазнавала Україна від ординських набігів:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

В умовах нестихаючої боротьби проти феодального гніту, в битвах за національну свободу проти польського панування і турецько-татарських нападів міцніла і розвивалася Запорозька Січ — унікальна форма військової організації народу в світовій історії. Вона була особливою формою зародження національної державності. Переконливо національно-державні риси запорозького козацтва виступили за гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Під покровом козацького гетьмана 1615 р. у Києві було засновано братство, яке заклало школу, що згодом стала колегією на зразок європейських університетів. У 1620 р. за прямою участю П. Сагайдачного було відновлено православну ієрархію в Україні. В знаменитій битві під Хотином восени 1621 р. 41-тисячна козацько-селянська армія П. Конашевича-Сагайдачного виступила на боці Польщі проти Туреччини не просто як підпорядкована королю збройна сила, а як союзниця польської армії.

Запорозьке козацтво було дітищем усього українського народу, а не лише центральних районів України. Достатньо сказати, що славетний засновник Запорозької Січі на Малій Хортиці був кременецький і вишнівецький князь з Волині Дмитро Вишневецький, що легендарний Северин Наливайко народився в Гусятині (нині Тернопільська область), гетьман Петро Сагайдачний був родом із с. Кульчиці (нині Самбірський район на Львівщині), Богдан Хмельницький навчався у Львові.

Велика роль у розвитку загальноукраїнської культури належала на цьому етапі вихідцям із західноукраїнських земель — Іванові Вишенському родом із Судової Вишні на Львівщині, Єлисею Плетенецькому, синові шляхтича з-під Золочева (нині Львівської області), який став архімандритом Печерського монастиря й обіймав цю посаду 25 років (до 1624 р.). Є. Плетенецький заснував у Києві велику друкарню, що стала важливим осередком культури. З Галичини походили Іов Борецький (народився у с. Бірча біля Перемишля), який став київським митрополитом, а також автор відомої наукової праці "Лексиконъ славенороский и именъ тьлкование" (1627 р.) Памво Беринда. Його твір — одне з найбагатших писемних джерел першої половини XVII ст. для вивчення тогочасної української мови, зокрема живої народної. Це переклад слів церковно-слов'янської мови українською. З Галичини походили Захарій Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній.

Незважаючи на тяжкі умови іноземного панування, католицьку експансію, в Україні досягла значного розвитку народна освіта. В 1578 р. першу школу вищого ступеня — греко-слов'яно-латинську колегію було засновано в Острозі князем К. Острозьким. У школі вивчали "сім мистецтв": граматику, риторику, діалектику, логіку, арифметику, музику, астрономію. В 1585 р. була створена у Львові друга в Україні школа вищого типу. За статутом Львівської школи діяла також братська школа в Луцьку. З початку 30-х років XVII ст. Київську братсько-лаврську школу (гімназіон) було названо Києво-Могилянською колегією, а з 1701 р. — академією. Братські школи діяли в Рогатині, Бресті, Перемишлі, Городку, Комарні, Більську. Протестантські школи, що були

союзниками православ'я проти наступу католицизму, існували в Попівцях поблизу Кам'янця, в Крилові на межі Холмської землі, в Кисилині, Гощі й Берестечку на Волині, в Хмільнику на Поділлі. Києво-Могилянській академії підпорядковувались школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

Україна в цей період мала багато освічених людей, які закінчували західноєвропейські університети. Лише в XV—XVI ст. у Краківському університеті здобули освіту 800 українців. Вихідці з України навчалися у Празькому університеті, Сорбонні, Гейдельберзькому, Віттенбурзькому, Лейпцизькому, Лейденському університетах, в університетах Болонії та Падуї в Італії [14, с. 15—16].

6.3. Етнокультурні риси українців XVI—XVII ст.

На цьому етапі розвиток українського народу характеризувався активним процесом розширення і становлення сучасної етнічної території, що особливо виявилось у заселенні українцями за дозволом російського уряду Слобідської України, в просуванні українського етносу, всупереч турецько-татарській агресії, в південні степи.

Чимала кількість писемних джерел, у тому числі створених іноземцями, дають підстави вважати, що у XVI—XVII ст. склалися і всебічно себе виявили "класичні" етнографічні риси українського народу, які повно та широко були вивчені етнографічною наукою в XIX — на початку XX ст. Стосовно другої

половини XVI — першої XVIII ст. чітко простежувався той етнографічний поділ України, який не втратив значення і дотепер. Іван Вишенський наприкінці XVI ст. вживав такі етнотопоніми, як *Мала Русія, Волинь, Подолія, Покуття* [3, с. 313, 332, 337]. За Густинським літописом, створеним щонайпізніше в 20-х роках XVII ст., вирізнялися такі етнографічні землі, як Волинь, Поділля, Україна [12, с. 165].

Мініатюри з Учительного євангелія заблудівського видання дають змогу відтворити українські сільськогосподарські знаряддя: колісний плуг, коси, ціпи, лопати, спосіб будівництва двокамерних приміщень та ін. Тут простежується характерний комплекс селянського чоловічого одягу, що складається зі свити, шапки і шаровар. У різних джерелах цього часу неодноразово згадуються такі атрибути вбрання, як шаровари, семиряги, шапки-бурки, постоли. З "Літопису Самовидця" дізнаємося про таку ознаку зовнішнього виду українського козака і повстанця часів національно-визвольної війни, як вуса, що також підтверджується в різних зображальних джерелах. Якщо хтось з міщан, з-поміж котрих поширеним був звичай носити бороди, вирішував пристати до війська Богдана Хмельницького, той мусив поголити бороду і залишити лише вуса. Гійом де Боплан розповідає як про традиційну їжу козацьку — кашу і борщ, І. Вишенський — про борщ і поливку. Багато згадок про крашення яєць на Великдень. Трапляються згадки у сучасників про місце горілки, меду і пива в селянському та козацькому побуті. Дуже детальні описи різних народних звичаїв і обрядів.

І. Вишенський у жанрі полеміки осуджував відзначення народом таких календарних свят з "диявольськими" обрядами, як Коляди ("диявольские

коляды"), Щедрий Вечір, волочільне після Воскресіння (смішні забави з крашанками — ?), бо "не хоче Христос при свому славному воскресінні того сміху і ругані диявольської мати", танці та скоки на свято Георгія-мученика, "пироги і яйця надгробні в Острозі", "квас поганський" (очевидно, хмільні напої. — *С. М.*), купання й "огненное скаканья", "Купала на Хрестителя", "колыски и шибеницы" на день Петра та Павла, що чиняться на Волині й Поділлі. Всі ті "прелести — то диявольське позорище християнским людям" [3, с. 332]. І. Вишенський наприкінці XVI ст. фактично ілюструє той народний календар, який українські етнографи фіксували і вивчали у XIX ст. і які й досі становлять предмет інтересу української етнології.

Вітчизняні й іноземні автори описових творів XVI—XVII ст. звертали увагу на інші характеристичні риси народної культури та побуту українців. Зокрема, вони зазначали їх хазяйновитість і працелюбність. У цьому краї, писав Гійом де Боплан в "Описі України", всі селяни однаково заможні й не існує великої різниці у їхніх статках [2]. Напевно, це перебільшення, але й для поверхового враження мусила бути необхідна основа в житті. Той же Гійом-Левассер де Боплан подав чимало подробиць з українських весільних звичаїв про прикрашання дівчатами голови вінками із квітів, про звичай обливання дівчат водою у великодній понеділок і хлопців — у великодній вівторок, про дарування дівчиною вишитої хустини хлопцеві.

Польський і український автор XVI ст. Севастьян Клюкович у праці "Roxolania" ("Роксоланія") подав відомості про голосіння в Галичині. До наших днів дійшли форми вітань XVI— XVII ст.: "Помогай Бог",

"Христос воскрес", "Слава! Слава!" Майже всі іноземці, хто мав нагоду спостерігати за життям козаків і Запорозької Січі зокрема, наголошували на демократизмі їх громадського укладу. Зауважували такі риси характеру українців, як волелюбність, почуття побратимства, невибагливість до умов життя, кмітливість і гумор, пісенність (як писав Боплан, "цей народ і співає, і голосить, плачучи"), відвага та ін.

Писемні пам'ятки XVI—XVII ст. переконливо засвідчують, що до XV ст. українська народнорозмовна мова у своїй основі вже мала практично всі лексичні, морфологічні, фонетичні та синтаксичні властивості, які характеризують її і в наш час. Ось кілька речень з приватного актового документа 1347 р., складеного на Волині: "Я, Олехно Ромашкович и съ своєю жоною съ Доротою и зъ нашыми сынми, и съ Лукашом и съ Болтупою промѣнили есмо селищо и зъ садомъ и зъ синожатми, а поле на имя Калита съ тымъ селищомъ, а промѣнили есмо селищо Тумкелю молодому Патрикѣевичу селищо тое и поле по рѣчку... а всего того селища и поля на пять бочокъ, а сеножати на стирту сѣна и на стогъ сѣна..." [7, с. 24]. Варто читати давньоукраїнське ѣ як і (в словах сѣно, промѣнили та ін.), вилучити так звані тверді знаки в кінці деяких слів, і перед нами виявиться текст сучасною мовою. Щось подібне простежується в українському перекладі "Сказаніє про Мамаєве побоїще" (очевидно, з дещо пізнішого часу, не раніше XV ст.): "Сам той Мамай, еще барзо научен от диявола, умыслив пойти на Руськую землю, мовячи: "Іж я всю землю Руськую барзей, ніж Батий, спустошу і тільки які ліпшиї, миліпшиї городи собі оставлю, в котрих буду з своїми татарами жити..." [12, с. 378].

Зауважимо, однак, що в різний час упродовж XIV—XVI ст. у творах різного функціонального призначення літературна мова в Україні не була однаковою. Паралельно з українською, якою писалися актові документи, насамперед приватні акти, белетристичні й поетичні твори, у літературі церковного вжитку далі використовувалась церковнослов'янська мова. Нею були написані твори церковного діяча Григорія Цимблака, уродженця Болгарії та діяча Болгарії, Сербії, України, Білорусі, Румунії, Молдови. Церковнослов'янською писали письменники Ісайа Кам'янчатин, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Іван Вишенський та ін.

XVI — перша половина XVII ст. були часом визначних досягнень української професійної культури. Характеристичні риси виробилися в українському містобудуванні, оборонній і культовій архітектурі. В центрі міста зводилися ратуші з дзвіницями, а навколо них ставилися будинки міської буржуазії. Приклад такого ансамблю — площа Ринок у Львові. В культовій архітектурі поширеними стали храми тридільного і п'ятидільного типу, що у своєму плануванні далі розвивали давньоруські традиції, але в способі будівництва, формах екстер'єру й оздобленні перебували в органічній єдності з європейськими архітектурними стилями ренесансу і бароко. Для іконопису властивими стають реалістичні мотиви. У побуті панівних верств все більше місце почали займати твори світського живопису, зокрема світський портрет. Водночас був поширений за манерою відображення і тематикою народний живопис, що виявив себе в церковному малярстві, у зображенні народних образів козака Мамая, народних музик, обрядів.

Для музичної культури характерною особливістю став хоровий спів, який формувався при братських школах в Острозі, Києві та інших містах.

З кінця XVI ст. все більша роль у розвитку професійної освіти і культури почала належати друкарству. Перші книги українського друку — "Октоїх" і "Часословець" — були видані 1491 р. у Кракові в друкарні Швайпольта Фіоля. У 20-х роках XVI ст. слов'янські книги друкувалися в Ужгороді.

Однак масовим явищем друкарство стає в Україні після виходу 1574 р. у Львові "Апостола". Його видав росіянин Іван Федоров. На межі XVI—XVII ст. в Україні вже діяло 17 друкарень, що випускали книги церковнослов'янською й українською мовами. Друкарні діяли при монастирях і братських школах. У 1591 р. при Львівському братстві було видано греко-слов'янську граматику. З першої половини XVII ст. провідне місце в книгодрукуванні належить Києво-Печерському монастиреві. Книги видавалися в Дермані, Острозі, Луцьку.

Демократичними статутами характеризувалися школи при братствах, згідно з якими учні цінувалися не за їх походженням, а за здібністю, ставленням до навчання. Діяльність багатьох освітніх закладів сприяла поширенню освіти серед широких народних мас. Арабський письменник і мандрівник Павло Халебський, який в Україні побував двічі (1654, 1656 рр.), зазначав, що в країні козаків усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх дружин і дочок вміють читати і знають порядок церковних служб і церковних співів [11, с. 10].

Повстання під проводом Б. Хмельницького і національно-визвольна війна 1648—1654 рр. відобра-

жали факт поширення української національної самоідентифікації на весь народ. У тій війні народ піднявся до усвідомлення необхідності завоювання національної свободи в своїй цілісності й утворення національної держави. Однак мета не була досягнута. Вирвати Україну з-під гніту феодальної Речі Посполитої самому українському народові, його збройним силам і керівництву не вдалося. За цих умов Б. Хмельницький звернув свої погляди на Росію, сподіваючись на її допомогу у війні проти Польщі. Однак царський уряд виношував власні плани стосовно України. Внаслідок ухвали Переяславської Ради у січні 1654 р. трансформувався перехід України з-під польського політичного панування під "високу государеву руку".

Список використаної літератури

1. *Архив* Юго-Западной России. 1859—1914. — К., 1869. — Т. 1. — Ч. 3.

2. *Боплан Гійом Левассер де*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... — К., 1990.

3. *Вишенський І*. Книжка // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988.

4. *Вільна* Україна. — 1990. — 22 верес.

5. *Галицько-Волинський* літопис. — Л., 1994.

6. *Горбик А. О*. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6.

7. *Грамоти XIV ст.* / Упоряд. М. М. Пещак. — К., 1984.

8. *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1993.

9. *Ефименко А. Я*. История украинского народа. — К., 1990.

10. *Мальчевський О*. Полонізація української шляхти (1569—1648 рр.) // Україна в минулому. — К.; Л., 1992. — Вип. 1.

11. *Путешествие* антиохииского патриарха Макария в Украину в середине XVII века, описанное его сыном архидияконом Павлом Алепским. — К., 1997.

12. *Українська* література XIV—XVI ст. — К., 1988.

13. *Франко І*. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1976—1986.

14. *Хижняк З. И*. Киево-Могилянская академия. — К., 1988.

15. *Чтения* Исторического общества Нестора-летописца. — К., 1879—1914. — Т. 18. — Ч. 3.

16. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Л., 1990—1992.

Контрольні запитання

1. *Які соціальні верстви українського народу брали участь у формуванні козацтва?*

2. *З якого часу українське козацтво почало брати участь у боротьбі з ординськими нападами?*

3. *Яких демографічних втрат зазнавав український етнос за наслідками ординських нападів?*

4. *Назвіть найвідоміші українські великопанські родини галицьких земель, що були полонізовані у XV—XVI ст.*

5. *На які три етапи прийнято поділяти процес полонізації української магнатерії в період між Люблінською унією і національно-визвольною війною українського народу середини XVII ст.?*

6. *Яка подія в Острозі стала приводом до народного повстання 1636 р. проти княгині Анни-Алоїзи Хоткевич?*

7. *У чому полягало значення Берестейської унії?*

8. *Яка роль належала вихідцям із західноукраїнських земель у культурному і військово-політичному житті всієї України в XVI—XVIII ст.?*

9. *Назвіть традиційні звичаї й обряди українського народу, про які писали автори XVI—XVII ст.*

10. *Які іноземні автори зазначали високий рівень культури народу України в XVII ст.?*

Розділ 7

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТ. І ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ТА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТ.

7.1. Соціальні та національні причини, зміст і цілі визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Практично всі українські історики, давні та сучасні, вважають, що вибух повстання під проводом Богдана Хмельницького був зумовлений глибокими соціальними причинами, гострими протиріччями у сфері конфесійних і національних стосунків. Польський національний гніт ставав особливо нестерпним після придушення козацько-селянських повстань 1620—1630 рр. Нові пожалування короля польським магнатам і шляхті призвели до появи в Україні великої кількості етнічно польських панів. Королівський привілей — і новий пан. Наведемо кілька типових

прикладів, як це відбувалося. Король Сигізмунд III 6 лютого 1632 р. дарував "урожоному панові Філонові-Петрові Міровицькому, писареві своєму скарбовому" у Варшаві, два нібито пустих городища — Глинське та Більське, "вище Полтави над річкою Ворсклою та Сковобору за річкою Псьол в Україні, в Київському воєводстві, що лежала". До цього варшавський господар України додавав, що названому шляхетному Петрові Міровицькому "вільно буде всі ґрунти, поля, луки, сіножаті, що в тих границях знаходяться, заселяти: і села, і фільварки, і присілки підданими. І всілякі пожитки, які можуть бути ним придумані, за винятком виробництва селітри товарів, на що потрібно королівський дозвіл, вільно йому буде як із своїх власних на основі дідичного права, з його потомками на вічні часи користуватися (*nabywac*) давати, дарувати, міняти і всілякі доходи за своїм вподобанням з них брати" [1, с. 121—122].

У багатьох випадках у спадкове володіння поляків-панів потрапляли цілі староства, нові володільці яких уже своїм правом віддавали в оренду села та міста. Наприклад, у червні 1638 р. чернігівський і брацлавський воєвода М. Калиновський як дідич віддав на три роки в оренду данцінгського купця Я. Деменця "цілком і повністю місто Умань, місто Іванку, місто Маньківку, і місто Буки... також містечко Мошурів із замками, дворами і фільварками, що там були, з усіма правами володіння і власності, користування доходами, пожитками... пасіками і ставками, млинами, підданими, з усім майном, що є в тих добрах" [1, с. 230—231].

Права новоявленого польського панства впроваджувалися й охоронялися найжорстокішими методами навіть за мірками того часу. Гетьман коронний С. Конєцпольський у серпні 1637 р., вимагаючи по-

лонення і доставки до нього повстанців, додавав: "А якби ваша милість не могла їх захопити, то потрібно їх на жінках і дітях карати, і доми їх вщент знищити, бо краще є, щоб на тому місці росла кропива, аніж би там розмножувалися вороги його королівської милості та Речі Посполитої" [1, с. 17].

Посилення соціального гніту панщизняно поневоленого українського селянства, що стало особливо відчутним у роки так званого золотого спокою, і до чого чи не найбільшою мірою спричинилися саме польські пани, творило епіцентр причин соціального вибуху в Україні.

Водночас не менш вразливим виявилось протиріччя між природою польської (у тому числі полонізованої) панівної феодальної верстви, що виступала основою владних структур, і соціально-економічною природою козацького стану та створених ним політичних протоструктур державного ладу. Хоч перед 1648 р. було зареєстровано всього 6 тис. козаків, козацтво все-таки вже утвердило своє становище як політично елітної верстви українського народу й економічно як верстви вільних виробників.

У суспільно-політичному житті ця верства протистояла польській магнатерії та шляхті, по-перше, як така, що не підлягала економічній експлуатації тієї магнатерії, а отже, звужувала можливості матеріальної наживи останньої. По-друге, українське козацтво до 1648 р. ще не відірвалося від українських соціальних низів, постійно рекрутувалося з них і через це залишалося органічною структурою саме українського суспільства, його організованою збройною силою та захисником. Через спільність православної релігії козацтва і селянських низів, мови і народної культури існував спільний національний

інтерес усього українського народу. По-третє, покозачення українців відкривало собою небезпечний для існуючих порядків шлях до соціального визволення селянства, що становило основу панщизняно залежного населення.

З цих причин соціальна напруга постійно штовхала козацтво до чисельного зростання, до боротьби за зміцнення свого військово-політичного становища в Речі Посполитій. Одночасно польські магнати і шляхта могли бути безпечними стосовно свого панівного становища за умови винищення козацтва. Практично це виливалось у наступ польської магнатсько-шляхетської верхівки на соціальне, політичне та правове становище козацтва, яке в свою чергу було найпідготовленішим до збройного опору, що вилився у козацьке повстання. З огляду на чисельні причини, повстання швидко перетворилося у революційну бурю, яка втягнула в себе найширші селянські маси і переросла у національно-визвольну війну. Про 1648 р. М. Грушевський писав: "Нарід піднімався, грабив польські маєтки... побивав панів і жидів, захопляв панські ґрунти й заводив між собою козацький лад" [2, с. 300]. Видатний історик тут повторив Самовидця, який зазначав: "...Так усе, що живо, піднялося в козацтво, але заледве знайшов в якому селі такого чоловіка, жеби не міг албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам не здужая, то слугу парубка послал, а иніе, кілько їх било, всі шли з двора, тилко одного зоставали... же намет, де в городах били, і права магдебурскіе — и присяглие бургомистрове, и райци свои уряди покидали, и бороди голили, и до того войска шли" [6, с. 57].

І насправді, покозачення селянської маси було лавиноподібним. За дослідженням Тадеуша Васи-

левського, вже під Збаражем влітку 1649 р. у Б. Хмельницького налічувалося 150 тис. союзного козачого і татарського війська без черні [15, с. 102], причому татарська орда числила лише 10 тис. Можна вважати, що до Зборова Б. Хмельницький розглядав як позитивний фактор зміцнення власної військової сили покозачення черні.

Однак після того, як у гетьмана відпала потреба у рекрутуванні організованої військової сили за рахунок черні, він став виступати проти виходу селян із панщизняної залежності та проти їх покозачення.

За головну мету повстання, що переросло у національно-визвольну війну, козацький вождь уважав не звільнення селянства від панщини, а виборення політичних прав козацтва в Україні як привілейованої соціально-військової верстви. Кінцево така мета могла бути реалізована у створенні Козацької держави. У практичній політиці й діяльності Б. Хмельницького в ході визвольної боротьби зважувались різноманітні форми такої держави, що їх можна було б реально досягти:

— Козацької держави нарівні з Польською короною і Великим князівством Литовським у складі Речі Посполитої;

— незалежної Козацької держави на просторі від Случа на Заході та Сівера на Північному Сході;

— Козацької держави під патронатом російського монарха;

— Козацької держави під патронатом турецького султана, шведського короля або інших монархів і под.

Тобто, національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. за політичними цілями не

виходила поза часові межі своєї епохи, яка ще не перекреслювала таких цінностей, як особа монарха, становий характер держави (в Україні — з елітною козацькою верствою на чолі), феодальні форми залежності між соціальними верствами: землевласниками-панами і панщизняно залежними від них селянами, соціально-політичним партнерством між шляхтою і козаками; між козацькою державою і міським ремісничо-торговельним населенням; між політичними елітними верствами (козацтвом, шляхтою і духовенством).

Уже після Зборівського миру численні універсали Б. Хмельницького стверджували саме такий зміст цілей національно-визвольної війни, яку чимало істориків з багатьма підставами для того називають революцією, але такою революцією, яка мало піднялася вище цінностей і цілей своєї епохи.

Після Зборова Б. Хмельницький робив усе для того, щоб посполиті селяни "залишалися у послуху у своїх панов". Він в універсалі від 3(13) березня 1650 р. про "послушенства" міщан с. Кишенці панові Ілляшу Пекулицькому писав, наприклад: "...Если бы какие своєвольники, разрушаючи покой пана свого и слугу посланого от него не хотіли слушати и сему листу нашему сопротивлялися, таких мы позволяем жестоко казнить как бунтовников и непослушников" [3, с. 155].

Подібні накази містили також інші гетьманові універсали [7, с. 13—14].

Вибороти ту чи іншу форму Козацької держави в союзі з Польським королівством Б. Хмельницькому самостійно українськими силами не вдалося. Тоді він звернув свою увагу на Москву. Спочатку його зв'язки з Москвою використовувалися як засіб

лавірування у політиці стосовно Польщі. З часом гетьман наважився на заміну суверена Козацької держави з короля Польського на царя Московського. Тоді так само основною ціллю і далі була Козацька держава, соціально-політичні привілеї стану козаків. За березневими статтями 1654 р. з московським урядом, на вимогу українського гетьмана чисельність реєстрових козаків держави Запорозька Січ мала становити 60 тис. осіб. Гетьман виявляв особливу турботу про те, щоби при переході у васальну залежність Козацької держави від Московської держави остання гарантувала її суверенітет, козацькі вільності, внутрішню самобутність України, "как из веков бывало". У сформульованих 17(27) лютого 1654 р. до Олексія Михайловича проханнях Б. Хмельницького перший пункт стосувався козацьких вольностей, щоби "царское величество" їх поважало аж до того, "где три человека козаков, тогда два одного должны судити", щоб поважались права української шляхти і її земські та гродські суди, щоб у містах урядники "из наших людей обраны были", "чтоб Войско Запорожское само себе гетьмана обирали" [3, с. 323—325].

Дуже обтяжливим моментом у позиції Б. Хмельницького в переговорах з Польщею та Росією впродовж усього часу виступала фінансова залежність козацької адміністрації. Збереглися відомості, що Козацька держава чеканила свої гроші, але реальної монети тієї держави не виявлено. Фінанси Козацької держави формувалися за рахунок виплат суверенами на реєстрове козацтво, за рахунок здобутих цінностей і коштів у ході війни, царських пожалувань та за інші принагідні обставини і дії. Вже задовго до визнання власної залежності від московського царя

гетьман “низко челом бил” до царя, аби той “жалованье великое царское прислал”. Залишились документи про такі гетьманські прохання “милостивого царського жалованья” вже від квітня 1649 р. Були вони у березні 1651 р., вересні 1652 р., листопаді того ж року, в багатьох листах 1653 р. та ін. Об’єктивно цим самим український гетьман ніби напрошувався у царя взяти його в свою залежність [3, с. 115, 150, 214—215, 260, 273, 277—288, 311—314]. Такою була історична реальність.

Завершимо розглянуту тему тезою про те, який характер мали Переяславські угоди. Чи вони означали звичайний союз двох держав, як пишуть декотрі сучасні публіцисти, чи конфедерацію, чи входження України до складу Росії на правах автономії, чи приєднання України до Росії (возз’єднання, об’єднання і под.).

На нашу думку, до відносин України з Росією після Переяслава слід застосовувати тогочасну термінологію, розглядати Переяславські угоди як такі, що визначали васальну залежність Війська Запорозького від російського царя як сюзерена. Однак при цьому важливо знати, що, згідно з тодішніми міжнародними нормами, васали користувалися всіма тими правами, які випливали з угод, котрі визначали васальну залежність аж до “права на непокору” у випадку, коли сюзерен порушить підписані угоди.

7.2. Занепад національних форм державності XVII—XVIII ст.

Переяславська рада лише на короткий період забезпечила відносно позитивну зміну становища в Україні. Однак після смерті Б. Хмельницького (6 серпня 1657 р.) козацька старшина швидко відчула суворість "високої государевої руки" і спробувала перекреслити рішення Переяславської ради. З цього на тривалі десятиріччя в Україні почався драматичний відступ від ледь не осягнутих вершин національної свободи. У вересні 1658 р. І. Виговський, який виконував роль гетьмана при неповнолітньому Юрієві Хмельницькому, підписав з Польщею Гадяцькі угоди. За ними Україна отримувала в складі Польщі статус Руського князівства, зрівняного з Литовським. Однак через рік Ю. Хмельницький з волі тієї ж козацької старшини, що примусила І. Виговського залишити гетьманство, відмовився від Гадяцької угоди і підписав з російським урядом нові "Переяславські статті". Минув ще рік і, за наслідками поразки російсько-козацьких військ, Ю. Хмельницький Чуднівською угодою знову визнав залежність від Польщі. Оскільки на цей час у Києві та кількох інших містах Лівобережжя вже стояли російські військові загони, то Чуднівська угода була практичним кроком на шляху до поділу України на дві частини. В 1663 р. після зречення Ю. Хмельницького гетьманської булави відбувся також поділ козацьких адміністрацій на Лівобережну з гетьманом Іваном Брюховецьким і Правобережну з Павлом Тетерею на чолі.

Воєвода київський Стефан Чарнецький 1664 р. наглумився над пам'яттю Богдана Хмельницького,

викинувши його тіло з могили в Суботові. В умовах всенародних повстань проти Польщі (Ставище, Лисянка) після втечі П. Тетері серед претендентів на гетьманську булаву верх взяв Петро Дорошенко, який вдався до союзу з турками і татарами. У січні 1667 р. дійшло до замирення — Андрусівського перемир'я — між Росією та Польщею. Поділ України став доконаним фактом. Запоріжжя оголошувалося під подвійною залежністю. Проте і після цього в середині козацтва не припинялася боротьба за возз'єднання України. В 1668 р. П. Дорошенко вирушив на Лівобережжя, схопив І. Брюховецького і стратив, а сам на якийсь час став гетьманом усієї України. Однак уже через рік лівобережне козацтво виступило проти Дорошенка і обрало за гетьмана Дем'яна Многогрішного. Його як наказного гетьмана залишив на Лівобережжі П. Дорошенко. Водночас на Правобережжі Дорошенко не припиняв боротьби проти Польщі. У серпні 1671 р. він поновив союз з Туреччиною; Правобережну Україну як козацькі союзники з краю в край проходили турецькі війська і татарські орди. Після поразки Польщі від турецько-татарсько-козацьких військ у жовтні 1672 р. був підписаний принизливий для Польщі й відносно вигідний для козаків Бучацький мир. За ним Брацлавське воєводство і південна частина Київського воєводства переходили під управління гетьмана Дорошенка. Водночас на інших правобережних землях ще управляв гетьман пропольської політики Михайло Ханенко. Таке становище тривало недовго, бо вже 1673 р. у битві з польськими військами Яна Собеського турки зазнали поразки, а 1674 р. проти Туреччини вирушили через Правобережжя російські війська. Більшість правобережних полків визнала

лівобережного гетьмана І. Самойловича. П. Дорошенко залишився без території і 1676 р., визнавши владу І. Самойловича, "здався на ласку" воєводи Г. Ромадановського. На бік росіян перейшов і М. Ханенко, після чого наказним козацьким гетьманом від імені Польщі був призначений Євстахій Гоголь (помер 1679 р.). Потім козацьким гетьманом король іменував Стефана Куницького, Петра Могилу, Самійла Івановича (Самуся). Турки ж витягли з константинопольського монастиря Юрія Хмельницького і нарекли його "князем України Малоросійської". Однак цей задум не вдався. Кількаразові спустошливі походи Ю. Хмельницького закінчувались поразками. У 1681 р. Росія підписала в Бахчисараї мир з Туреччиною. Туреччина визнала за Росією Київ і владу над запорозьким козацтвом. У Ю. Хмельницького було відібрано гетьманську булаву, а 1683 р., за деякими відомостями, його було страчено у Кам'янці-Подільському [2, с. 355].

7.3. Відмінні особливості розвитку етносоціальних організмів Лівобережжя і Правобережжя у другій половині XVII—XVIII ст.

Остаточно, аж на ціле майбутнє століття, доля України була визначена підписаним 1686 р. між Росією і Польщею "вічним миром". Лівобережжя, Запоріжжя і Київ з околицею визнавались за Росією. Спустошені південна Київщина та Брацлавщина оголошувались нейтральною зоною. Решта українських

земель на захід від Дніпра визнавались за Польщею.

У свій час один з політичних діячів України назвав "возз'єднання України з Росією" зразком для інших окраїнних щодо Росії народів у прагненні свого визволення. На жаль, становище, в якому опинилася Україна у складі Росії, навряд чи можна назвати "зразком", гідним наслідування. Навіть у В. Леніна приєднання України до Росії назване "анексією російських царів" [5, с. 359]. Під впливом російських кріпосницьких порядків поступово нищилися соціальні завоювання народних мас у роки визвольної війни, а козацька старшина перетворилася на звичайних кріпосників, які проміняли свободолюбиву національну ідею і честь на поміщицьке благополуччя. У 1665 р. за титул боярина гетьман Брюховецький передав у безпосередню економічну залежність російському урядові "всі українські городи". Відбувався наступ на інститути національної державності: систему гетьманату та козацького адміністративного устрою, запорозьке козацтво.

З українськими гетьманами, якщо вони заявляли про певні права, царизм швидко розправлявся, як зі звичайними бунтівниками. Їх катували, засилали до Сибіру, відрубували голови. У 1663 р. було відрубано голову наказному гетьманові Якимові Сомку; в 1672 р. мордовано в Москві, а потім заслано з родиною до Сибіру гетьмана Дем'яна Многогрішного; в тому ж році заслано запорозького кошового отамана Івана Сірка; в 1687 р. до Сибіру разом із сином Яковом було заслано гетьмана Івана Самойловича, а його братові Григорієві відрубано голову (Грушевський писав про відрубання голови молодшому синові, полковнику Чернігівському в Сівську) [2, с. 359].

Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII війська Меншикова дощенту зруйнували гетьманську столицю Батурин, а царський загін під командуванням П. Яковлєва те ж зробив із Запорозькою Січчю. Запорожці, яким пощастило уникнути розправи, пішли вниз по Дніпру під опіку кримського хана і заснували там Олешківську Січ (у районі сучасного Цюрупінська). Лише через 25 років після цього під впливом нових небезпек для російської держави з півдня запорозьким козакам було дозволено повернутись на місця свого давнього життя. На р. Підпільна, за 5 км від Старої Січі, було утворено Нову Січ, якій судилося ще проіснувати понад 40 років, щоб 1775 р. дочекатися свого остаточного руйнування від Катерини II.

Після смерті гетьмана Івана Скоропадського у 1722 р. уряд Петра І не дозволив обирати нового гетьмана. Призначений же наказним гетьманом Павло Полуботок за спроби відстоювання інтересів України був викликаний до Петербурга і посаджений у Петропавловську фортецю, де й помер 1724 р. Після смерті Петра І російський уряд ще двічі дозволяв гетьманське правління: Данила Апостола у 1727—1734 рр. і Кирила Розумовського в 1750—1764 рр., після чого гетьманат як такий (через 110 років після Переяславської ради) був ліквідований. У Лівобережній Україні запроваджувався поділ на намісництва (1781—1782 рр.), властивий, у тому числі, російським землям. Нарешті, 1783 р. на Україну в повному обсязі було поширене кріпосне право російського зразка. Дуже відносно можна говорити про культурний розвиток українських земель у складі Росії. В 1685 р. Православну церкву України було підпорядковано московському патріархату. Створений

Петром I Синод для управління справами церкви заборонив друкувати в Україні будь-які книги українською мовою, в тому числі церковні. Останні дозволялося видавати лише церковнослов'янською або російською мовами. У 1720 р. заборонили навіть українські букварі. Російська імперія стала для українського народу, як і для інших національностей, "тюрмою народів".

Проте порівняно з тією частиною України, яка після "вічного миру" 1686 р. опинилася під Польщею, в Гетьманщині загалом залишалися кращі умови для етнічного розвитку українського народу. Хоч залежність Лівобережної гетьманської України від кріпосницької Росії сковувала тут самобутній соціальний розвиток, який за умов незалежності міг би швидше наближатися до буржуазних форм, все ж саме на Лівобережжі феодальна соціальна структура українського етносу зберігала природний характер. На базі козацької старшини тут витворилась елітна верства народу, що у XVIII ст. набула рис російського дворянства. Великою мірою ця верства залишалася носієм національно-державної української традиції навіть тоді, коли були ліквідовані найменші залишки козацької державності. Важливе значення мало збереження тут відносно чисельної вільної козацької верстви селянського населення, що в умовах кризи кріпосницького ладу аж до 1861 р. була головним носієм етнокультурної традиції. На Лівобережжі сильніші позиції, ніж на інших землях, посідав український елемент у структурі міського населення і, на загал, міста за національним складом залишилися тут, як і села, українськими. Цим факторам належало важливе значення в середині та другій половині XIX ст., коли почалося нове національне пробудження українського народу.

Дуже важливо наголосити, що під російським протекторатом козацтво як вільна соціальна верства не лише збереглося у своїй масі, а з його середовища сформувалася чисельна соціальна, адміністративна і військова верхівка козацької старшини, яка поряд з російськими урядниками продовжувала брати власну участь в управлінні Україною.

Формування соціальної верстви старшин рекрутувалося за рахунок представників так званого козацького товариства, яке стало звичним інститутом у середовищі реєстрових козаків, у тому числі й за життя Б. Хмельницького. Було прийнято вважати, що до козацького товариства насамперед причисляли козаків, які за час служби у війську чи в адміністрації чимось відзначилися. За це вони одержували той чи інший чин: "військового товариша", "знатного військового товариша", "значного військового товариша", "товариша сотні", "значного товариша сотні", "значного товариша полку", "значного і заслуженого військового товариша", " славетного і значного військового товариша".

Поступово окремі з цих означень, зокрема "військові товариші" та "значні військові товариші", набули юридичного статусу, що бралось до уваги при призначенні на військові й адміністративні посади та супроводжувалось певними привілеями на зразок шляхетських [12, с. 5]. Власне із козацького товариства виходили ті чи інші військові й адміністративно-посадові начальники, а з часом — цілі старшинські роди, якими стали Апостоли, Берли, Безбородьки, Гамалії, Горленки, Забіли, Лизогуби, Грабянки, Золотаренки, Ракушки-Романовські та багато ін. Віра Панашенко у монографії "Соціальна еліта Гетьманщини" простежила, яке становище

у Гетьманщині в різний час займали представники означених родів [12, с. 6—8].

Соціальне піднесення козацької старшини Гетьманщини було настільки стрімким, що насправді реальний статус її представників зрівнявся зі статусом родовитих шляхтичів, які перебували у складі козацтва. А таких теж налічувалось чимало. У Чернігівському полку це були Бакуринські, один з представників котрих — Ю. Бакуринський, який ще від Б. Хмельницького 1656 р. отримав універсал на маєтності у Чернігівському полку. В другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. представники цього шляхетського роду обіймали різні посади у козацькій адміністрації.

Зі шляхти походили козацькі старшини, що володіли маєтностями на Стародубщині, — Яків, Дмитро, Осип, Володимир Борозни, так само Бутовичі у Чернігівському полку, в тому ж полку — Дуніни-Борковські. В числі козацької старшини Лівобережжя були нащадки шляхтичів Болдаковських, Волинських, Іскрицьких, Криштоненків, Мовчанів, Полетик, Посудовських, Рубців та ін.

Крім козацького товариства і шляхтичів, до елітарної верстви суспільства вибивалися міські урядовці — війти, бурмистри, райці, лавники, соцькі. Важливо, що на Лівобережжі, де іноетнічне населення (наприклад євреї, поляки, росіяни) у містах становило незначну частку, ці категорії належали до українського населення. Представники означених категорій чиновників прагнули здобути не лише статус козаків, а також намагалися піднятися до "козацького товариства". З цією метою міські посадові батьки влаштовували синів на козацьку службу, які потім ставали отаманами, осавулами, сотниками

і навіть полковниками. Козацькі старшини, починаючи від найвищих, зверталися до царя з проханням надати жалувані грамоти на володіння тими чи іншими селами, землями, підданими. Так, уже член посольства Богдана Хмельницького до царя у лютому — березні 1654 р. Самійло Богданович-Зарудний, передавши листа Б. Хмельницького цареві, заодно попросив царя, аби той пожалував йому грамоту на м. Старий Млин з усіма належними землями і підданими, а другий член посольства — на м. Смілу. Відповідні грамоти були видані 27 березня 1654 р.

На жаль, подібні звертання до царя вже від 1654 р. швидко перетворилися майже на звичну норму поведінки. Царя просили за пожалування грамот старшини з Виговських, Золотаренків та інших, тим самим сприяли йому зміцнювати свої владні прерогативи над Україною.

Водночас грамоти на володіння містами, селами або цілими округами надавали старшині практично всі гетьмани. З цього приводу М. Грушевський писав: "старшини випрошують від гетьмана, полковників, а то й від царського правительства землі заселені, на яких жили вільні селяне і господарили на своїх землях як на власних. Несподівано сі селяне з своїми землями опинилися в руках "пана" — старшини, і коли свому панові удавалося дістати потверджене за якусь заслугу від царського правительства — западала клямка на віки" [2, с. 364].

Царські грамоти, а найчастіше гетьманські універсали закріплювали юридичні права на володіння селами і посполитими для різних церковних інститутів — головно для монастирів, яких на Лівобережжі разом з Києвом числилось близько 30. Завдяки гетьманським універсалам вони заволоділи сотнями

сіл. Значними власниками ставали численні парафіяльні священики. Вони домагалися власності на греблі, стави, млини, ниви, ліси тощо [12, с. 29, 30].

В умовах зміцнення становища православного духовенства у Гетьманщині 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі Москви відбулася урочиста церемонія посвяти нового київського митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського, який повідомив російського царя і патріарха покластися на "волю Божію, царей і патріарха". Цей акт формально підпорядковував Київську православну митрополію Московському патріархату.

Над усіма привілейованими верствами суспільства Гетьманщини — козацьким товариством, міськими урядниками, шляхтою, духовенством, як і над усім народом, піднімалася Генеральна старшина з дев'яти осіб і гетьмана. До тієї дев'ятки входили обозний, два судді, підскарбій, писар, два осавули, хорунжий, бунчужний. Чиновників у Генеральній військовій канцелярії за Д. Апостола було 30, за гетьманування К. Розумовського — 200. (Хабарі за просування по службі, призначення на посади брав генеральний писар). Усталеною ставала спадковість посад і чинів.

Щоб і формально піднести привілейоване становище козацької старшини, від часів гетьмана Івана Самойловича та старшина почала родичатися з нащадками шляхти. Той же І. Самойлович одружив обох своїх синів зі спадковими шляхтянками і дочку видав за шляхтича [12, с. 115].

У Коломацьких статтях 1686 р. обумовлювалось пожалування заслужених козаків "честью дворянскою" [12, с. 116].

У 1733 р. гетьман Д. Апостол звернувся до царського уряду з пропозиціями, сучасною термінологією

говорячи, нострифікації козацьких чинів зі званнями російської армії, наприклад:

— гетьмана — як генерала;

— генерального обозного — генерал-майора, або бригадира;

— генерального старшини і полковників — полковниками;

— бунчукових товаришів — майора або капітана [12, с. 117].

За описовими творами українських намісництв кінця XVIII ст. простежуємо, що в кожному з них уже числились сотні дворян, наприклад, у Київському 1787 р. — 1145 дворян.

Проте найважливіше значення в етносоціальному розвитку Лівобережжя під російською зверхністю мав той факт, що тут, незважаючи на всю безпардонну політику курсу на ліквідацію політичної гетьманської автономії, перетягнення київської митрополії під московський патріархат, зросійщення урядів і освіти, літературної творчості та ін., масова привілейована верства суспільства — козацтво, козацький стан — не лише не була ліквідована, в розумінні покріпачена, а зберігалася та розвивалася вже і після скасування гетьманату.

Так, за описом Чернігівського намісництва 1786 р. А. Шафонського, в намісництві числилось 354 572 особи козацького стану, або понад 47 % усього населення [8, с. 219].

За описом Київського намісництва того ж року, в намісництві обліковувалось 303 316 осіб козацького стану, або близько 38 %. Поміщицьких кріпосних селян числилось 301 064 — дещо навіть менше від числа козаків [10, с. 178].

Козацтво як суспільна верства, за офіційною статистикою Росії — "козацкое сословие", збереглося в Росії аж до 1917 р. Тобто, найважливіший висновок про етносоціальний розвиток Лівобережної України під Росією полягає в тому, що українське суспільство зберегло на Лівобережжі природну соціальну структуру, властиву для інших національних суспільств на етапі їх переростання з феодальних у буржуазні.

Зовсім іншим шляхом розвивались соціальні та національні процеси на Правобережжі під Польщею.

Після підписання між Росією і Польщею "вічного миру" 1686 р. наступ польського уряду на елементи української самобутності на Правобережжі став безоглядним. У 1696 р. було прийнято сеймовий закон про вилучення української (руської) мови із судочинства. Конституція (сеймова ухвала) 1699 р. оголосила козаччину на Правобережжі ліквідованою. Конституція 1699 р. автоматично, однак, не була виконана. Доки дійшло до ліквідації козацтва, польській владі на Правобережжі доводилось придушувати козацькі та селянські повстання у містечках Лисянка і Ставище 1664—1665 рр., ватажками якого були Сулима та Варениця, вести впродовж 1665—1676 рр. майже безперервну боротьбу з гетьманом Петром Дорошенком, в якій брали участь татарські орди і турецькі війська, що нищили Правобережжя.

У вересні 1676 р. П. Дорошенко піддався на милість царського воєводи Ромодановського, був забраний до Москви, посидів у почеснім арешті, а 1679—1682 рр. побував воєводою В'ятки, отримав с. Ярополче Волоколамського повіту, де помер 1698 р.

У 1678 р. після облоги турками фортеці Чигирина, її здачі козаками і росіянами московське військо

організувало “великий згін” населення і переправлення його за Дніпро.

Польський сейм 1681 р. розглядав питання про “козацькі бунти” і “хлопську сваволю” у воєводствах Брацлавському, Волинському і Київському. В цих воєводствах були селянські козацькі повстання у 1684 р. Їх очолювали Семен Палій, Самуїл Самусь, Андрій Абазин, Захар Іскра, які сформували козацькі полки — Фастівський, Богуславський, Брацлавський, Корсунський.

С. Палій 1689 р. був схоплений поляками і кинутий у в’язницю, з якої вибрався через півроку і знову очолив непокірних фастівських козаків. У 1694, 1697 рр. козаки нанесли кілька значних поразок польському війську, що було чи не головною причиною сеймової Конституції 1699 р.

Після цього востаннє козацькі повстання піднімали народ проти польського панування в 1702 р., кількох подальших років, на початку XVIII ст., коли на Правобережжя прийшли війська Петра I і Мазепи для допомоги польським магнатам російської орієнтації. Очолив повстання гетьман С. Самусь, а також С. Палій. В українській історіографії арешт С. Палія І. Мазепою не має однозначної оцінки. Одна з останніх інтерпретацій С. Павленка така, що “головною причиною арешту полковника” стали його хронічне пияцтво (ніби говорив: “Коли не нап’юся, то і нездужаю”) та “розхлябаність, анархізм, недисциплінованість”, а не якісь егоїстичні міркування І. Мазепи [13, с. 152—157]. Енциклопедичною була думка, що І. Мазепу непокоїла надто радикальна соціальна програма С. Палія [4, с. 1927].

Як би там не було, але після придушення козацьких повстань початку XVIII ст. на Правобережній

Україні козацтво у своїй класичній формі вільного українського соціального стану і військової сили сходить з історичної арени. Свободолюбиві прагнення народу до соціальної та національної свободи ніби трансформовувались у гайдамацький рух.

Український етнічний елемент на Правобережжі виявився загнаним майже весь, за винятком духовенства і частини міщан, в одну соціальну нішу панщизняного селянства.

Список використаної літератури

1. *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1953 — 1955.

2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.; Л., 1913.

3. *Документи* Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бучич. — К., 1961.

4. *Енциклопедія* українознавства / Перевидання в Україні. — Л., 1996. — Т. 5.

5. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений: В 55 т. — М., 1975. — Т. 31.

6. *Літопис* Самовидця. — К., 1976.

7. *Макарчук С.* Державотворчі, національні і соціальні спектри політики Б. Хмельницького // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої пол.-укр. наук. зустрічі (Львів, 12—13 жовт. 1995 р.) / За ред. Я. Зашкільняка. — Львів; Люблін, 1996.

8. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. — Л., 1999.

9. *Мисик Ю. А.* Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6.

10. *Описи* Київського намісництва 70—80-х рр. XVIII ст. — К., 1989.

11. *Описи* Лівобережної України кінця XVIII—початку XIX ст. — К., 1997.

12. *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1995.

13. *Україна* крізь віки. — К., 2000.

14. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге, перероб. і розширене. — К., 2005.

15. *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. — Warszawa, 1985.

Контрольні запитання

1. *У чому полягали соціальні причини вибуху козацько-селянського повстання 1648 р. проти польського панування в Україні?*

2. *Назвіть можливі форми козацької державності України, за досягнення яких боровся Богдан Хмельницький.*

3. *Який характер мали Переяславські угоди 1654 р. України з Московським царством?*

4. *У чому виявилися позитивні та негативні наслідки гетьманування Петра Дорошенка?*

5. *Охарактеризуйте агресивно-політичний наступ московської влади на права і вольності українського народу Лівобережжя і Запоріжжя у другій половині XVI—XVIII ст.*

6. *Як розвивалася соціальна структура українського суспільства Лівобережжя у другій половині XVI—XVIII ст.?*

7. *Як розвивалася соціальна структура українського етносу Правобережжя у другій половині XVII — на початку XVIII ст.?*

Розділ 8

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА МЕЖА НА ЗАХОДІ ТА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ В ІСТОРИЧНІ ЧАСИ І СУЧАСНОСТІ

8.1. Історичні відомості про українсько-польську межу в X—XX ст.

Як осілий землеробський народ українці споконвіків проживали на тій території, де їх або ж їхніх прямих предків — руських часів Київської держави чи східних слов'ян застала писана історія. Причому в західній, центральній і північно-східній частині України їхнє проживання в часі ніколи не переривалося, незважаючи на неодноразову зміну політичного становища згаданих територій. Що ж торкається південно-східних українських земель, то вони, починаючи від XII—XIII ст., перестали бути зоною переважаючого українського заселення. Звідти на багато століть русько-українське населення було витіснене кочовими завойовниками печенігами, половцями, а з XIII ст. — татарами. Лише з XVI ст.

українці почали вдруге освоювати південно-східні землі спочатку як військово-промислове населення за дніпровськими порогами, потім як військово-землеробне по нижній течії Дніпра, Південного Бугу та Дністра, в XVII ст. — правобережжя Північного Дінця, а у XVIII ст., після російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. і приєднання Криму до Росії, українське переважаюче заселення доходить знову до північних берегів Чорного моря. Саме з огляду руху українського населення в південно-східному напрямку в XVI—XVIII ст. прийнято розглядати процес завершення формування української етнічної території.

Найдавніші писемні й археологічні джерела дають підстави стверджувати про відносну стабільність української етнічної межі на заході, а також на півночі. За часів Київської Русі західна етнічна межа українсько-руського населення практично збігалася зі західними політичними кордонами Київської держави. Очевидно, політичний кордон неодноразово змінювався, але територія руського заселення на заході аж до падіння Галицько-Волинського князівства завжди була, якщо не територією Руської держави, то об'єктом безсумнівних політичних претензій. У цьому зв'язку дуже тенденційні спори і досі викликає літописний запис під 981 р. ("в лѣто 6489") такого змісту: "...Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю" [4, с. 49]. Прихильники просування далеко на схід польсько-української історико-етнічної межі, відштовхуючись від згаданого запису, намагалися стверджувати, що до 981 р. у Перемишлі й Червені, а пізніше і далеко східніше, проживали поляки. Так, професор Львівського університету

Станіслав Грабський намагався доводити, що до 981 р. не лише Перемишль і Червень, а й уся Червона Русь між Сяном і Збручем була заселена поляками, але Володимир, завоювавши її, запровадив тут руські церкви, "додав осадників зі сходу", які й "зрущили" польське населення. "Є на землі Червенській, — писав цей автор 1939 р., — такого зрущеного населення польського походження близько півтора мільйона" [17, с. 5].

Однак подібні положення не підтверджуються історичними джерелами. По-перше, державне прилучення "червенських городів" до Київської Русі 981 р. не було остаточним. У 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий знову захопив їх, але Київська держава не примирилась з цим. У 1030 р. Ярослав Мудрий приєднав до Русі м. Белз, а 1031 р. Київ відвоював усі червенські городи. З цього часу жоден документ не фіксував польського характеру ні міст, ні сіл цих земель. Удільні князівства, які тут утворилися в другій половині XI ст., — Перемишльське, Теребовлянське, Галицьке й інші, так само, як і об'єднане Галицьке, а потім Галицько-Волинське князівство, були за національною приналежністю населення, його релігією і культурою русько-українськими. Дивно, що на цій території, сусідній до польських земель, не фіксуються навіть окремі пам'ятки польської матеріальної культури. "Певну, як досі, відсутність виробів ремісників сусідньої Давньопольської держави, — писав професор І. Свєшніков, який впродовж багатьох років археологічно досліджував удільну князівську столицю Звенигород (за 15 км від м. Львова), — слід, очевидно, пояснити складними політичними відносинами, що в XI—XIII ст. існувала на західних рубежах Русі" [9, с. 28]. Однак

які б не були причини культурної ізоляції земель на схід від Сяну від власне польських, відсутність "польськості" в Галичині аж до XIII ст. є фактом, хоч перші згадки про поселення поляків в Україні подані у "Повісті временних літ" під "лѣтом 6539" (1031 р.), де розповідається про похід князів Ярослава і Мстислава на ляхів і про те, що вони "спустошили лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх по Росі, і є вони і до сьогодні" [4, с. 87].

Тільки стосовно XIII ст. маємо повідомлення про проникнення на Русь "латинської віри". У 1231 р. Папа Григорій IX повелів, щоб католички не вступали в шлюби з русинами, бо такі чоловіки відводять жінок від католицизму. З цього ж часу трапляються перші повідомлення про колонізацію польських селян на Русі. В 1232 р. Папа наказував польському кліру вплинути на князів, щоб "особливо... не гнобили сільського населення, яке, будучи не в силах винести неволю, тікає на Русь і там від віри відпадає". Поява ж польських поселень у Галицькій Русі фіксується лише після приєднання Львова і Галицько-Волинського князівства до Польського королівства. Можновладні польські вельможі, котрі за свою підтримку руської політики Казимира отримували земельні наділи на Русі, привозили на них осадників із заходу. Це привело до появи католицького населення не лише в містах, а й у селах [15, с. 234]. Такий приклад характерний для етнодемографічних процесів на західних межах України. І все-таки аж до XVIII ст. українська етнічна межа на заході розташовувалась західніше, ніж була фіксована матеріалами Першого загального перепису населення Росії в 1897 р. і австрійськими переписами кінця XIX — початку

XX ст. Холм за часів Галицько-Волинського князівства був певний період столицею держави, місцем літописання, центром культурного і мистецького життя. Руські землі, що розташовувались північніше Холма і до поділів Польщі, входили до складу Підляського воєводства, пізніше отримали назву "Підляшшя". Власне Холмщина як заселена руським населенням земля на сході відокремлювалася від Волині р. Західний Буг, а на заході сягала р. Вепр (Вепш). У грамоті короля Ягайла 1420 р. зазначалось, що м. Туробін (південніше Любліна) розташоване в "Руській землі", і воно живе за "руським правом". Дослідники русько-польської державної межі XIII—XIV ст. дотримувались того, що вона пролягала західніше таких міст і населених пунктів (з півночі на південь), як Дорогичин (згаданий у джерелі 1142 р.), Межиріч, Верещин, Красностав, Туробин, Щебрешин, Крешів, Ряшів, Тичин, Березів, Коросно. На північному відтинку цією межею впродовж кількох століть виступала нижня течія р. Нурця [13]. На цій ділянці державний кордон майже збігався з етнічною межею, лише у південній гірській частині українські оселі заходили західніше державного кордону між Галицько-Волинським князівством і Польським королівством. Джерелами для уточнення західної межі проживання українського населення у XVI ст. є люстрації (описи королівських маєтків). Наприклад, за люстрацією 1564—1565 рр. у Красноставському повіті Холмської землі українську більшість мали Добринівка, Лопінник Руський, Грушів, Наділовичі, Сінниця, Стриїв. У Лежайському старостві над Сяном українськими були села Кирилівка, Старе Місто, Сідлянка, Ожанна, Жухів, Дубно, в районі р. Вислок — Босько, Вороблик Королівський [12, с. 65].

Щоправда, люстрації збереглися не з усіх сіл. Тому для уточнення етнічної межі використовують ще податкові реєстри, в яких зазначена релігійна приналежність культових споруд. Безумовно, села, в яких реєстри зазначають православні церкви, були українськими, або ж здебільшого українськими, а в селах з католицькими костьолами проживали поляки. Крайніми західними поселеннями (з півночі на південь) із православними храмами були Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Щебрешин, Крешів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дошно, Липки, Брунари, Королева Руська, Вірхомля, Шляхтова [12, с. 66].

За російським переписом населення 1897 р., у Люблінській губернії, що сягала на сході Західного Бугу й охоплювала південну частину історико-етнографічної Холмщини, проживало 196 497 осіб з "малоруською мовою". В Седлецькій губернії, куди входило Підляшшя, "малоруську мову" як рідну записали 107 777 осіб. Православних у згаданих губерніях налічувалося в 1897 р. 449 541 особа, з них 100 тис. подали своєю мовою польську. Можна допускати, що це були нащадки в минулому українського чи білоруського населення. Проте перепис фіксував також 32 041 особу римо-католиків з "малоруською мовою".

Отже, наприкінці XIX ст. українське населення історичної Холмщини та Підляшшя перевищувало 300 тис. осіб. З 1905 р., після закону про толерантність, у низці громад цього краю під впливом католицької і польської націоналістичної пропаганди був помітний відхід певної частини людей від православ'я. За деякими даними він становив 150—170 тис. осіб [5, с. 75; 15, с. 10].

За австрійськими переписами населення 1900 р., до етнічно українських західних повітів у Галичині відносились Цішанівський (Цішанів-Любачів), Ярославський, Перемишльський і Сяноцький. У кожному з них, за винятком Ярославського, українське населення становило більшість. Близько 30 тис. українців проживали в напрямку Кросно, Горлиці, Ясло. За даними польського перепису населення 1931 р., співвідношення греко-католиків і римо-католиків у галицьких етнічно пограничних повітах було таким: Любачівський налічував 44 696 греко-католиків і 32 995 римо-католиків. Відсоткове співвідношення між двома контактуючими конфесіями (фактично, між українцями і поляками) становило відповідно 57,53 % і 42,47 % на користь українців. У Ярославському повіті проживало 52 238 греко-католиків і 83 652 римо-католики. Процентне співвідношення 38,44 : 61,56 на користь поляків. Таке переважання римо-католиків у цьому повіті зумовлювалось, насамперед, їх значним переважанням саме у м. Ярославі. У Перемишльському повіті числилось 73 477 греко-католиків і 67 068 римо-католиків (52,28 : 47,72 %), хоч і тут у повітовому центрі поляків було майже у 3 рази більше, ніж українців (21 тис. : 7 тис.). Зате співвідношення у селах повіту становило приблизно 7 : 3.

У Лісковському повіті проживали 81 544 греко-католиків і 18 209 римо-католиків (81,75 : 18,25).

Велику перевагу українці мали в Сяноцькому повіті, де починалась східна Лемківщина. У західніших повітах — Березівському, Кросненському, Ясловському, Горлицькому, Грибовському, Ново-Сончському — лемківське населення замешкувало

їх південні гірські території смугою 20—30 км до р. Дунайця. Хоч у кожному з названих повітів низинні райони, де проживало близько 70 % населення, були замешкані поляками.

8.2. Історичні відомості про українсько-словацьку й українсько-угорську етнічну межу в XIX—XX ст.

У районі Карпат західна межа українсько-польського етнічного пограниччя переходила в українсько-словацьке, потім, повертаючи на південний схід по Закарпаттю, — в українсько-угорське і далі — в українсько-румунське (волоське) й українсько-молдавське пограниччя. Очевидно, і на цьому відтинку межа українського заселення дуже давня. На основі археологічних матеріалів закарпатський дослідник С. Пеняк зазначає, що приблизно з VI ст. н. е. територія Закарпаття — Потиської рівнини і південних відрогів Карпат — почала заселюватися східнослов'янськими поселеннями з "племені" білих хорватів, прабатьківщиною яких до аварських нападів був район між Дністром і Прутом.

Вважають, що вже у другій половині IX ст. на Закарпатті існувало князівство білих хорватів з центром в Ужгороді [14, с. 11].

Стосовно першої половини XI ст., то Закарпаття виступало як руський край, що входив до складу Угорського королівства. Угорські аннали під 1031 р. називали Емеріха, сина угорського короля Степана,

“князем руським”. У 1046 р. титул “короля руського” — “Rex Rhutenorum” отримав майбутній угорський король Бейла, 1064 р. — у майбутньому угорський король Гейза, 1085 р. — у майбутньому король Коломан.

Закарпаття назване “Руською маркою” під 1127 р. у життєписі архієпископа Конрада [10, с. 16—17].

Дуже раннє східнослов'янське заселення Закарпаття підтверджують і лінгвістичні дані. Автор “Лінгвістичного атласу українських народних говорів” Й. Дзендзелівський виявив, що руські інновації X—XI ст. у подністровських, бойківських, гуцульських і покутсько-буковинських говорах на північний схід від Карпатського хребта “кулак”, “глек”, “одежа”, “сволок”, “перевесло” й інші були відсутніми аж до XVII—XVIII ст. на Закарпатті (за винятком східної гуцульської частини).

Це засвідчує раннє руське заселення Закарпаття і відносну ізоляцію також із політичних причин між українцями Закарпаття та Прикарпаття в подальші часи. Якщо б Закарпаття було незаселеним руськими аж до XIV чи й XVIII ст., як це намагалися подавати деякі угорські та закарпатські історики (І. Княжа, А. Годінка, С. Бонкало, Й. Гашпар, Ф. Фодор та ін.), то згадані лексичні відмінності у мові українського прикарпатського і закарпатського населення були б незрозумілими.

Лінгвістичні матеріали, однак, наштовхують також на думку, що давньоруське населення на Закарпатті формувалося за рахунок мігрантів не лише з “хорватського” Прикарпаття, а також з інших східнослов'янських земель. На Закарпатті відомі ріки з назвами Пина, Мала Пина, Уж, Тур'я. Водночас Прип'ять має притоки Пина, Уж, Тур'я. У Київській

області є р. Ірша, а на Закарпатті — р. Іршавка і селище Іржава. Дністер у давнину називали Тірас. Додавши до цієї назви суфікс -сва, на Закарпатті притоку Тиси назвали Терасва. На це звернув увагу лінгвіст М. Антошин. Він схильний також пояснювати велику строкатість закарпатських діалектів широкою географією східнослов'янської прабатьківщини закарпатських українців [8, с. 161—169].

Закарпатський відтинок української етнічної межі завжди був дуже строкатий. Більш-менш достовірні етнодемографічні дані про українсько-словацьку й українсько-угорську етнічну межу маємо лише від середини XIX ст. У 1855 р. було складено етнографічну мапу краю на основі перепису 1851 р. Володимир Гнатюк простежив релігійну приналежність населення етнічно змішаної Пряшівської єпархії від 1823 до 1898 р. у праці "Русини Пряшівської єпархії і їх говори" [1]. Він підрахував, що на території 20 858 км^2, де були греко-католицькі громади єпархії, у 1890 р. проживало 986 742 особи. З них припадало на угорців 428 602, русинів — 383 395 осіб. На тій самій території проживали також німці (74 566), словяки (75 498) та поляки (24 781). До згаданої кількості русинів В. Гнатюк відніс дві етнографічні групи русинів: руснаків — 97 436 осіб і словяків — 285 959. Усі руснаки (97 436) належали до греко-католицької релігії. Серед словяків греко-католиків було всього 43 553 особи. Греко-католики мали 188 парафій. Релігійна приналежність більшості словяків до латинників, їх субетнічна назва — словяки були причиною того, що в Чехії та Словакії їх вважали "шаришськими або кошицькими словаками". На думку В. Гнатюка, і руснаки, і словяки — це русини. Вони різнилися між собою особливостями

діалекту: в руснаків інфінітив на *-ти*, в словяків — на *-ц*. Займенник *-що* у руснаків вимовлявся як *-што*, у словяків — як *-цо* або *-со*. Через це останні ще мали назву "сотаки". Однак, писав дослідник, діалекти руснаків і словаків "мають той самий внутрішній склад і майже ту ж саму лексику... Руснак зовсім докладно розуміє словяка і навпаки. Тимчасом і руснак, і словяк лише насилу порозуміють словака" [1, с. 15]. Обидві групи вживають частку *-лем*, а, отже, належать до лемків.

Як відомо, в наш час частина українсько-словацького пограниччя на північ від м. Пряшів (це близько 300 гірських сіл, заселених українцями), за результатами радянсько-чехословацького врегулювання 1945 р., перебуває у складі Словакії. Українці мають у Пряшові культурно-освітні заклади, у гірському українському масиві у великому селі Свидник — Музей народної культури й інші заклади. Проте і в Словакії відбуваєтьсяословачення українського населення й, очевидно, воно у перспективі буде підлягати асиміляції.

Відносно найбільшу частку населення українці (русини) становили в чотирьох закарпатських комітатах: Марамарошу (з центром у Хусті), Берег (Берегове), Угоча (Севлюш) і Уг (Ужанський з цетром у Чопі). Станом на 1890 р. у згаданих комітатах проживало відповідно 122 528 русинів (45,7 %), 81 907 (45,6 %), 32 076 (42,5 %) і 46 521 русин (34,4 %). У комітатах Земплин і Спіш частка українського населення становила 10,4 та 10,7 % усього населення, і у Шариші — 20,8 % [10, с. 3].

Поруч з українцями у згаданих комітатах проживали угорці, словяки, німці, євреї, румуни, чехи й інші національності. Змішання було зумовлене

і тим, що через самі комітати пролягала етнічна межа, хоча С. Томашівський відносив на Закарпатті до "руської території" комітати Марамарош, Берег, Угоча, Уг. Загалом із 658 444 осіб, які проживали в цих комітатах, на українців припадало 283 032 осіб (42,98 %), тобто відносна більшість. Комітати Земплин, Шариш і Спіш він вважав національно словацькими.

Усі дослідники (Павло Балог, Володимир Гнатюк, Стефан Томашівський та ін.) звертали увагу на велику рухливість етнічної межі в цьому регіоні, що було пов'язане і з активними асиміляційними процесами, і з тенденційністю урядової статистики, яка в кожне наступне десятиріччя подавала одні й ті самі поселення то *українськими*, то *словацькими* чи *угорськими*.

8.3. Українсько-волоське міжетнічне контактування в XIV—XX ст. і етнічна межа

Великих змін упродовж століття зазнав українсько-волосько-молдовський відтинок етнічної межі. Через територію історико-географічної області Буковини, а з 1849 р. і окремої адміністративної одиниці як герцогства Буковини, пролягала українсько-волоська (українсько-румунська) етнічна межа. І на цьому відтинку український етнос відступав. Молдовський літописець XVIII ст. Мирон Костін писав, що не лише Чернівецька та Хотинська волості були заселені українцями, а й половина Сучавської, навіть Ясської [12, с. 67].

Як засвідчив австрійський перепис населення 1900 р., з дев'яти буковинських повітів українці мали абсолютну більшість у трьох: Чернівецькому без міста (57 378 українців — 58,71 %), Кіцманському (73 419 українців — 88,15 %) і Вижницькому (53 561 українець — 74,77 %). Крім того, українці мали відносну більшість у Серетському (26 155 українців — 43,06 %) і Сторожинецькому (34 308 українців — 42,83 %). Другою за чисельністю національністю в останніх двох повітах були румуни: у Серетському (16 171 румун — 26,6 %) і в Сторожинецькому (28 030 румунів — 34,99 %). Тобто, станом на 1900 р. етнічна українсько-румунська межа пролягала по Серетському і Сторожинецькому повітах північніше Серета і південніше Сторожинця. Столиця краю (герцогства) Чернівці була багатонаціональним містом, найчисленнішими національностями в якому з 67 622 жителів становили євреї (за релігійною ознакою 21 587 осіб — 31,02 %), українці (13 030 — 19,2 %), румуни (9400 — 13,90 %), а також поляки (близько 18 %) і німці (близько 15 %). Значна частина українців проживала в південних, переважно румунських повітах: у Сучавському (11 269 українців — 18,05 %), Радівецькому (8864 українці — 10,79 %), Кімполунгському (7342 українці — 13,18 %). У Гурагуморському повіті українців налічувалося всього 1472 особи, або 2,64 %. Загалом у всій Буковині перепис 1900 р. подавав 297 798 українців (за мовою) зі загальної кількості населення краю — 730 195 осіб. Дві корінні національності краю становили: українці — 40,78 %, румуни — 32,25 %.

На українсько-молдовському відтинку етнічного кордону від XIV і аж до початку XX ст. помітним був відступ українського елементу на користь молдовського.

У "Повісті временних літ" розповідається, що уличі спочатку проживали над Дніпром, а потім перейшли у місцевість між Південним Бугом і Дністром. Головним містом уличів був Пересечень (на захід від Дністра). Пізніше там стала територія проживання молдовського населення. Як писав сучасний молдовський етнограф професор В. Зеленчук, писемні джерела й археологічні відомості засвідчують, що від VI і до XIII ст. культура на території теперішньої Молдови "мала яскраво виражений слов'янський характер... Молдовани, що розселилися наприкінці XIII—XIV ст. у центрі і на півдні Дністровсько-Прутського межиріччя, поглинули групи слов'ян, які там лишилися" [3, с. 25]. Очевидно, головна молдовська міграція на територію сучасної Молдови припадала на другу половину XIV ст., після відокремлення молдовського князівства в 1360 р. від Угорщини. Дуже показовий історичний документ, що ілюструє процес зміни етнічної приналежності окремих земель у той період, — грамота князя Олександра Доброго про пожалування земель у районі Кишновзаревого монастиря 1420 р. (монастир був розташований за 60 км від Кишинева). Всі географічні назви згаданої грамоти слов'янські: Лозова, Горланич, Криниця, р. Биковець, Малий Лужок, Пересечень, Пітушок, Тигомирове селище, Садова й ін. [2, с. 31]. Дотепер на півночі Молдови існує багато поселень, назви яких мають закінчення *-еуць*, *-інць*: Гринеуць, Белкеуць, Гриманкеуць, Тересеуць та ін. В. Зеленчук вважає, що такі назви є молдовською модифікацією назв із закінченням *-івці*, властивим для української мови.

Поглинення українського населення молдовським елементом у XIV—XVI ст. не було, проте, одночасовим. У 1498 р. господар Молдови Стефан III зробив

похід на Поділля, дійшов до Львова і привів з собою 100 тис. полонених, яких поселив у Молдові. Про це ще на початку XVIII ст. писав молдовський літописець Гр. Урек: "З тих пір до сьогодні живе руська мова в Молдові, особливо в тих місцях, де вони розселилися і третина жителів розмовляє руською мовою" [3, с. 26].

Історичну традицію і руську культуру в Молдові засвідчує і той факт, що аж до XVII ст. старослов'янська мова з елементами українізмів була офіційною мовою молдовського діловодства. Однак і після цього мали місце неодноразові переселення українського населення в землі, які були молдовськими або межували з ними. Після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі близько 10 тис. козаків на чолі з отаманом Бахматом поселилися на Буджаку (територія південніше лінії Леово на Пруті — Бендери на Дністрі). За іншими даними, на Дунаї поселилось 5 тис. козаків. У російсько-турецькій війні 1806—1812 рр. багато з них перейшло на російський бік, і з них був сформований загін Усть-Дунайського війська у кількості 500 осіб [2, с. 17]. Уже 1823 р. ці козаки були поселені в с. Акмангіт Акерманського повіту (Акерман — нині Білгород-Дністровський), де на початку XX ст. їх налічувалося близько 4 тис. Українськими козаками у Причорномор'ї, між Дністром і Дунаєм, були засновані села Курінь, Паланка, Сеймени, Киргана, Сагайдаки, Бурлак. У XIX ст. українське населення на північних і південних окраїнах Молдови швидко зростало, зокрема після приєднання цього краю до Росії в 1812 р. і утворення з нього Бессарабської губернії. У всій Бессарабії 1817 р. проживало 30 тис. українців (6,5 %), 1861 р. — 126 тис. (13,4 %), за переписом населення 1897 р. — 379 690 осіб (19,6 %). Таке

величезне зростання кількості українців на цій території впродовж XIX ст. пояснюється значними міграціями українського населення в ці райони за рахунок втеч кріпосних селян, а також у формі державного переселення селян, зокрема у згаданий район Буджака (Бендерський і Акерманський повіти). Вже до середини XIX ст. на півдні Бессарабії українські та російські селяни заснували близько 20 сіл.

На схід від Буковини українсько-молдовська межа пролягала південною частиною Хотинського повіту Бессарабської губернії зі заходу на схід попри поселення Раківці, Котелева, Довжок, Сінжер, Щербинці, Білевці, Балковці, Кишла Салієва, Кишла Замжієва, Медвежа, Лукчени, Слободзеї, Ширавці, Бриголи, Кульбака, Сокуряни-Наславці до Ляшовець на Поділлі. Далі — вниз уздовж Дністра, аж до Буджака, хоч окремі молдовські поселення розташовувались на лівому березі. Район Буджака був багатонаціональним. Українці наприкінці XIX ст. в Акерманському повіті становили 26,7 % населення, в Ізмаїльському — 19,6 %. Чисельними були німецькі колонії. Певну частину населення становили гагаузи, греки, албанці, молдовани.

Українське населення, що проживало в молдовському оточенні, піддавалось асиміляції. Побутував афоризм: "Татул рус, мама рус, нума Іван молдован". Лише в Хотинському повіті, де на українців наприкінці XIX ст. припадало 53,2 %, відбувався процес українізації.

У жовтні 1924 р. у Подністров'ї за рішенням Третьої сесії ВУЦВК була утворена Молдавська АРСР у складі УРСР, нібито на прохання населення лівобережного Подністров'я, серед якого українців налічувалось, за переписом 1926 р., 277,5 тис. (48,5 %),

і молдован — 172,4 тис. (30,1 %). Отже, "Молдавська республіка" значною мірою була штучною.

У серпні 1940 р., коли до СРСР прилучили колишню російську Бессарабську губернію, сьома сесія Верховної Ради СРСР декларувала утворення Молдавської РСР як союзної республіки.

У 90-х роках XX ст., як відомо, на тій частині Молдови, де до 1940 р. була МАРСР, виникло самочинне утворення — Молдовська Придністровська республіка на чолі з самочинним вождем Смирновим, який користувався підтримкою Москви.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що українська етнічна межа на західному та південно-західному напрямках у X—XX ст. значно посунулась на схід. Тобто, український етнос на цих напрямках втрачав свої етнічні землі. Акордом таких втрат стало радянсько-польське мирне врегулювання за результатами Другої світової війни, що виразилось в Угоді 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення, яка передбачала взаємне переселення через передбачуваний кордон українців з Польщі в УРСР і поляків із західних областей УРСР до Польщі. "Договір про радянсько-польський державний кордон" між СРСР і Польською Народною Республікою був підписаний у Москві 16 серпня 1945 р., що помимо декларування різносторонніх дружніх відносин, фіксував той державний кордон, який з певними корективами 1954 р. існує дотепер. На виконання українсько-польської угоди 1944 р. із західних областей у Польщу до липня 1946 р. було переселено близько 780 тис. польського та частково єврейського населення. З Польщі в УРСР за той же час депортовано близько 480 тис. українців, з яких близько

400 тис. до 1947 р. отаборились у західних областях України.

Однак на цьому справу переселення людей не було закінчено. Тих українців, котрі до липня 1946 р. не виїхали в УРСР, польською акцією "Вісла" у квітні-липні 1947 р. було насильно, зі застосуванням війська, депортовано на "Ziemie odzyskane", де їх розпорошили серед польського оточення: від двох до 10 сімей по окремих селах, щоби швидко асимілювались. Очевидно, ця заповітна мета польських чиновників 1947 р. реалізовується успішно. Останній польський перепис населення (2002 р.) фіксував у сучасній Польщі всього близько 32 тис. українців, а 1947 р. їх лише на північний захід у райони Вроцлава, Лєгніци, Гданська та інших було переселено близько 170 тис. осіб.

Насильне здійснення так званого трансферу населення, з державного погляду, можливо, і мало позитивне значення, бо зняло об'єктивну основу напруження в польсько-українських стосунках. Однак з позицій людських доль, страждань, митарств "трансфер", як його дехто називає, був важкою трагедією сотень тисяч людей.

Список використаної літератури

1. *Гнатюк В.* Русини Пряшівської єпархії і їх говори // ЗНТШ. — 1900. — Рік IX. — Кн. 3 і 4 (Т. 25, 26).

2. *Берг Л. С.* Население Бессарабии: Этнографический состав и численность. — Петроград, 1923.

3. *Зеленчук В.С.* Розселення та чисельність українського населення Молдавії // Народна творчість та етнографія. — 1978. — № 4.

4. *Літопис* руський. — К., 1989.

5. *Макарчук С.* Демографічні втрати українців Холмщини і Підляшшя в другій половині XIX — першій половині XX ст. // Етнічна культура українців: Ювілейн. зб. до 10-річчя кафедри етнології. — Л., 2006.

6. *Макарчук С.* Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). — К., 1992.

7. *Макарчук С.* Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944—1946 // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3.

8. *Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980.

9. *Свєшніков І. К.* Звенигород. Краєзнавчий нарис. — Л., 1987.

10. *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995.

11. *Томашівський С.* Угорські русини у світлі мадярської урядової статистики // ЗНТШ. — 1902. — Рік XII. — Кн. 6.

12. *Торжество* історичної справедливості. — Л., 1968.

13. *Центральний* державний історичний архів України м. Львів, ф. 309 (НТШ), оп. 1, од. зб. 1095, л. 20.

14. *Шляхом* до щастя. — Ужгород, 1973.

15. *Abrahaw W*. Powstanie kościola Lacińskiego na Rusi. — 1904. — T. 1.

16. *Wircieński H*. Ruś Chelmska I jej granice etnograficzne // Ziemia. Rok II. — 1911. — № 28.

17. *Grabski S*. Ziemia Czerwienska — odwieczna nierozerwalna cześć Polski. — Lwów, 1939.

Контрольні запитання

1. *Як прихильники думки про заселеність поляками західноукраїнських земель у Х ст. трактують літописний запис з 981 р. про похід Володимира на ляхів?*

2. *До якого часу відносяться перші писемні свідчення про появу польського населення на західних українських землях?*

3. *У яких писемних пам'ятках вміщені свідчення про населення з православними церквами на межі українсько-польського етнічного контактування?*

4. *Назвіть західні східногалицькі повіти на межі XIX—XX ст., в яких кількісно українське населення переважало польське.*

5. *До якого періоду відносяться давні угорські писемні пам'ятки, де Закарпаття називається Руським князівством?*

6. *Як вчені, спираючись на сучасні закарпатські гідроніми, пояснюють заселення Закарпаття у другій половині I тис. н. е.?*

7. *У яких чотирьох закарпатських комітатах на початку XX ст. українське населення було переважаючим?*

8. *Яким було співвідношення українського і румунського населення Буковини за матеріалами перепису населення 1900 р.?*

9. *У який спосіб Подністров'я з перевагою українського населення після 1940 р. опинилося у складі Молдови?*

10. *Які події 1944—1947 рр. зумовили українсько-польське етнічне розмежування лінією державного кордону?*

Розділ 9

ФОРМУВАННЯ ПІВНІЧНОЇ ТА СХІДНОЇ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ

9.1. Вплив політичних чинників XX ст. на українсько-білоруську етнічну межу

Майже однакові природно-географічні умови проживання людей на поліській межі українсько-білоруського демографічного, промислово-господарського та культурно-побутового контактування стали причиною того, що етнокультурні риси українців і білорусів Полісся дуже згладжені. Тут традиції землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, житла, одягу, громадських зв'язків і життя майже не виступають як етнодиференційні між українцями і білорусами, або ж вони малопомітні.

Найголовніший етнодиференціюючий чинник — це мова. Однак і для неї в зоні етнічного контактування властивими були і, напевне, дотепер є своєрідні перехідні діалекти. Польський дослідник міжвоєнного періоду Станіслав Двораковський з цього приводу стверджував, що "діалекти поліські в первооснові не

є ані білоруськими, ані українськими, а мають спільні риси, однакові з білоруською мовою, як і з українською" [11, с. 227]. Він зазначав: "...Зміни, які виникли на основі старих поліських діалектів чи то під впливом української мови, чи білоруської, українські та білоруські діалектологи прийняли за основу при визначенні поліських діалектів у національних категоріях (як "українських" чи "білоруських"). Він також писав, що між субетнічними поліськими групами населення "дуже сильне почуття взаємної відрубності" на противагу волинським сублокальним підгрупам, які "вирізняються згуртованістю (відсутністю поділу на численні ізольовані локальні підгрупи), розлеглістю навколишніх контактів" [11, с. 228, 230].

Думку про переплетення в діалектах українсько-білоруської мовної межі фактично повторили 1988 р. автори українсько-білоруської колективної монографії "Полісся. Матеріальна культура". На їх думку, "західнополіські говори на території Білорусі та західнополіська група говорів північного наріччя України становлять собою одну цілісну споріднену єдність говорів (можливо, в рангу діалекту) сучасного українсько-білоруського мовного пограниччя". Автори також зазначали, що помітної межі між групами говорів на пограниччі України та Білорусі не існує, тобто на ареалі тих говорів ніби не існує чіткої межі між українською і білоруською мовами [5, с. 63].

Нам видається, що подібні висновки не точні й зроблені, радше, з метою ствердження справедливості сучасного українсько-білоруського державного кордону, визначеного у 1939 р.

З висновками про невиразність етнічної межі на Поліссі не узгоджуються матеріали описових творів

другої половини XIX ст. Та й особисті (щоправда, принагідні) авторські спостереження за мовою у сільській місцевості районів Берестя, Кобрина, Малорити не підтверджують такої думки.

Автор праці описового жанру "Гродненськая губернія", ймовірно, офіцер Генерального штабу російської армії П. Бобровський, у 1863 р. писав: "На підставі даних, отриманих нами через парафіяльних священиків, пошукань Шафарика, Ярошевича, інших добровільних письменників, провівши лінію по р. Нарві і по р. Ясельді до кордону Гродненської губернії, поділимо губернію (Гродненську) на дві, майже рівні частини: в північній живуть чорноруси, що говорять з незначними змінами білоруською говіркою; в південній — в повітах Пружанському, Кобринському, Брестському та Більському мешкають нащадки древлян та бужан, які говорять малоросійською мовою в говірках пінській та волинській" [Цит. за: 6, с. 208—209].

Волинську говірку української мови констатував у жителів Пінського повіту відомий російський етнограф Дмитро Зеленін. Дослідник говірок південної Росії К. Михальчук у 1872 р. конкретизував поширення української мови в районі Західного Полісся у такий спосіб: "Область, що охоплює населення, яке говорить малоросійською мовою... охоплює весь Кобринський, Брестський, майже весь Пружанський, Південний Кут Слонімського, частину Більського та південну смугу Білостоцького Гродненської губернії, Пінський та частину Мозирського Мінської губернії" [6, с. 209].

Дуже переконливі статистичні матеріали на користь поширення у зазначених повітах української мови наводив військовий статистик О. Ріттіх у праці

"Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России" (С. Пб., 1875). Так, серед призовників Брестського повіту українців було 85,5 %, Бобринського — 90,2 %, Пружанського — 86,5 %, Пінського — 81,6 %, Мозирського — 10,6 %. Те ж засвідчували і матеріали перепису населення 1897 р. [6, с. 209].

Питання про етнічну віднесеність корінного населення Західного Полісся дискутується і в сучасній білоруській науковій літературі. Його, наприклад, розглядає П. Терешкович у монографії 2004 р. [8, с. 85—90]. Автор наводить дані про етнічний склад Західного Полісся за матеріалами етнографічних атласів, складених дослідниками другої половини XIX ст., згідно з якими у Брестському повіті на українців припадало 51,35 %, Кобринському — 69,59 %. При цьому зазначається, що національна свідомість населення зони була низькою. Однак автор доходить висновку: "З лінгвістичного й етнографічного погляду, цей регіон не був тотожним ні українському, ні білоруському етносу, хоч до першого він, безсумнівно, ближче, чим до другого" [8, с. 90].

Можна, отже, вважати, що приблизно вся сучасна Брестська область Білорусі наприкінці XIX ст. мала значну українську перевагу серед населення. Звичайно, національна самосвідомість населення названої частини Західного Полісся не була високою. Це використовували органи польської влади міжвоєнного періоду, які все робили для того, щоб навіть не називати національної приналежності української етнічної маси краю. Коли відбувався державний перепис населення 1931 р., то більшість жителів Поліського воєводства з центром у Бресті мову записували не як українську, польську чи білоруську,

а як “тутейшу”. У 1931 р. таких носіїв “тутейшої” мови у воєводстві виявилося аж 700 тис., української — лише 54 тис. Оскільки і в українців, і в білорусів воєводства була одна і та сама православна релігія, а національність не фіксувалася переписом, матеріали перепису 1931 р. не давали належних свідчень для ідентифікації національної віднесеності поліщуків.

Цим моментом скористалася 1939 р. радянська влада, коли вирішувала питання про державне адміністративне віднесення Брестської області або до Української РСР, або до Білоруської РСР нібито на основі “наукової” консультації Володимира Пічети, тодішнього радянського академіка, уродженця української Полтави, тодішнього ректора Білоруського університету, про те, що в історичні часи “Берестейське Полісся перебувало у більших зв’язках з білоруськими землями, аніж з українськими”. Мовляв, після Люблінської унії 1569 р. воно ввійшло до складу Великого князівства Литовського, як і вся Білорусь, а не до Польської корони, як уся Україна. Так само після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. берестейське Полісся у складі Гродненської губернії пізніше було підпорядковане Вільнюському генерал-губернаторові, а не Київському, як Волинська губернія. Активним борцем за віднесення території Поліського воєводства до Білоруської РСР виявився також перший секретар ЦК Компартії Білоруської РСР Пантелеймон Пономаренко, уродженець Кубані.

Український партійний керівник Микита Хрущов пропонував у 1939 р. віднести територію польського Поліського воєводства до Української РСР.

Кремлівське керівництво на чолі зі Сталіним керувалося не стільки доводами Пічети, Пономаренка

чи Хрущова, скільки власними розрахунками. Прилучення території Поліського воєводства з центром у Бересті до Української РСР привело би до дальшого збільшення вагомості України у складі СРСР, яка і до того завдавала багато головного болю Кремлю, претендуючи на своє особливе становище у складі Союзу. Прилучення ж області до Білоруської РСР особливого значення для статусу цієї останньої у складі Союзу не змінювало.

Однак головна небезпека для українського етносу Полісся полягала не в тому, що його відносили до складу "чужої" Білоруської РСР, а в тому, що його огульно скреслювали і називали білоруським.

За даними білоруського перепису населення 1999 р., у Брестській області обліковувалось усього 57 111 українців, або 3,85 % населення. До білорусів були віднесені 85,02 %, до росіян — 8,67 %, до поляків — 1,85 %. Офіційно можна вважати, що "область" з поширенням "малороссийского наречия" (за переписом 1897 р., на 85—90 %) перестала бути такою.

У 1996 р. у Львові було видано "Словник Берестейщини", складений громадським діячем, національно свідомим українцем Білорусі В. Леонюком. Автор вмістив у ньому багатий інформативний матеріал про етнодемографію краю з найдавніших часів до сучасності, українських науковців і громадсько-політичних діячів Берестейщини Василя Андросюка, Григорія Андросюка, Олександра Будзиловича, дослідників краю українців Мирона Кордубу, Якова Кухаренка, Федота Жилка, російських, польських та білоруських дослідників. Багаті за кількістю статей і тематичні блоки про історичне краєзнавство, починаючи від археологічних культур і до наших днів, розвиток професійного мистецтва, архітектури,

літератури, особливості церковного життя, розвиток освіти. Чимало статей уміщено про український національний визвольний рух, у тому числі про дії УПА та численні персоналії УПА й українського визвольного руху взагалі. Дещо написано про такі поліські мікроетнотопоніми, як "багнюки", "берестюки", "берестяни", "волиняни", "городчуки", "кобринчуки", "лабурі", "литвини", "пинчуки", "поліщуки", "полюхи", "підпущанці", "сакуни".

Можна дійти висновку, що "Словник Берестейщини" — об'єктивно написана книжка. Однак її у Білорусі заборонено, вилучено з бібліотек. Білоруська влада Берестейщини практично скреслила українців [4, с. 5]. За даними останнього радянського перепису населення 1989 р., їх там було зафіксовано всього близько 50 тис.

Отже, на західному поліському відтинку українсько-білоруської межі український етнос також зазнав значних втрат.

У районі Житомирського та Київського Полісся адміністративно-державний кордон у минулому між Українською РСР і Білоруською РСР, а в наш час між Україною і Білоруссю — ближчий до етнічного. Так само близьким до етнічного він є у районі Чернігівського Полісся.

Автор цього посібника у свій час написав на "Словник Берестейщини" В. Леонюка рецензію [3, с. 5], деякі матеріали наведені тут.

9.2. Виникнення Слобідської України і встановлення українсько-російського адміністративного кордону в 1923—1925 рр.

Якщо українська етнічна межа на заході й північному заході в останні сторіччя відступала, то на східному, південно-східному, південному напрямках вона наступала. За наслідками такого наступу в XVII—XVIII ст. з'явився великий український край — Слобідська Україна. На жаль, XX ст. етнічна межа у цьому краї під тиском цілеспрямованої російсько-радянської адміністративної асиміляційної політики знову значно відступила на захід.

Слобідська Україна, або Слобожанщина, географічно з кінця XVI — у XVIII ст. формувалася на місці розселення давньоукраїнського племені сіверян.

"Плем'я" сіверян, точніше етнографічна група сіверян, у період формування давньоруської держави займала середню і нижню течію Десни, Посем'я, верхів'я Сули, Псла, Ворскли і Північного Дінця, тобто сучасне українсько-російське державне й етнічне пограниччя. Проте через відомі історичні процеси, починаючи від часів "Слова о полку Ігоревім" і до XVI ст., з більшої південної частини цих земель руське населення відступило. Лише з XVI ст. розпочалася вторинна руська (українська і російська) колонізація цих земель.

Після входження у 1503 р. історичної Чернігово-Сіверщини до складу Російської держави крайніми містами на півдні були Стародуб, Рильськ, Путивль, хоч українське і російське сільське населення окре-

мими поселеннями вдалині від ординських шляхів проживало від найдавніших часів. За Деулінським перемир'ям 1618 р., м. Чернігів із землею ще на 30 років підпав під владу Польщі. Наприкінці XVI ст. на старому городищі відновилось м. Курськ, і були засновані Воронеж, Оскол, Білгород, Валуйки. Розпочалася нова вільна колонізація пустих земель збіглими селянами, учасниками Селянської війни початку XVII ст., що переховувалися від розправи. У 1633—1653 рр. була вибудувана Білгородська лінія укріплень, уздовж якої виникло 20 міст-укріплень, з-поміж них — Охтирка на заході та Новий Оскол на сході. Військовий захист території значною мірою стимулював їх сільськогосподарську колонізацію і заселення.

Перша велика хвиля української колонізації цих вільних земель припадала на першу половину XVII ст. і була заохочена будівництвом укріплень згаданої Білгородської лінії. Як писав М. Сумцов, до 1651 р. у пустому раніше краї зібралося до 100 тис. людей [7, с. 13]. Поразки національно-визвольної війни, зокрема в битві під Берестечком, штовхнули у вільні краї нову колонізацію, в тому числі козацьке населення. Як відомо, після Білоцерківської угоди "польські відділи вмаширували на лівий берег Дніпра, — зазначав В. Дорошенко, — а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і привертали попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повставати, однак сам Хмельницький мусив приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом з родинами і рухомим майном тікали на схід, за московську границю" [2, с. 30].

У 1652 р. відбулося найчисленніше одночасне переселення українських козаків у Воронезький край — близько 1 тис. сімей. Козаків очолював полковник Іван Зінківський з Острога на Волині. За 100 км південніше Воронежа на річках Тиха Вода й Острогоща вони заснували м. Острогожськ. У тому ж 1652 р. якийсь козацький "осадчий" Герасим Кондратьєв заснував м. Суми. І взагалі, як писав Д. Багалій, простори Слобідської України на $^1/_3$ заселялися переселенцями з Правобережжя, з якого вийшло 11 полків. Почали заселятися також землі південніше Білгородської лінії [1, с. 27]. Новоосвоєний край одержав назву Слобідської України від слова "слобода" — вільне поселення, мешканці якого не були закріпаченими, а жили "слободно".

Хоч серед переселенців було чимало втікачів, все ж це не можна називати дикою колонізацією. "Здебільшого, — зазначав М. Сумцов, — це були поважні господарі, що йшли на нові місця не в осліп, манівцем, абияк, а розумно, з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами-мажами, з грішми, одежиною, з попами, дяками, церковним майном, богослужебними книгами київських і львівських видань, з вчителями для виховання діток малих" [7, с. 15].

У 1650 р. виник Харків; ще раніше, у 1641 р., — Охтирка; у 1659 р. — Боромля. Тоді ж, у середині XVII ст., тут засновані Лебедин, Змієв, Краснокутськ, Балаклея, а в 60-х роках — Мурафа, Богодухов, у 70-х — Ізюм, Білопілля, Вовчанськ та ін. На ці ж десятиріччя припадало заснування більшості слобод, сіл і хуторів Слобідської України. У числі перших поселенців були козаки і селяни з Лівобережних полків. Постійним було переселення з Правобережної України. Тисячі козаків і селян тікали від посилен-

ня польського національного гніту, поміщицької експлуатації. Сучасники наголошували на запустінні багатьох правобережних місцевостей, зменшенні кількості населення. Козацький літописець Самуїл Величко, який 1705 р. проходив з козаками від Корсуня та Білої Церкви на Волинь, так записав своє враження: "Україна в пустыне оставлена, і поселенцы ея, славные предки наши, безвестны явишася" [7, с. 9]. За національністю мігранти в Слобожанщині були переважно українцями, що засвідчують їх прізвища. Наприклад, у Харкові 1655 р. числилось 587 козаків, поділених на 6 сотень, на чолі з отаманом Іваном Кривошликом. Усього ж населення з козацькими сім'ями у місті мусило бути 1,5—2,0 тис. осіб. Назвемо деяких з козаків: Юсько Хороший, Юсько Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васька Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака... Багато козаків мали прізвища ремісницького заняття: Коваль, Котляр, Кравець (реєстр виявив Д. Багалій).

Окремі реєстри і переписи поселенців зафіксували місця їхнього походження. За даними 1671 р., серед жителів Миропілля були вихідці з Київщини та інших міст Правобережжя, а також з Ромен, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Охтирки, Лебедина. Це підтверджує участь в освоєнні нових південніших територій вчорашніми поселенцями у північніших. У слободі Тарновській жили вихідці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині та Поділля, зі Львова. В 70-х роках XVII ст. землі при гирлі р. Грайворонки, що впадає у Ворсклу, відійшли митрополиту Білгородському й Обоянському, який закликав на них поселенців. За три роки виникло місто Грайворони, де оселилось понад 900 сімей з Жаботина,

Білої Церкви, Гадяча, Зінькова, Корсуня, Умані. Так само прибули поселенці з сусідніх міст і слобод, що виникли раніше, — Сум, Недригайлова, Охтирки, Лебедина, Ворожби, Суджі, Острогозька, Богодухова, Балаклеї, а окремі — зі Смоленська [10, с. 24].

Оскільки урядовою метою заселення цього краю було не лише його господарське освоєння, а й створення надійної оборони південних кордонів Російської держави, поселенці об'єднувалися в козачі полки. В 60-х роках XVII ст. були сформовані чотири слобідські полки: Острогозький, Охтирський, Сумський і Харківський. Дещо пізніше з Харківського виділився ще Ізюмський полк. Спочатку полки підпорядковувалися Білгородському воєводі, а з 1668 р. вони навіть об'єдналися у складі Білгородського полку. Білгородський військово-адміністративний округ проіснував до початку XVIII ст.

Значні групи українських поселенців осідали також на тих східних територіях, що потім увійшли до складу Білгородської, Курської та Воронезької губерній. До цих земель, насамперед, належала територія Острогозького полку (нині Воронезька область), яку продовжували заселяти аж до середини XVIII ст. Тут виникли міста Богучар, Нова Калитва, Розсох, Ольховатка, Кантеміровка, Підгірна. На початку XIX ст. на території Острогозького полку налічувалось 182 поселення. За сьомою ревізією (1833 р.), потомки острогозьких козаків становили 107 512 осіб чоловічої статі.

Одночасно участь в освоєнні земель Слобідської України, у тому числі майбутніх Курської, Білгородської та Воронезької губерній, брали вихідці з центральних і східних російських земель, передусім із числа служилих і ратних людей. Вони були основ-

ними поселенцями Чугуєва, заснованого 1624 р., а також заснованих 1640 р. Хотмижська, Вільного Курлана й ін.

У 1731—1742 рр. уздовж південної межі Слобідської України була створена Українська оборонна лінія завдовжки 400 км від Дніпра до Північного Дінця по ріках Орель (притока Дніпра), Берестова (притока Орелі), Берека (притока Дінця). На цій лінії було поселено дев'ять полків, набраних у Курському, Рильському й інших південноросійських повітах. Виникли слободи Петровська, Тамбовська, Михайлівська, Олексіївська, Єфремовська, Орловська, Бєлєвська, Козловська, Рязька. У цей період продовжувалася колонізація у районах нижнього Посем'я, Лохні, Псла, Суджі, тобто у місцях, відносно вже освоєних раніше, але водночас відбувався процес освоєння нових територій південніше середньої течії Північного Дінця, на лівих притоках Дону.

При формуванні адміністративного поділу нових освоєних територій уряд Росії, звичайно, не брав до уваги їх національного складу. В 1708 р. з виникненням губернського поділу Острогозький та Ізюмський полки були введені до складу Азовської губернії з центром у Воронежі. У 1725 р. губернія була перейменована на Воронезьку. Основна маса курських і білгородських земель, а також Сумський, Охтирський, Харківський полки 1708 р. були віднесені до Київської губернії. Однак уже 1727—1732 рр. "слобідські" українські території відійшли до Білгородської губернії. У 1780 р. було сформовано Курське намісництво, перейменоване і реформоване 1802 р. на губернію, що охопила частину території розформованої Білгородської губернії, у тому числі Білгород. До Курської губернії входили Фатезький,

Щигровський, Тимський, Дмитровський, Льговський, Рильський, Курський, Суджацький, Обоянський, Білгородський, Старооскольський, Новооскольський, Грайворонський, Путивльський і Короченський повіти.

Після ліквідації гетьманату на Лівобережній Україні відбулася ліквідація козацького полкового устрою і на Слобідській Україні. В 1765 р. слобідські полки були об'єднані в Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові, з 1780 р. — Харківське намісництво, а з 1795 р. — знову в Слобідсько-Українську губернію, перейменовану 1835 р. на Харківську губернію. До останньої ввійшли повіти Харківський, Охтирський, Богодухівський, Волковський, Волчанський, Змієвський, Ізюмський, Куп'янський, Лебединський, Старобельський, Сумський.

Упродовж XVIII ст. відбувалося дуже швидке зростання населення Слобожанщини. Тут 1732 р. налічувалося 106 тис. військових поселенців без членів сім'ї, а всього, можна допускати, — близько 400 тис. осіб населення. У 1788 р. на території намісництва проживало 796 888 осіб обох статей, 1812 р. — 835 501, 1816 р. — 910 тис., 1819 р. — 980 тис., 1834 р. — 1 148 239, 1845 р. — 1 646 271, 1852 р. — за дев'ятою ревізією — 1 366 188, за десятою ревізією 1858 р. — 1 468 379 осіб. Однак через пошесні хвороби до 1860 р. людність зменшилась до 1 449 964 осіб.

За першим загальним переписом населення імперії 1897 р., у межах старої Слобожанщини налічувалось: у Харківській губернії — 2 492 316 осіб, серед них українців (за "малоруською мовою") — 2 009 411 осіб, або 80,62 %, а серед сільського населення — 85,30 %. У Воронезькій губернії числилось 1 967 054 мешканці, з них українців — 854 039 осіб,

або 43,41 %, у Курській — відповідно 1 604 515 і 523 277 осіб. Тут на українців припадало 32,16 %. Загалом українська спільнота на території спільного українсько-російського освоєння у XVII—XIX ст. мала 1897 р. чисельність 3 386 727 осіб, або ж 55,85 %. Штучний національно-неприродний адміністративний поділ цих земель не лише у складі Російської імперії, а також і в складі Радянського Союзу 1923—1925 рр. за відомої національної політики, що нехтувала національно-культурними нуждами українців поза межами України, призвів, починаючи з 30-х років, до занепаду українського етносу, його асиміляції на державному російському боці.

За радянським переписом населення 1926 р. чисельність українців у слобідських губерніях Російської федерації становила 1635 тис. Їх частка у Воронезькій губернії дорівнювала 32,6 % усього населення, в Курській — 19 %. За переписом населення 1959 р., на тій самій території (областей було три — Білгородська, Воронезька, Курська) українцями записано всього 260 тис. Можна думати, що різницю у 1375 тис. (порівняно з показником 1926 р.) тенденційний перепис значною мірою просто скреслив, хоча свою роль відіграла також радянсько-російська освітня, ідеологічна й адміністративна робота. Тому на російському державному боці вже до 1959 р. такі повіти раніше українського заселення, як Старооскольський, Новооскольський, Грайворонський, Путивльський, Отрогозький та інші стали переважно повітами російського заселення.

Однак, якщо розглядати українсько-російську етнічну межу на цій східній ділянці в історичній ретроспективі, то порівняно з XVI ст. вона, безумовно, зробила тут великий рух у східному напрямку.

Список використаної літератури

1. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Х., 1992.

2. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. — Мюнхен, 1966. — Т. 2.

3. *За вільну* Україну. — 1999. — 8 жовт.

4. *Леонюк В.* Словник Берестейщини. — Л., 1996.

5. *Полесье.* Материальная культура. — К., 1988.

6. *Полісся:* мова, культура, історія: Матеріали міжнар. конф. — К., 1996.

7. *Сумцов М. Ф.* Слобожане: Іст.-етнограф. розвідка. — Х., 1918.

8. *Терешкович П. В.* Этническая история Беларуси XIX—начала XX века. — М., 2004.

9. *Українці* та українська ідентичність у сучасному світі. — Чернівці, 2005.

10. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1968.

11. *Dworakowski S.* Rubiez polsko-wołyńskie // Sprawy narodowościowe. — Warsrawa, 1938. — R. XII. — № 3.

Контрольні запитання

1. *Які західнополіські повіти Гродненської губернії Росії дослідники другої половини XIX ст. відносили до таких, де переважало населення з "малороссийским наречием"?*

2. *Чому уряд СРСР у 1939 р. після входження Західної України і Західної Білорусі до СРСР прилучив колишнє Поліське воєводство до Білоруської РСР, а не до Української?*

3. *Які внутрішньоукраїнські та міжнародні фактори XVII ст. стимулювали українське заселення Посем'я, верхів'я Сули, Псла, Ворскли і Північного Дінця?*

4. *Які міста виникли на Слобожанщині у XVII ст.?*

5. *На які козацькі полки поділялася Слобожанщина у 60-х роках XVII ст.?*

6. *Коли і з якою метою була створена Білгородська лінія укріплень?*

7. *Коли і з якою метою була вибудована Українська оборонна лінія?*

8. *Як зростало населення Слобідської України у XVIII—XIX ст.?*

9. *У чому полягали причини різкого зменшення українського населення історичної Слобожанщини у складі РРФСР за матеріалами перепису 1959 р. порівняно з даними перепису 1926 р.?*

Розділ 10

УКРАЇНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

10.1. Господарське освоєння південних нижньодніпровських просторів запорозькими козаками

Лівобережне Подніпров'я у великій своїй частині було колонізоване українськими і частково російськими поселенцями в процесі заселення Слобідської України, до якої в широкому розумінні слова входила також значна територія сучасних Луганської (до р. Айдар) і Донецької областей. Вздовж р. Айдар сотенними містами на сучасній Луганщині були Білолуцьк, Осиновка, Закотне, а також Старобєжськ. До складу Ізюмського полку входили Троїцьке, Сватово, Боровське та інші поселення сучасної Луганщини, чимало поселень сучасної Донецької області. Паралельно відбувалася колонізація цих територій донськими козаками, які в 40-х роках XVII ст. заснували при впаданні в Північний Дінець річок Айдара і Борової свої опорні пункти — Боровський городок

і Старий Айдар. Освоєння південних частин згаданих областей відбувалося в руслі українського колоніального просування вниз по Наддніпров'ю в XVI—XVIII ст. і колонізацією, пов'язаною з російським державним просуванням до Чорного моря у XVIII— на початку XIX ст.

Національне відвоювання нижньодніпровських просторів і Причорномор'я, їх господарське освоєння пов'язане з виникненням та існуванням Запорозької Січі. Як уже зазначалося, перші успішні дії козаків проти татарських набігів, за хроніками М. Бєльського і А. Гваньїні, припадали на кінець XV—початок XVI ст. М. Бєльський перший успішний виступ козаків проти татар відносив до 1489 р. Менглі-Гірей I скаржився московському князеві Івану III на литовських підданих, які на човнах регулярно нападали на околиці Очакова. Черкаські козаки влаштували 1500 р. засідку московському послу, але невдалу. Збереглися повідомлення про дії козаків у 1502—1503 рр., 1504, 1510, 1516 рр. [1, с. 58].

Приблизно впродовж півстоліття козацтво розвивалось як військово-соціальний і водночас служилий стан українського суспільства. У складі військових загонів, що їх формували окремі князі та вельможі, козаки відбивали ординські напади, переслідували їх під час відступу, нападали на татарські й турецькі укріплення. Вже у першій половині XVI ст. козаки зробили кілька великих успішних походів: у 1524 р. — аж до гирла Дніпра під Тамань, у 1538 р. і в 1541 р. — до Очакова. На цьому етапі особливо прославились козацькі ватажки Криштофор Кмітич, Остап Дашкевич, Яків Претфич та ін.

Однак попри козацькі дружини військового характеру, які організовували отамани з числа князівських

відомих родин, велике значення у формуванні запорозького козацтва мали селяни-втікачі від кріпацької неволі, інші категорії людей, що опинялися тут, переховуючись від різних покарань або помсти. У певних місцях нижньодніпровського побережжя, на дніпровських островах ці люди робили "січі" — так звані укріплення-житла, обнесені дерев'яними розсіченими палями, які спочатку мали тимчасовий характер. Як писав М. Грушевський, "під зверхньою поволокою дрібної війни й розбійничого степового добичишукання залягала надзвичайно цінна й конструктивна економічна сільськогосподарська роботи (закладання пасік і рибальство, далі скотарство, хліборобство і т. д.). Починаючи з кінця XVI в. і далі протягом всього XVII ст., українська людність воєнна і хліборобська, не рахуючись ні з якими політичними кордонами, з заборонами урядів, репресіями урядовців і поміщиків, тікаючи від поміщицької експлуатації, з лещат феодального ладу ... від репресій по програних повстаннях, густою лавою суне все далі на схід і полудень" [11, с. 23—25].

У 40-х роках XVI ст. на о. Томаківка (60 км південніше о. Хортиці) вже виникла постійна центральна козацька організація Січ, що об'єднувала окремі розкидані по краю "січі". У 1554—1555 рр. славетний козацький отаман, черкаський і канівський староста, український князь Дмитро Вишневецький на о. Мала Хортиця вибудував велику фортецю. Вона проіснувала близько двох років і була зруйнована татарами. Під проводом Д. Вишневецького козаки здійснили багато переможних походів до Перекопу, під Очаків, до гирла Дніпра. У другій половині XVI — XVIII ст. основні козацькі "січі" були побудовані у тих місцях, де в Дніпро впадає р. Самара. Високі пороги у цих

місцях робили ріку несудноплавною. В річкових заплавах водилася велика кількість риби, диких птахів. Буйна трава давала змогу ховатися у них кожному, хто в цьому був зацікавлений. Однак центром усіх "січей" майже до кінця XVI ст. продовжувала залишатися Томаківська Січ, зруйнована татарами 1593 р. Після цього запорозькі козаки вибудували Січ на о. Базавлук навпроти впадання у Дніпро р. Чортомлик (поблизу теперішнього с. Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області, над Каховським водосховищем, за 30 км на південний захід від о. Томаківки). Базавлуцька, або Чортомлицька, Стара Січ проіснувала понад 110 років, поки її не зруйнував у травні 1709 р. після переходу І. Мазепи на бік Карла XII петровський воєвода Яковлєв.

Нижче нинішнього Запоріжжя у межах сучасних Запорізького, Камінсько-Дніпровського, Ореховського та Василівського районів розташовувався буйний низинний простір, що мав назву Великого Лугу, який козаки називали своїм батьком. Уже з другої половини XVI ст. у запорозьких просторах появились сотні зимівників. Вони належали багатшим козакам, у них зимувала також козацька голота. У мирний час зимівники влітку і взимку ставали базою господарської діяльності — ловлі й заготівлі риби для власного вжитку і на продаж, з часом — бджільництва, розведення коней і худоби, а відтак — городництва та землеробства. Зимівники виростали в окремі хутори і поселення, в яких все більше залишалися жити селянські сім'ї. Сюди їх вербували козацькі отамани та багаті козаки у подніпровській Україні, на Волині, Поділлі, Поліссі й Сівері, в Галицькій землі. З часом ці селянські сім'ї Запоріжжя

стали важливим демографічним джерелом поповнення запорозького козацтва.

Польський уряд, який після Люблінської унії намагався поширити свою юрисдикцію і на територію Запорозької Січі, вишукував способи здійснення контролю над козаками. Для цього вище порогів будували державні замки й укріплення, щоби контролювати зв'язки Запорозької Січі з територією Київського, Брацлавського, Подільського та інших воєводств. До таких укріплень належала фортеця Кодак навпроти Кодацького порогу, яку запорожці неодноразово руйнували.

Військові урядові залоги розміщалися на о. Хортиця. "Ординація Війська Запорозького реєстрового", прийнята Польським сеймом 1638 р., висувала завдання контролювати політичне життя на Запоріжжі, ізолювати Січ від усієї України [2, с. 15]. Подібним стало ставлення до Запорозької Січі й російського уряду, коли після Андрусівського перемир'я 1667 р. Запоріжжя мало були під спільною владою Польщі та Росії, а після "вічного миру" 1686 р. — лише Росії. У 1703 р. Петро I побудував за 30 км вище о. Базавлук кам'яну фортецю (нині Кам'янка-Дніпровська).

До засобів господарського освоєння Нижнього Подніпров'я належав чумацький промисел, у функціонуванні якого запорожці брали дуже активну участь. Ранньою весною кожного року через запорозькі місця проходили численні чумацькі валки на південь до Перекопу та на Дон. Ті, хто прямував на Дон, повертали на схід Дніпра біля гирла Самари; на Перекоп ішли аж від о. Базавлук. Запоріжжя радісно і щиро вітало чумацькі валки. Відбувалася жвава торгівля в шинках. Чумаки поповнювали

провіант, воду і пашу для волів. Для валок виділявся за оплату козацький конвой. Січова канцелярія забезпечувала чумаків відповідними паперами як купців. Однак подорожі були небезпечними, зокрема на "дикому" просторі між запорозькими землями і Перекопом. На Перекопі чумаки вже користувалися правами купців і могли почувати себе безпечніше. На зворотному шляху все повторювалось. Були татарські мита і грабунки, захоплення волів або коней тощо. Однак, незважаючи на всю напруженість українсько-татарських стосунків, існувала постійно й українсько-татарська торгівля, зокрема у формі чумацтва.

З середини XVII ст. запорожці брали безпосередню участь у міжнародній торгівлі.

Як зазначає польський дослідник історії Війська Запорозького Владислав Серчик, "практично не було товару, який би не потрапляв у їх руки" [13, с. 228]. Запоріжжя з'єднувало торгівлю між Україною, Литвою, Польщею, Росією, Кримським ханством, Туреччиною, з краями Далекого Сходу. Головними торговельними центрами були Січ, Перекоп, Кафа. Торгували запорожці товарами власного виробництва, рибою, хутром, сіллю, а також полотном, залізом, зброєю, тютюном. Купували і перепродували саф'ян, саф'янове взуття, шовкові тканини, волоські горіхи, червоне вино та ін. Торгівля відбувалась водними шляхами, а також сухопутними — Чорним і Муравським. У 1649 р. великі торговельні привілеї надала запорожцям Туреччина. Запорожці одержали право судноплавства Чорним і Мармуровим морями, постою без обмеження в часі у всіх портах цих морів, спорудження власних торговельних магазинів, звільнення від податків. Запоріжжю було дозволено мати в Константинополі власне торговельне представництво,

будувати фортечні станиці вздовж торговельного шляху від дніпрових порогів до гирла Бугу для захисту запорозьких купців. Купці отримали право викупу своїх побратимів з турецької неволі. Запорожці були посередниками у торгівлі між Туреччиною і Кримом, з одного боку, і Польщею — з іншого. Важливим був російський напрямок Запорозької торгівлі.

На час укладення союзу України з Росією в 1654 р. Запоріжжя аж до о. Базавлук було достатньо освоєним у господарському сенсі краєм, зокрема вздовж Дніпра.

З переходом Запоріжжя під повну зверхність Росії 1775 р. у дальшому господарському освоєнні нижнього Подніпров'я все більша роль почала належати зовнішній політиці російських царів. Після 1709 р. запорожці, яким вдалося уникнути розправи російських військ, спробували заснувати нову Січ у гирлі р. Кам'янки біля с. Милового, що тепер у Херсонській області. Однак царський уряд змусив козаків залишити зону російського впливу. З дозволу кримського хана козаки оселилися на нижньому лівому березі Дніпра в районі поселення Олешки (нині Цюрупинськ) і заснували там Олешківську Січ. Був перерваний зв'язок з Україною, великою і принизливою стала залежність від кримських татар. Козаки постійно думали про те, як повернутися на свої давні місця.

Вже до часу зруйнування Петром І Старої Січі у 1709 р. запорозьке козацтво сформувалось як складна військово-соціальна структура. Воно складалось не лише з центрального коша на Базавлуку, а й мала простору освоєну територію, що продовжувала жити в господарському відношенні. Ще в 1604 р. на р. Оре-

лі запорожці заклали фортецю Царичанка, з 1704 р. розвивалося засноване запорожцями м. Торомське, з 1707 р. — Сурсько-Клевцове й ін. Тому, коли через 24 роки після погрому Січі в 1733 р. царський уряд дозволив Олешківським козакам вернутися на старі місця, вони це зробили і за 5 км від гирла р. Чортомлика, на р. Підпільній, притоці Дніпра, у 1734 р. заснували Нову Січ.

Значна освоєність великої території зумовила потребу її адміністративного поділу на паланки. На Правобережжі це були: Кодацька, Інгульська, Бугогардівська. На Лівобережжі — Самарська, Кальміуська, Орельська, Протовчанська, Прогнойська. Середина і друга половина XVIII ст. позначилися подальшим освоєнням краю. В 1737 р. недалеко від о. Хортиці, в гирлі балки Канцерки було споруджено корабельну верф, що дістала назву Запорозької. В 1740 р. засноване м. Томаківка, 1750 р. — м. Каменське (нинішній Дніпродзержинськ), 1775 р. — Славенськ, Микитин, Перевіз-Нікополь. На території сучасного Дніпропетровська виникли поселення Лоцманська Камінка (1750 р.), Дієвка (1755 р.), Сухачівка (1770 р.). У 1770 р. на місці сучасного Запоріжжя засновано Олександрівську фортецю. В 1788 р. у гирлі Інгула розпочалося будівництво Миколаєва як центру військового суднобудівництва. В 1794 р. — на місці поселення Хаджибей — розпочалося будівництво порту з трьома гаванями. В 1795 р. порт отримав назву Одеса на честь давнього грецького поселення на лівому березі Тілігульського лиману. Порт виявився надзвичайно перспективним і вже в 40-х роках XIX ст. вийшов за кількістю населення на перше місце серед міст України (60,1 тис. осіб). У Києві тоді проживало 47,4 тис., Севастополі — 41,2,

Бердичеві — 35,6, Харкові — 29,4, Миколаєві — 28,7, Херсоні — 22,6 тис. населення [5, с. 53].

На території Самарської паланки на початку 60-х років XVIII ст. проживало 13 050 козаків і близько 5 тис. селян чоловічої статі [3, с. 17 (Запорізька обл.)]. На рік ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) на території запорозьких земель налічувалось 70 поселень і 1600 зимівників. У них проживало 72 тис. осіб [3, с. 17 (Дніпропетровська обл.)]. З-поміж більших і менших козацьких господарств виділялось чимало дуже великих. Наприклад, у зимівнику Орельського полковника А. Ковпака у гирлі р. Багатої утримувалось 1200 овець, 127 коней, 240 волів, 54 корови [3, с. 18 (Запорізька обл.)]. Кошовому отаману Петрові Калнишевському, який мав кілька хуторів у Самарській паланці, в 1775 р. належало 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, понад 14 тис. овець і кіз, 106 свиней [3, с. 18 (Дніпропетровська обл.)]. Військовий писар А. Глоба на Великому Лузі утримував 14 тис. голів худоби. Окрім занять господарством, запорозькі козаки завжди звертали велику увагу на розвиток освіти. При 16 церквах Запорозької Січі з 44 наприкінці XVII ст. діяли школи. Дані про освіту козаків з окремих куренів засвідчують, що майже половина з них були грамотними.

10.2. Російське державно-політичне просування в Північному Причорномор'ї. Демографічний розвиток краю у XVIII—XIX ст.

Після ліквідації Запорозької Січі її землі, розташовані на Лівобережжі Дніпра, ввійшли до складу Азовської губернії, правобережні — введені до складу створеної після ліквідації українського гетьманату 1764 р. Новоросійської губернії. Після реорганізації адміністративного поділу в 1783 р. було створено Єкатеринославське намісництво, що практично управляло землями всього колишнього Запоріжжя. У зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною, що почалася 1787 р., царський уряд вирішив знову використати запорозьке козацтво і в 1788 р. видав указ про заснування Війська вірних козаків, формування якого було доручено О. Суворову. В тому ж році формування отримало назву Чорноморського козацького війська. Під час війни козаків поселяли на землях між Бугом і Дністром, але 1792 р. їх було вирішено переселяти на Кубань, де вони становили основну частину Кубанського козацького війська. В 1796 р. відбулась ще одна адміністративна реорганізація. Більшість земель намісництва ввійшла до складу Новоросійської губернії, яка, в свою чергу, 1802 р. була поділена на три губернії: Єкатеринославську, Таврійську та Миколаївську. Остання через рік була перейменована на Херсонську.

Всі ці адміністративно-управлінські зміни стали наслідком військово-політичних перемог Росії над Туреччиною в останній чверті XVIII ст., приєднання

Криму до Росії, воєн початку XIX ст., що супроводжувалось інтенсивним заселенням краю не лише поселенцями з України, а й іншоетнічним елементом. Ще 1752 р. російський уряд дав згоду на поселення на Правобережжі Дніпра аж до Синюхи на заході, Тясмина на півночі та верхів'ям Інгулу й Інгульця на півдні сербських військових поселенців на чолі з генералом Іваном Хорватом. Заселені землі названо *Новою Сербією*, яка, проте, як адміністративна одиниця через 10 років була ліквідована. У 1762 р. Катерина II видала Маніфест із закликом до іноземців поселятися в Росії. До сербів долучилися поселення болгар, молдаван, греків, німців, угорців, албанців. Після Кючук-Кайнарджійського миру, підписаного за результатами російсько-турецької війни 1768—1774 р., були знову видані укази про комплектування гусарських і пікінерських полків на новопридбаних землях (1776 р.) і Маніфест до іноземців із закликами переселятися на південь Російської держави (1785 р.).

Новим поштовхом до переселення в південні райони України стало приєднання в 1783 р. Криму до Росії, земель у Межиріччі Бугу і Дніпра (1791 р.), Бессарабії (1812 р.) і гирла Дунаю (1829 р.).

Загалом основну масу поселенців становили українці. Так, з 67 730 осіб населення Новоросії у 1763—1764 рр. на українців припадало 50 672 (74,8 %), на росіян — 8164 (12,05 %), на "волохів" — 6220 (9,19 %), на сербів — 1410 осіб (2,08 %). Поляків, болгар, мадярів, німців було від 0,89 до 0,09 %. Цей стан дещо змінився до 1782 р., коли з 202 449 осіб українців було 144 754, або 71,50 %, росіян — 18 426 (9,10 %), "волохів" — 18 199 (8,99 %), а сербів — усього 0,65 %, поляків — 0,52 %, інших національ-

ностей — від кількох десятків до кількох сотень осіб [6, с. 21]. У 50-х роках XIX ст. південні українські губернії продовжували розвиватися як переважно українські. На цей час у Єкатеринославській і Херсонській губерніях частка українців становила 73,52 %. Причому найвищий відсоток українців був у Верхньодніпровському (98,85 %), Новомосковському (94,77 %), Олександрійському (91,07 %) і Павлоградському (86,09 %) повітах, найнижчий — у Тираспольському (54,11 %). На материковій частині Таврійської губернії у Дніпровському повіті українців налічувалося 55,82 %, Мелітопольському — 42,35 %. Тобто, лише в одному повіті українці не мали абсолютної більшості, а лише відносну [6, с. 20].

Приєднання Північного Причорномор'я до Росії відкривало більші можливості його заселення, що тривало впродовж усієї першої половини XIX ст. Населення тут зростало інтенсивно. Достатньо сказати, що 1745 р. населення півдня України у межах майбутніх Катеринославської та Херсонської губерній налічувало 43 тис. осіб чоловічої статі. У 1795 р. цей показник зріс уже до 554,3 тис. [2, с. 516]. У 1778 р. в Олександрійському (нині Запоріжжя) повіті проживало 1920 осіб чоловічої статі, а вже через 15 років, 1793 р. — 17 244 особи [3, с. 21 (Запорізька обл.)]. На початку XIX ст. населення території між Південним Бугом і Дністром разом з Буджаком налічувало всього 30—40 тис. осіб, а станом на 1858 р. досягло 700 тис.

Одним із засобів заселення причорноморських губерній були державні пожалування земель вищим придворним чинам, дворянам військової служби, козацькій старшині. На пожалувані землі поміщики спроваджували кріпосних селян зі своїх північних

маєтків, у тому числі з Росії. На землях, що управлялися казною, поселялися державні селяни. Це витворило ще до скасування кріпосного права в 1861 р. на південних землях соціальну структуру населення, яка за категоріями населення була подібною до загальноукраїнської у межах Російської держави і складалася з козаків, державних селян, духовенства, міщан та інших груп населення. Загалом же за співвідношенням соціальних груп ця структура, особливо сільського населення, була дуже відмінною від структури Правобережжя та Волині, що аж до другого, а Західної Волині — до третього поділу Польщі перебувала у складі Польщі, де сільське населення було закріпачене майже поголовно. У Новоросійській губернії станом на 1801 р. витворилась інша соціальна структура. В ній найчисельнішу групу серед селян становили різні категорії державних селян: військові поселенці, козаки, одновірці, колоністи — на них припадало 57 %, "поміщицькі піддані", тобто незакріпачені селяни, що жили на поміщицьких землях, становили 36,7 %, на кріпаків припадало всього 6,3 % [2, с. 516]. Для порівняння наведемо дані про різні соціальні категорії населення у повітах Київського намісництва за описом намісництва 1787 р. Так, в Остерському повіті було священно- і церковнослужителів — 213, дворянських прізвищ — 81, різночинців — 81, козаків — 10 458 осіб, селян казенного відомства — 10 821, селян у володінні — 7583, різночинських і козацьких підсусідків — 910, циган — 2, а всього чоловічої статі — 30 151. Дещо іншою була структура населення у Козелецькому повіті: священно- і церковнослужителів — 170, прізвищ графських — 1, дворянських — 125, різночинців — 436, козаків — 14 771, селян казенного ві-

домства — 1900, селян у володінні — 14 817, різночинських і козачих підсусідків — 2771, циган різного володіння — 118, всього чоловічої статі — 34 995 осіб. Аналогічні співвідношення у Переяславському повіті: козаків — 15 415, селян казенного відомства — 2677, селян у володінні — 13 484. Відповідні співвідношення землеробського населення (козаків, селян казенних, селян у володінні) були і в інших повітах: Лубенському — 15 717; 3258; 11 878; Миргородському — 15 941; 1093; 12 898; Хорольському — 13 217; 477; 17 903 та ін. [7, с. 202, 206, 210, 218—219, 225].

10.3. Етнокультурні риси українців за джерелами XVIII—XIX ст.

У XVIII—XIX ст. продовжували вдосконалюватись національні риси народу. Незважаючи на втрату українцями своєї державності, посилення національно-культурного гніту, занепад освіти, народ зберігав кращі духовні риси: чесність і честь, працелюбство і доброту, пісню і гумор, любов до вітчизни і хоробрість, прагнення до порядку і краси.

Збереглися численні свідчення сучасників про побут і культуру українського народу XVIII—XIX ст. У 1785 р. в праці "Топографічний опис Харківського намісництва" зазначались хазяйновитість слобожан, взаємне довір'я між ними. "...Кладові комори, хліви для худоби й огорожа з пруття засвідчують, що вони будуються для захисту від повітряних змін і від звірів. Білі, чисті й світлі хати, сади, огороди підтверджують

їх спосіб життя, відмінний від інших людей" [Цит. за: 8, с. 17].

Багато своєрідних рис національного характеру українців підмітив петербурзький філолог А. Павловський, який у виданій ним 1818 р. "Граматиці малоросійського наріччя" писав: "...Декілька років живучи в Малій Росії, мав змогу спричинитися до національного характеру її жителів. Я найшов у них щось приємно меланхолічне, те, що їх відрізняє, можливо, від усіх інших жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і нахил до співу. Хлібосольність і простота натури становлять їх суттєві властивості. У поступках — прості; у справах справедливі, у розмові відверті, хоча часто витончені й достатньо хитрі; у намірах принципові, люблять охайність і чистоту, працюють тихо, але чітко. У пристрастях рідко простежується поміркованість. До наук схильні, здається, від природи. Пісні їх майже завжди милі, ніжність і невинність їх (пісень) незрівняні" [Цит. за: 8, с. 20].

Багато спостерігачів зазначали соціальну диференціацію українського суспільства, але водночас — і органічний характер відносин між різними групами населення, відсутність його різкого поділу за культурним рівнем і культурою побуту. Це зауважував згаданий автор "Топографічного опису Харківського намісництва". В описових творах кінця XVIII ст. фіксувалося значне поширення в побуті українських селян "великих" сімей з етнографічного погляду, тобто таких, у складі яких були подружні пари горизонтальної родинної близькості: одружені брати і сестри зі своїми дітьми. Проте майже кожного разу зазначалось, що одружені сини з такої

"великої" сім'ї свідомо дбали про створення таких економічних умов життя, які б давали змогу виділитися їм в окрему "малу" сім'ю та господарство.

Описові твори подають чимало історичної інформації про освітній і культурний рівень українців.

Потяг українців до освіти зазначав Г. Квітка-Основ'яненко. В статті "Українці", опублікованій 1841 р. у журналі "Современник", він писав: "Поселянин намагається навчити дітей грамоті і потім уже вибирає промисел за вподобанням. Достатній обиватель вважає за сором, коли із його синів нема грамотного, безумовно, у тих місцях, де є можливість навчання" [Цит. за: 8, с. 21].

Цікаво зазначити, що, наприклад, у 1845 р. із 338 злочинів з крадіжок і шахрайства у Харківській губернії жоден не був вчинений місцевим жителем [Цит. за: 8, с. 24].

Етнокультурну самобутність українців, зокрема їх відмінні етнокультурні ознаки порівняно з росіянами і поляками, зауважували численні українські та російські автори XIX ст., у тому ж числі Я. Головацький, М. Максимович, М. Костомаров та ін. Особливо детально виствітлив це питання М. Костомаров у праці "Дві руські народності".

А. Дмитрюков, який вивчав культуру і побут українсько-російського етнічного порубіжжя, звертав увагу на культурно-побутові відмінності в обох народів: "Вдача, образ життя і звичаї у росіян і в малоросіян різні до дрібниць. Сама мелодія пісень, приказки, прислів'я ...сохи, борони, молотьба у стодолі, посів хліба, зберігання його, форми одонків і рахунок снопів у стіжку, складання, покрій суконь і взуття, головні убори, форми возів, вуликів, вичинювання овечої шкури та ін. — все у росіян має свої особливості.

Малоросіяни в хатах і у всьому люблять чистоту, схильні більше до скотарства і ремесел, ніж до хліборобства...” [Цит. за: 10, с. 48].

Поширена характеристика українського народу наведена в “Історичному та географічному описі Київського намісництва” за 1787 р. “Народ цієї країни взагалі добросердечний, простий. Один погляд на його поступки спонукає до доведення цієї істини, благонастроєний. В цьому переконують численні приклади вправних у справах його людей, в науках і мистецтві. Простий же народ у властивих для нього роботах повільний і безпечний, як з причини гарячого і плодоносного клімату, так і від відсутності торговельних навиків, що привчають народ до проворності і вигідних обмінів. Терпеливий до крайності... Народ цієї країни відмінно схильний до музики і до всіх мистецтв, більше вправляється в іконопису і іконостасній різьб’яній роботі. До наук має також велику схильність і настирливість... ті, хто навчається в Київській академії, в більшій частині будучи людьми найбіднішого стану, утримують себе і купують необхідне для навчання за подаяніє, яке раніше збирали, проходячи щорічно під час канікул Малу Росію” [7, с. 178—179].

Підсумовуючи зміст розділів про формування української етнічної території, можна стверджувати, що етнічна територія українського народу, якою її застали революційні події 1917—1920 рр., фактично склалася уже до кінця XVIII ст. По всьому своєму краю від устя Дунаю через Буджак, вверх по Дністру, через Буковину, Закарпаття і Карпатський хребет і далі на північ, західніше Бардіїва, Сянока, Перемишля, Любачіва, Грубешова, Холма і Дорогочина, через прип’ятське Полісся, далі вверх по Дніп-

ру і на схід від Сожі, аж за притоку Десни р. Зноб, на південний схід у напрямку на Рильськ і далі через українсько-російські слобідські простори нового заселення з поверненням на захід через Путивльський повіт (52,52 % українського населення за переписом 1897 р.), далі знову на схід через Суджанський повіт (українців 47,92 %), на південь через Грайворонський (українців 58,88 %), знову на схід через Білгородський (78,60 % українців), Новооскольський (українців 51,02 %), в тому числі Острогозький (українців 90,49 %) і майже такою мірою Богучарський (українців 81,82 %), далі через Бірючанський (українців 70,17 %) і Павловський (українців 41,98 %) повіти, східніше Россоші й Кантемирівки вниз східніше 40 меридіану і до Таганрозької затоки Азовського моря.

Від 1792 р., коли Чорноморське козацьке військо було переселене на Кубань, на південь і південний схід від Дону, поза р. Кубань аж до Чорного моря сформувалася велика етнічно змішана українсько-російська територія, на якій українське населення від гирла Дону і до середньої Кубані становило більшість (між Єйськом, Ростовом, Тихорецьком, Краснодаром, так само в районі Краснодара і західніше на лівобережжі Кубані). Зауважуючи українське етнодемографічне переважання на Кубані й присутність українців за переписами населення 1897 і 1926 рр. на цій території у мільйонних числових показниках, не можна вважати, що українці появилися на Кубані лише завдяки переселенню туди кількох десятків тисяч козаків у 80-х роках XVIII ст. Переселені у кубанські простори козаки з Нижнього Подніпров'я і Причорномор'я мусили застати місцеву українську етнічну масу, що проживала там давно.

Від Таганрога і до гирла Дунаю південну межу українських земель омивали Азовське та Чорне моря.

Отже, з кінця XVIII ст. і аж до XX ст. українська етнічна територія істотно не змінювалась.

Водночас національний склад населення у внутрішніх районах України впродовж кінця XVIII, у XIX ст. і на початку XX ст. продовжував змінюватися під впливом цілеспрямованої іншоетнічної колонізації. На західноукраїнських землях збільшувалася відносна частина польського населення, що в Східній Галичині 1910 р., за підрахунками польського історика Тадеуша Домбковського, з віднесенням україномовних римських католиків до української національності, досягла 14,4 % [12, с. 28].

Частка ж римсько-католицького населення, яке польська офіційна наука вважала як польське, була ще вищою і становила в тому ж 1910 р. 27,15 %, а у Львові — аж 50,05 %. В останній чверті XIX ст. відносно масовою була німецька і чеська сільськогосподарська колонізація на Волині, де на початку XX ст. налічувалося близько 100 тис. німецьких і понад 50 тис. чеських поселенців. Великим було зростання російського населення в районі Донбасу, промислового Подніпров'я, Причорномор'я і взагалі в містах України. Значний прошарок у містах і містечках України, зокрема Правобережної, у Галичині й на Буковині, в Одесі становили євреї.

Зростання іншоетнічного елементу в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого ж, насамперед через те, що професійна структура неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни головно вливались у велику про-

мисловість, торгівлю, сферу управління, науку, освіту, церковну службу; євреї займалися ремеслом і торгівлею, лихварством, перевозами; німці і чехи захопили провідні позиції у сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур та ін.), — це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української етнічної нації, наперед зумовлювало її деформований характер. Очевидно, в цьому полягала глибинна причина міжнаціональних суперечностей в Україні, реальної небезпеки переростання націоналістичної ідеології в ідеологію міжнаціональної ворожнечі та ненависті.

Список використаної літератури

1. *Історія* українського козацтва. Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т. І.

2. *Історія* Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2.

3. *История* городов и сел Украинской ССР. — К., 1977—1981. — Запорожская область. Днепропетровская область.

4. *Кушнір В. Г.* Народознавство Одещини. — О., 1998.

5. *Мельник Л. Г.* Міста України 1840 року // Укр. іст. журн. — 1989. — № 12.

6. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.

7. *Описи* Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989.

8. *Сумцов М. Ф.* Слобожане: Іст.-етнограф. розвідка. — Х., 1918.

9. *Торжество* історичної справедливості. — Л., 1968.

10. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.

11. *Центральний* державний архів вищих органів влади й управління України м. Києва, ф. 1, оп. 2, спр. 2318.

12. *Dabkowski T.* Ukrainski ruch narodowy w Galjcji Wschodniej w Latach 1912—1923. — Warszawa, 1985.

13. *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie. — Krakow, 1984.

Контрольні запитання

1. *До якого часу польський хроніст М. Бєльський відносив появу українських козаків?*

2. *Назвіть основні козацькі запорізькі Січі XVI—XVIII ст.*

3. *Яку місцевість на Запоріжжі козаки називали Великим Лугом?*

4. *Як запорозькі козаки сприяли чумацькому промислу українців?*

5. *Назвіть великі поселення на Нижньому Подніпров'ї, засновані запорозькими козаками у XVI—XVIII ст.*

6. *Які адміністративні одиниці-паланки існували на Запоріжжі у XVIII ст.?*

7. *Якими великими за кількістю утримуваної худоби були хутірно-степові господарства козацької старшини на Запоріжжі у XVIII ст.?*

8. *У чому полягав вплив російського державно-політичного просування у Північному Причорномор'ї на демографічне освоєння краю?*

9. *Яким було співвідношення української, російської, волоської та інших національностей у демографічному освоєнні Півдня України у XVIII ст.?*

10. *Назвіть основні культурно-побутові риси українців, властиві для їх побуту в XVIII ст.*

Розділ 11

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

11.1. Українці у світі на межі XIX—XX ст.

На межі XIX—XX ст., за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. і австрійського й угорського державних переписів 1900 р., а також за іншими даними, у світі проживало близько 26,4 млн українців. З того числа в Росії, за згаданим переписом, налічувалось 22 380,6 тис. (84,46 %), в Австро-Угорщині — 3814,9 тис. осіб (14,40 %). Близько 215 тис. (менше 1 %) проживало поза межами обох імперій, зокрема в США, Канаді, Бразилії.

В подальші часи динаміка чисельності українців, як і населення України загалом, в окремі історичні періоди характеризувалася значними відмінностями, зумовленими насамперед політичними й економічними факторами. Таких відмінних періодів у XX ст. було кілька: 1900—1914 рр., 1914—1925 рр., 1926—1939 рр., 1939—1945 рр., 1946—1959 рр., 1960—1989 рр., з 1989 р. — і досі.

На початку століття, у 1900—1914 pp., динаміка чисельності українців вирізнялася високою рухливістю: переїздом великих мас селянського населення російської України в східні області й губернії імперії, еміграцією галицького, буковинського і закарпатського селянства і міських низів у заокеанські країни. Еміграції підпадали невеликі групи населення західних українських земель у Росії.

Вже до другої половини XIX ст. значні маси українського населення проживали на Північному Кавказі, де вони за переписом 1897 р. становили 33,6 %, тоді ж у Сибіру і на Далекому Сході чисельність українців досягла 223,9 тис. (3,9 % від усього населення згаданих країв), у Казахстані та Середній Азії — 101,6 тис. (1,3 %). У східних районах наприкінці XIX ст. найпомітнішою була частка українців у Приморській (19,3 %) і Амурській (17,5 %) областях. Це були головно переселенці з Чернігівської, Полтавської та Київської губерній, що почали їхати в Примор'я у 80-х роках XIX ст.

11.2. Природний і механічний рух населення підросійської України у 1897—1914 pp.

На початку XX ст. переселенський рух з України у Сибір, Далекий Схід, Казахстан і Середню Азію активізувався. На якийсь час інтереси українського й російського селянства, з одного боку, і правлячих поміщицько-урядових кіл — з іншого, в питанні переселення ніби збіглися. Після селянської реформи уряд з метою зняти соціальну напруженість на

селі й ефективніше освоїти природні багатства східних земель зробив певні кроки назустріч селянським побажанням, а селянство максимально хотіло цим скористатись. Російський уряд створив для справ переселення селян спеціальний орган — Обласну земельну переселенську організацію, що мала спрямовувати переселення з Воронезької, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Волинської губерній. У губерніях були створені землеустрійні комісії, у повітах — повітові. Почав видаватися журнал "Известия областной земской переселенческой управы", який рекламував умови переселення, пільги і вигоди для переселенців. Селянам обіцяли наділи в 15 десятин на особу чоловічої статі, позику в 100 крб., звільнення на три роки від оподаткування і невеликий земельний податок у майбутньому — 15—20 коп. щорічно за десятину землі. Для власних потреб, зокрема для забудови, селянам дозволялося рубати ліс у державному лісному фонді.

Губерніями й областями заселення були визначені Єнісейська, Іркутська, Тобольська, Томська, також європейські — Самарська, Калузька, Мінська, Могилевська, Уссурійський, Приморський, Алтайський краї. Ці краї, губернії й області щорічно розподіляли на переселенські губернії, обліковані вільні "долі" — наділи. Місцеві землевпорядні комісії повинні були від імені зацікавлених селян скеровувати в місця переселення так званих ходоків, які мали на місці конкретизувати заявки своїх громад, після чого отримували на них відповідні свідоцтва для переселенців.

Особливо активізувалось переселення українських селян на схід з 1907 р., що можна проілюструвати на прикладі Волині.

Так, за даними Челябінської й Сизранської реєстрацій впродовж 11 років — від 1896 до 1906 р. з Волинської губернії у Сибір пройшло через пункти реєстрацій 1659 сімей, а всього з членами сімей і одинокими —10 781 особа. Але вже за один 1907 рік ті самі пункти зареєстрували перехід 1516 волинських сімей, а всього — 8665 осіб. Крім цього, в Сибір прийшли через пункти реєстрації 2303 ходаки з Волинської губернії. У 1908 р. потік переселенців з Волині становив 1806 сімей, 11 148 переселенців, 1645 ходаків; в 1909 р. відповідно: 1564, 5796, 2322. Отже, всього лише впродовж трьох років — 1907—1909 рр. з Волині на Схід переселилось 29 609 осіб і пройшло в пошуках "долі" 6270 ходаків [3, спр. 87, арк. 30].

Дуже масовим було переселення з Кременецького повіту. Звідси лише в 1909 р. виїхало близько 1 тис. селянських сімей. У тому ж році з Дубнівського повіту в Алтайський край, Амурську й Акмолінську області, в район Томська та Єнісея переселилось 292 сім'ї, з Рівненського — в Акмолінську й Амурську області та Приморський край — 85 сімей, із Володимир-Волинського — 73 сім'ї та ін.

На 1910 р. землевпорядна комісія Дубнівського повіту просила виділити 2 тис. "долей", Ковельська — аж 5404 "долі", Острозька — 570. Однак на 1910 р. для всієї Волинської губернії у східних регіонах було виділено всього 3 тис. "доль" [3, спр. 87, арк. 48, 52, 54, 61].

З певних міркувань і можливостей держава з 1910 р. вирішила призупинити переселенський рух, але він тривав за інерцією. Багато людей їхало в Сибір без відповідних "ходачеських свідоцтв", що стало трагедією для багатьох тисяч переселенців. Уже

1910 р. один з державних переселенських агентів попереджував Житомирську землевпорядну комісію, щоб вона більше не дозволяла виїздів, а дала змогу влагодити становище на сході з тими, які прибули без свідоцтв.

Агент повідомляв: “Їх сюди закликали широкомовними оголошеннями... Тепер їх женуть звідусіль... Женуть їх із селищ, в яких вони живуть, оскільки вони збідніли до останнього ступеня і не можуть платити ні за квартиру, ні за дрова, ні за випас худоби, якщо в якогось щасливця вона залишилась. Приїхали сюди з грошима, хоч і невеликими, надіючись одержати землі... Тепер після 3—4 літ життя в Сибіру — все продано і проїджено... Повернутись назад додому вони не можуть — немає на це ніяких засобів, та й самого того “додому” для них не існує” [3, спр. 86, арк. 284—285].

І все ж таки, незважаючи на особисті гіркі невдачі тисяч отих знедолених, українське населення на сході імперії на початку XX ст. дуже зросло. В Сибіру і на Далекому Сході частка українців з 1897 р. до 1917 р. збільшилася з 3,9 до 8,4 %, а чисельно — з 223,9 тис. до 899,3 тис. осіб. Майже половина з них залишилася на Далекому Сході, де їх частка зросла з 5,9 до 21,7 %, а в Приморській і Амурській областях українці до 1917 р. були разом з росіянами основним етнічним компонентом, становлячи відповідно у названих областях 48,2 і 43,2 % населення. Збільшилася частка українців у Казахстані й Середній Азії — до 7,1 %, у тому числі в Казахстані — 10,5 %. Найголовнішими областями розселення українців тут були Акмолінська (в 1917 р. на українців припадало 29,5 %) і Тургайська (тоді ж 21,6 %) області. Зросла кількість українців у Чорноморській губернії [2, с. 29].

І хоча відбувся значний переселенський відплив українського населення на схід, початок століття позначився його динамічним зростанням також і в межах національної території. За порівняльними показниками переписів 1897, 1917 рр. чисельність українців у регіоні Лівобережної України (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) збільшилася з 6118,7 тис. до 8176,9 тис. осіб, або на 33,64 %; у регіоні Правобережної України (Київська, Волинська, Подільська губернії) — з 7357,5 тис. до 9363,6 тис. осіб, або на 27,27 %; у регіону так званої Новоросії (Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська губернії і Донська обл.) відбулося збільшення українців з 4628,9 тис. до 6568,8 тис., або на 41,92 %. Тут особливо разючим було зростання кількості українців у Таврійській губернії — з 611,1 тис. до 900,5 тис., тобто на 47,36 %.

Значним було збільшення кількості українців у Люблінській і Седлецькій губерніях за спеціальним переписом 1910 р. Царства Польського: з 304,3 тис. до 463,7 тис. осіб, або на 52,38 % (очевидно, тут виявилися недоліки відповідних переписів). У Кубанській області кількість українців зросла з 908,8 тис. до 1429 тис. (57 %), у Ставропольській губернії — з 319,8 тис. до 479,9 тис. осіб.

Усього ж чисельність українців у межах Російської імперії до 1917 р. збільшилася з 22 380,6 тис. до 31 012,9 тис. осіб, або на 38,62 %.

Статистичні матеріали переконливо засвідчують, що в умовах царської Росії, незважаючи на урядову політику гноблення української національної школи і культури, проведення політики русифікації через систему державного управління, суду, церкви й інші ланки громадсько-політичної структури суспільства,

український етнос, ґрунтуючись на багатющій національній народній культурі, виявляв величезну відпірність русифікаторській політиці. То був ще час, коли у вихованні підростаючого покоління, підготовці масових професій, поширенні політичної інформації головна роль належала народним знанням і народній українській мові. Велике значення мав і той факт, що основну частину населення становили селяни як природні носії етнічних рис.

За двадцятиріччя (1897—1917 рр.) не відбулося різких змін у національному складі відповідних територій України. Найбільш "українськими" за складом населення 1917 р. були губернії Полтавська (94,1 %), Харківська (85,7 %), Подільська (80,1 %), а також Київська (76,5 %), Волинська (69,7 %), Чернігівська (67,4 %), Катеринославська (65,8 %). У Херсонській губернії українці становили 52,7 %, у Таврійській — 47,1 [2, с. 23—24].

11.3. Динаміка етносоціального руху населення західноукраїнських земель у 1900—1914 рр.

Зміни в чисельності українців тих територій, які входили до складу Австро-Угорської монархії, можливо зіставляти стосовно початку століття за матеріалами переписів 1900 і 1910 рр., хоч загальні тенденції руху населення на основі багатьох, але не узагальнюючих матеріалів, можуть бути ілюстровані й за періодом після 1910 р.

На відміну від української території Росії, де значний вплив на народонаселення і національний

склад мало масове переселення селянства у східні регіони Російської імперії, у Східній Галичині, Північній Буковині й на Закарпатті фактором механічного впливу на чисельність населення, у тому числі українського, була еміграція в заокеанські й частково європейські держави. Крім того, на відносну частку українців негативно впливала стимульована польською адміністрацією Галичини польська сільськогосподарська колонізація зі Західної Галичини на землі польських поміщиків Східної Галичини, наплив частини поляків у Східну Галичину після поразки революції в Царстві Польському 1905—1907 рр., полонізація населення в містах.

Початок еміграції українців Австро-Угорщини датують 1870 р. Першими українськими емігрантами були вихідці з Закарпаття, хоч російські українці появилися в США через Аляску вже 1860 р. Причини еміграції з Галичини Іван Франко вбачав у соціально-економічній ситуації. В праці "Еміграція галицьких селян" він зазначав: "...Галичина перелюднена, се значить властиво, що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення" [9, т. 44, кн. 2, с. 343].

Спочатку еміграція не мала масового характеру. З Галичини, наприклад, аж до 1884 р. її річний рівень лише тричі (1881, 1883 і 1884 рр.) перевищив 1 тис. осіб. І все ж на початку 90-х років XIX ст. лише у США числилось близько 60 тис. "русинів", котрі оселилися головно у штатах Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Монтана, Колорадо. Деяка частина українців з Буковини і Закарпаття проживала в цей час у Канаді. У 90-х роках еміграція в заморські країни мала

масовий характер. Найчисельнішим був потік до США. Як зазначали С. Качараба і М. Рожик, станом на 1897 р. у США вже налічувалось 150—200 тис. українців, а з 1899 до 1914 рр. у цю країну емігрувало ще 254 тис. українців [4, с. 52, 54]. У Канаді 1900 р. було 7 тис. українців, і в 1900—1914 рр. в'їхало ще 150 тис. За ці ж роки в Бразилію й Аргентину прибуло 35 тис. українців. Еміграція до Канади мала переважно характер переселення на постійне проживання. З-поміж емігрантів у Сполучені Штати певна частина — чи з заробітком, чи без такого — поверталася у рідні краї.

Український емігрант серед усіх європейських емігрантів за океан був найбіднішим. Якщо "середній" француз привозив до Америки 86,18 дол., чех — 41,6, німець — 58,87, "середній" скандинав — 69,52, то "середній" поляк прибував до США чи Канади, маючи з собою всього 14,76 дол., а українець ще менше — 14,39 дол. [10, с. 300].

Масовою сезонною еміграцію до Німеччини, Швеції, західної частини імперії характеризувались дев'яності роки. Умови найму і праці сезонних емігрантів були дуже важкими. Порівняно зі східною Україною етнодемографічна ситуація для українців західноукраїнських земель на початку XX ст. була несприятливою. Це позначилося на їх млявому чисельному зростанні.

За даними перепису 1900 р., у всій Східній Галичині (без Бжозівського переважно польського за населенням повіту) числилось 4 735 477 осіб, або ж 64,73 % населення всієї Галичини (тобто Східної та Західної разом). Густота населення становили 93 особи на 1 км^2, а на Східній Україні — 42 особи на 1 км^2. Греко-католиків у Східній Галичині налічувалось

3 005 916 осіб (63,48 %), римо-католиків, яких офіційна польська наука відносила до поляків, — 1 074 753 (22,70 %), жителів іудейського віросповідання — 613 764 особи (12,96 %). Крім того, незначну частку становило населення евангельських релігій (0,78 %), православні — (0,04 %), вірменські католики і православні — (0,03 %) та ін.

У Західній Галичині проживало 98 187 греко-католиків, у повітах Горлицькому — 20 356, Грибовському — 9600, Ясловському — 7965, Кросненському — 13 567, Нойсандезькому — 16 662 і Ланьцутському — 5262. Кількість україномовного населення мало відрізнялася від кількості греко-католиків. Зате польськомовне населення (1 548 886 осіб у Східній Галичині, 32,71 %) набагато перевищувало чисельність римських католиків. Це пояснювалося тим, що австрійські переписи не визначали окремо єврейської мови і майже всім євреям (іудеям) записували польську, українську чи німецьку мову, найбільше — польську.

На Буковині 1900 р. проживало 297,8 тис. українців (за мовою), що становило 40,8 % усього населення. Румунів налічувалось 229,0 тис. (31,4 %), німців — 159,5 тис. (21,84 % за мовою), євреїв — 96 150 (13,17 % за приналежністю до іудейської релігії). Тут густота населення становила 70 осіб на 1 $км^2$.

У Закарпатському регіоні 1900 р. проживало 411,3 тис. українців, але в комітатах, де українці становили відносну більшість, — Берег, Угоча, Уг, Марамарош — разом менше 327,3 тис.

Матеріали перепису 1910 р. відобразили значні відмінності у прирості за десятиріччя населення різних національностей. У Східній Галичині (без Бжозовського повіту) загальний приріст становив

10,94 %, або ж 517 935 осіб. Населення краю досягло 5 253 412 осіб. Згаданий абсолютний приріст був значно нижчим від природного, що пояснювалося еміграцією. Польське населення (римсько-католицьке) Східної Галичини, однак, виросло до 1 285 926 осіб, або ж на 19,65 %, а українське (греко-католицьке) збільшилось усього на 9,14 % і досягло 3 280 699 осіб. Найменшим був приріст євреїв (6,46 %), чисельність яких досягла у 1910 р. 657 640 осіб. Єврейська еміграція відносно була ще інтенсивнішою, ніж українська. Ще меншим був приріст україномовного населення Східної Галичини — всього на 4,35 %; польськомовне зросло на 31,84 %. У Західній Галичині українське населення практично втратило будь-яку тенденцію зростання.

Швидкими темпами збільшувалося міське населення Львова (30,92 %), яке досягло 1910 р. 195 796 осіб (без військовослужбовців). Переважно цей приріст відбувався за рахунок механічного припливу населення з повітів краю й інших територій — на 61,40 %, за рахунок природного приросту — на 38,60 %.

За національністю Львів став містом, у якому співвідношення між польською й українською частинами населення виглядало як 72,85 : 27,15 на користь поляків. Частка поляків серед усього населення міста становила 53,87 %, українців — 20,08 %, близько 25 % — євреїв. Незважаючи на це, Львів продовжував залишатися, за образним висловом І. Франка, "серцем руського народу" [9, т. 45, с. 192].

В деяких повітах (Заліщицькому, Борщівському) еміграція призвела навіть до зменшення населення відповідно на 1,1 та 0,2 %.

Неоднаковий приріст чисельності населення різних національностей пояснювався насамперед інтенсивними процесами полонізації українців під дією політичного пресу та заохочення польської сільськогосподарської колонізації. Це зумовило зміну співвідношення чисельності національностей. У 1910 р. частка українців (за приналежністю до греко-католицької релігії) знизилася до 62,45 %, частка ж римських католиків зросла до 24,48 %. В українському таборі звучала тривога за майбутнє українського народу в Галичині. Газета "Діло" 18 (31) березня 1905 р. у статті "Австрія чи Росія" писала: "Три мільйони русинів мають проти себе силу цілої держави, а ся держава хоче руський край перемінити в Польщу тим способом, що спольщила місто і уряди. Найдальше через 15—20 літ край буде мати населення через половину польське. З польськими містами, польськими урядами, з політичною властю в польських руках. Коли се раз станеться, то руська Галичина вже ніколи на дасться назад зрущити...

Маючи проти себе сильну державу (Австро-Угорщину. — *С. М.*), мусимо стратити наш край в користь улюбленого Австрією народу. ...В Росії взагалі не маємо жодної парламентарної репрезентації, а в Австрії не маємо з сеї репрезентації ніякої користі... Русини в Росії бодай не дуряться і знають, що мусять винайти інші средства оборони, щоби прецінь раз стати панами у власній хаті" [1].

Тенденції етнодемографічного розвитку в Східній Галичині в 1911—1914 рр. не змінилися.

Несприятливою для українців була зміна етнодемографічної ситуації на Буковині. Тут приріст українців за десятиріччя становив усього 7,3 тис. осіб, або 2,45 %. З їх абсолютною чисельністю в 305,1 тис.

осіб частка серед усього населення Буковини зменшилася до 38,1 %.

На Закарпатті чисельність українців досягла 447,1 тис., тобто вона збільшилася на 8,70 %, що також було менше середнього показника приросту населення.

Загальний асимілятивний процес, який мав місце у Східній Галичині, був властивий і для інших західноукраїнських земель. Лише на Буковині він загрожував українцям з боку румунів, у Закарпатті — словаків і угорців.

11.4. Перша світова війна та її вплив на населення України

З огляду на роки статистичного обліку, 1914—1917 рр. розглядаються на загальному тлі етнічного розвитку українців у 1897—1917 рр. і за змістом характеризуються особливими рисами. Війна втягнула величезну масу чоловічого населення в імперіалістичну бойню, мільйони мирного населення покидали місця мирного постійного проживання і як біженці шукали захисту від розправи над собою в далеких краях. Гинуло мирне населення у місцях фронтових дій, занепадали міста, порушився природний рух населення.

Вже з перших днів війни відбувалися жорстокі репресивні дії стосовно населення західноукраїнських земель. Австро-угорські війська, відступаючи, намагались спихнути вину за свої поразки на мирних жителів Галичини, які нібито давали росіянам сек-

ретні відомості про розташування австрійських і угорських військ. Угорські гонведи палили українські села, заарештовували тисячі селян, священиків, інтелігентів і відправляли їх у табори інтернованих. Символом знущання над українцями ввійшов в історію табір Талергоф недалеко від м. Граца.

Коли навесні 1915 р. російська армія почала відступати, залякане селянство галицьких сіл у багатьох випадках залишало свої хати, двори, села і довгими валками потягнулося на схід, назустріч холоду і пошесним хворобам, голоду і злидням, страшенним поневірянням. Лише з одного Турківського повіту на схід вирушили 5543 жителі. Були села, наприклад, Новий Яжів і Цетуля Яворівського повіту, що тікали від наступаючих австрійців цілими громадами.

Ще масовішим був потік українських біженців із Холмщини та Підляшшя, в яких за обліком населення 1910 р. числилося 463,7 тис. осіб українського населення, а після 1915 р. залишилося 20—30 тис. Газета "Кур'єр Львовскі" повідомляла 11 березня 1916 р., що восени 1915 р., коли російське військо відступало на схід, перед цим пішло з Царства Польського 1200 тис. осіб. Газета "Діло" 14 березня 1916 р. навела дані, опубліковані Російським земельним і міським союзом у справах біженців. Повідомлялося, що на кінець листопада 1915 р. загальна кількість біженців у Росії дорівнювала 2 267 274 особи, тобто близько 10—20 % населення територій, з яких відступали російські війська.

Отже, газета "Діло" допускала, що кількість біженців зі Східної Галичини не повинна б налічувати більше 400 тис. осіб. Очевидно, це завищені цифри. Звіти повітових старост про біженців з їх повітів,

зроблені після повернення австрійської адміністрації, не підтверджують такого великого числа. Західна частина Волині дала 175 тис. біженців. Крім українців, серед біженців було близько 1 млн поляків і євреїв. Єврейський комітет опіки над біженцями у Росії повідомляв, що він опікувався 350 тис. євреїв. Росіян серед біженців було 500 тис.

На січень 1915 р. велика кількість біженців осіла у східних українських губерніях: Катеринославській — 250 тис., Харківській — 121 тис., у Донеччині — 80 тис., а також у Таврійській, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Воронезькій, і Могилівській. Значні партії осіли в Ставропольському краї, у Бессарабській і Подольській губерніях, 328 819 осіб знайшли місце у містах, зокрема по 30 тис. — у Харкові та Катеринославі. З усієї маси біженців $^3/_4$ розмістилися в Україні. Чимало опинилося аж у Сибіру.

Сотні тисяч українців як солдатів імперіалістичних армій Австро-Угорщини і Росії загинули на фронтах. Росія впродовж імперіалістичної війни втратила вбитими 1811 тис. осіб. На "руських" (тобто на росіян, українців і білорусів) у російській армії Першої світової війни припадало серед рядового складу 76,85 %, серед офіцерів — 86 %, і в середньому серед усього складу армії — 78 %. Допустимо, що втрати різних національностей були пропорційними їх загальній чисельності, — тоді "руських" загинуло 1431 тис. Якщо ж далі допустити, що серед них частка росіян, українців і білорусів відображала відповідні частки серед усього населення трьох національностей, тоді у війні загинуло 978 тис. росіян, 393 тис. українців і 60 тис. білорусів.

Частка українців серед усього населення Австро-Угорської імперії, за даними перепису 1910 р., ста-

новила 8,4 %. Австро-Угорщина втратила у війні 1100 тис. осіб. Якби українці були подані в армії цієї держави пропорційно до свого населення і понесли відповідні втрати, то вони становили б понад 92 тис. Але, очевидно, втрати були дещо меншими, враховуючи початковий відступ австро-угорців з Галичини у серпні — вересні 1914 р., що перешкодило провести належно мобілізацію резервістів.

Значних втрат зазнало українське населення з обох боків фронту через пошесні хвороби; зменшився природний приріст.

Однак ще більші випробування випали на долю українського народу в роки громадянської війни, вже після закінчення Першої світової. На сході України громадянська війна втягнула тисячі юнаків, селян і робітників у Червону армію, також у формування Центральної Ради, гетьманату, Дієву армію Директорії, партизанські загони, націоналістичні й червоні, в анархістські формування Н. Махна. На заході, після утворення 1 листопада 1918 р. ЗУНР, почала формуватись Галицька армія, що зазнала великих втрат на українсько-польському фронті, потім — на радянському, а особливо від пошесних хвороб осені 1919 р. Галицька армія, яка перейшла через Збруч у липні 1919 р. (приблизно у 50 тис. вояків), до початку 1920 р. скоротилася майже до 20 тис. Громадянська війна стала набагато небезпечнішою від імперіалістичної. Вона супроводжувалась кривавими розправами над мирними жителями за політичні симпатії, "приховування" хліба і зброї, участь у певних формах громадського життя та ін. Ще немилосерднішою була смерть від голоду, холоду і пошесних хвороб.

У чисельних показниках українського народу як на сході, так і на заході 1917—1920 рр. дали від'ємний результат.

У 1920 р. за обліком населення в межах радянських республік налічувалося 28 375,8 тис. українців. Це на 2647,1 тис. менше, ніж у 1917 р. [7, с. 68]. Різниця значно більша, ніж кількість українців, які проживали у Західній Волині й Холмщині, що відійшли до Польщі.

Особливо разючим було зменшення населення Східної Галичини. За матеріалами польського перепису населення 1921 р., загальна чисельність населення Східної Галичини, навіть порівняно з даними перепису 1910 р., скоротилася на 478 945 осіб (на 9,12 %). Якщо ж взяти до уваги природний приріст після 1910 р., включно до 1913 р., у кількості 180—200 тис. осіб, то реальні втрати населення за роки воєнного лихоліття становили 670 тис. І ці втрати припадали головно на українців і євреїв. Порівняно з 1910 р. втрати поляків дорівнювали всього 2724 особи (0,21 %). Це пояснюється тим, що вже до 1921 р. польські втрати були компенсовані напливом у Східну Галичину різних чиновників та інших категорій з корінної Польщі (всього 267 тис. осіб). Українців же в 1921 р. стало менше на 348 321 особу (10,62 %), ніж їх було 1910 р. Кількість євреїв зменшилась відносно ще більше — на 123 361 особу (18,88 %).

На території Західної Волині 1913 р. проживало 2038 тис. осіб, в 1921 р. — 1 642 867 (зменшення на 19,38 %).

З огляду на недосконалість радянського обліку населення 1920 р., а також польського перепису 1921 р., коли ще сотні тисяч біженців не повернулися у свої краї і коли українці ухилялися від перепи-

су, вивести близькі до дійсних чисельні показники українського етносу за наслідками воєнного часу 1914—1920 рр., очевидно, було неможливо. Думається, вони були меншими від показників 1910 р., тобто друге десятиріччя XX ст. загальмувало природний процес чисельного зростання української нації.

Перші роки після цього ніби відкривали відносно сприятливі можливості кількісного зростання населення України й українців. Проте поточний облік населення радянських республік у 1921—1923 рр. давав для українців так само, як і для росіян і білорусів, порівняно з 1920 р., від'ємні показники. Наприклад, у 1923 р. чисельність українців у Радянському Союзі становила 27 869 тис. осіб, що менше, ніж за переписом 1920 р.

Головною причиною такого зменшення вже післявоєнних років став голод 1921—1922 р., який дуже болісно вдарив по Україні, зокрема її південній частині. За підрахунками Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, напередодні жнив 1922 р., кількість жителів республіки скоротилася на 235 тис., або на 1 %. Вважають, проте, що це занижені дані, бо лише на Миколаївщині губернська комісія обчислювала зменшення населення на 148,4 тис. осіб, або ж на 10,5 % [6, с. 32].

Інша, відносно точна чисельність українців, може бути виведена за даними радянського перепису населення 1926 р., чехословацького і румунського 1930 р. і польського переписів 1931 р. Відомі показники української еміграції в 20-х роках.

Список використаної літератури

1. *Австрія* чи Росія //Діло. — 1905. — 18 (31) берез.

2. *Брук С. И., Кобузан В. М.* Численность и расселение украинского этноса в XVIII—начале XIX в. // Сов. этнография. — 1981. — № 5.

3. *Державний* архів Житомирської області, ф. 266, оп. 1.

4. *Качараба С., Рожик М.* Українська еміграція 1890—1914. — Л., 1995.

5. *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Л., 1983.

6. *Мовчан О. М.* Голод 1921—1923 рр. на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2.

7. *Поляков Ю. А.* Страна Советов во время образования СРСР: национальний состав населения // История СССР. — 1985. — № 1.

8. *Торжество* історичної справедливості. — Л., 1968.

9. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1985.

10. *Janowski A.* Emigracja polska w Stanach Zjednoczonych // Ziemia. — Warszawa; Lwòw, 1914. — Rok V. — № 19.

Контрольні запитання

1. *Якою була чисельність українців у світі на межі XIX—XX ст.?*

2. *Назвіть причини активізації переселенського руху українських селян у східні регіони Російської імперії від 1907 р.*

3. *Якою була динаміка збільшення чисельності українців у Російській імперії на початку XX ст.?*

4. *Назвіть основні напрямки еміграції українців зі західноукраїнських земель на початку XX ст.*

5. *Чим пояснював причини еміграції українців Галичини Іван Франко?*

6. *Що спричинило біженство великих мас людей у роки Першої світової війни?*

7. *Якими були втрати населення України, зумовлені Першою світовою війною?*

8. *Назвіть чинники Першої світової війни, що найбільше впливали на масштаби людських втрат України.*

Розділ 12

ІСТОРИЧНІ ВИПРОБУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ У МІЖВОЄННІ РОКИ

12.1. Населення українських земель за матеріалами радянського перепису населення 1926 р., польського — 1931 р., румунського і чехословацького — 1930 р.

За підсумками радянського перепису населення 1926 р., чехословацького та румунського переписів 1930 р. і польського перепису 1931 р., а також з урахуванням чисельності української діаспори на межі 20—30-х років XX ст., у світі проживало близько 39 млн українців. З них у Радянському Союзі, за переписом 1926 р., було 31 195 тис., у Польщі, за підрахунками В. Огоновського на основі перепису 1931 р., — 5587 тис., у Румунії та Чехословаччині, за матеріалами переписів 1930 р., разом близько 860 тис. осіб. В американських країнах українців-емігрантів наприкінці 20-х років налічувалось близь-

ко 1 млн 100 тис. Приблизно 100 тис. їх проживало у Франції, Югославії й інших країнах Європи.

У Радянському Союзі 23 218 тис. українців (80 % їх загальної кількості) проживало в межах Української РСР. За винятком Одещини, в усіх інших регіонах республіки українці становили більшість. У багатьох районах Полісся (Конотоп, Чернігів), на Лівобережжі (Полтава, Кременчук, Суми) питома вага українців дорівнювала 90 %, у районі Лубен, Прилук, Ніжина, Ромен — 95 %, на Волині ж лише 66,8 % (тут значним був відсоток євреїв, поляків, німців, а деінде — чехів), на Правобережжі — близько 80 %, зокрема на Київщині — 77,94 %, Дніпропетровщині — понад 80 %, Херсонщині — 77 %, у районах Маріуполя, Мелітополя, Миколаєва — 50—60 %.

Водночас великі маси українців — 7873 тис. осіб — проживали за межами своєї республіки. Основна їх частина припадала на Північно-Кавказький район (3107 тис.) [4, с. 21]. Тут на Кубані частка українців дорівнювала 61,48 %, на Дону — 44 %, в Армавірській області — 32,9 %. Значний відсоток припадав на українців у Ставропольському, Сальському і Терському округах. У Воронезькій і Курській губерніях проживало 1635 тис. українців. У Воронезькій губернії їх частка становила 32,6 %, у Курській — 19 %. Понад 800 тис. українського населення жило в Казахстані (13,24 %) і Сибіру (9,53 %), понад 400 тис. — у Нижнє-Волзькому регіоні (8 %), понад 300 тис. — на Далекому Сході (16,75 %). Чималі їх групи були на Середній Волзі та західних губерніях РРФСР, зокрема у Брянській, Криму, Башкирії, Киргизії, на Уралі, Центрально-Промисловому та Петроградсько-Карельському районах. У двох останніх,

головно у містах, 35 тис. українців налічувалось у Закавказзі й приблизно стільки ж — у Середній Азії.

У складі Польської держави, за даними перепису 1931 р., найбільше українців проживало на території історичної (української частини) Галичини — 3 226 546 осіб (59,09 % усього населення краю). На поляків (римських католиків) тут припадало 29,86 %. При загальному прирості населення від 1921 р. на 14,36 % і прирості польського населення на 27,06 % кількість українців збільшилась у колишній Східній Галичині всього на 9,83 %, а їх відносна частка зменшилася на 2,33 %. У західній Волині (Волинське воєводство, Сарненський і Камінь-Каширський повіти Поліського воєводства) числилось 1 524 088 українців (69,89 %). Поляки становили 15,46 %, євреї — 9,71, німці — 2,16, чехи — 1,42, росіяни — 1,09.

Сотням тисяч українців Поліського воєводства було записано "тутейшу" мову, що не дає змоги їх диференціації від таких самих православних білорусів.

У Краківському воєводстві налічувалось 63 755 греко-католиків і православних, Люблінському — 213 755. Частина українців проживала у Білостоцькому й інших воєводствах. Переважна кількість буковинських українців припадала на Північну Буковину, закарпатських — на українську територію Закарпаття, частина проживала в Пряшівщині, невелика кількість — у південних повітах Буковини.

Румунський перепис 1930 р. засвідчив велике зменшення українців на Буковині. Якщо за даними перепису 1910 р. частка українців у цьому краю становила 38 %, а румунів — 34, то за переписом 1930 р. відповідно 30,1 і 44,5 %. Багато українців

було записано "гуцанами" (гуцулами), багато — румунами, що не дає змоги вивести чисельність українців на цій українській етнічній території. Все населення історичної Буковини у 1930 р. налічувало 805 тис. осіб.

На українському Закарпатті, за переписом 1930 р., проживало 858,7 тис. осіб, у тому числі українців — 528 тис. (61,6 %), угорців — 124,6 тис. (14,5 %), євреїв — 99,6 тис. (11,6 %), чехів і словаків — 64,5 тис. (7,5 %), інших національностей — 42 тис. (4,8 %). На всій західноукраїнській етнічній території в 1930—1931 рр. проживало 10 649,6 тис. осіб, з них 6 584,8 тис. українців (61,8 %), 2254,2 тис. поляків (21,2 %), 1110,8 тис. євреїв (10,4 %), 219,3 тис. румунів (2,1 %), 133,4 тис. німців (1,2 %), 124,6 тис. угорців (1,2 %), 96,3 тис. (0,9 %) чехів і словаків, 126,2 тис. (1,2 %) інших національностей (за підрахунками В. Огоновського) [11, с. 412].

12.2. Трагічний вплив колективізації сільського господарства СРСР і голоду 1932—1933 рр. на народонаселення України

Курс на "будівництво" системи командного соціалізму, взятий сталінським керівництвом СРСР, до основ зруйнував природний розвиток суспільства, його економічне та громадсько-політичне життя, традиції, що завдало неймовірних страждань народам, більшості простих людей. Епіцентром усіх злочинів і джерелом народних мук була насильницьки

проведена колективізація села, в тому числі українського. Під приводом маячних переваг колективного господарювання над індивідуальним за надзвичайно низької продуктивності праці, що в кожному окремому селянському господарстві компенсувалося знанням народної агротехніки і матеріальним інтересом, організатори колективізації позбавили селян правового захисту, вдавались до беззаконних засобів спочатку економічного, а потім й адміністративного тиску і репресій.

Насильно колективізоване українське село стало беззахисним перед будь-яким пограбуванням державою. Порушення звичної для тодішнього рівня продуктивності праці, технології сільськогосподарського виробництва призвело до різкого падіння врожайності, загибелі продуктивної худоби.

У 1931 р. навіть у районах зернового господарства в Україні, Нижній Волзі, Північному Кавказі врожайність становила всього 6,7—7,0 ц/га. У 1932—1934 рр. вона утримувалася на рівні 6,7 ц, 1935 р. досягла 7,3 ц, у 1936 р. знову знизилася, і лише 1937 р., за офіційними даними, досягла 9,3 ц [2, с. 327]. У 1932 р. кожна колгоспна сім'я (4—5 осіб) у середньому одержала 585 кг зерна [2, с. 328]. За тодішньої структури селянського харчування така кількість зерна лише на 78 % відповідала мінімальним потребам у хлібі. Однак коли сім'я складалася з п'яти осіб, то ці потреби забезпечувалися вже лише на 71 %, а в сім'ї з шести осіб — на 59 % і под. Тобто, вже самі по собі економічні можливості, створені штучним колгоспним ладом, запрограмували голод.

Однак справа стала ще трагічнішою з огляду на закомплексованість курсу на "будівництво соціалізму", в якому інтереси так званих соціалістичних

принципів повністю нехтували інтересами українського народу і кожної окремої людини. Спокійне споглядання центру на голод 1932—1933 рр., приховування справжнього становища речей від світової громадськості, яка все ж намагалася реагувати на спорадичні відомості, дає підстави ототожнювати дії сталінського керівництва з політикою геноциду проти українського народу.

Колективізація знищила віковий селянський досвід народної агротехніки, домашнього тваринництва, а, головне, вона відчужила селянина від землі, один раз насильно експропріювавши його як "куркуля", інший — психологічно через рабську дармову працю. В широкому сенсі можна стверджувати, що колективізація нищила головного носія етнічності народу України.

За підрахунками американського дослідника С. Максудова, втрати населення України, зумовлені розкуркуленням, перевищували 100 тис. осіб. Однак найбільшими вони виявились від голоду. За даними того ж автора, 1927—1938 рр. в Україні повинно було б народитися 12 млн дітей. Перепис 1939 р. облікував 8 млн дітей віком до 12 років. Отже, 4 млн дітей померли або не народилися. Це переважно було спричинено голодом. Загалом втрати населення України від голоду становили 4,6 млн. осіб, а з урахуванням ненароджених через зменшення народжень у роки голоду — понад 6 млн осіб [6, с. 8—10; 9, с. 122, 125—126].

Результати перепису населення 1939 р. підтвердили, що впродовж 12 років (перепис 1926 р. проводився у грудні, а 1939 р. — у січні) населення Української РСР перебувало в стані трагічної стагнації. Загалом його кількість зросла з 29 018 тис. у 1926 р.

до 29 534 тис. у 1939 р., або ж на 1,78 %. Практично весь його природний приріст поглинався голодом, репресіями, депортаціями і "добровільною" втечею з республіки.

Мізерним, усього на 81 тис. осіб (0,35 %), був приріст в Україні кількості українців. Помітний позитивний баланс мали лише такі національності, як росіяни (приріст на 15,01 %), німці (15,19 %), греки (40,74 %). Їх чисельність у 1939 р. досягла відповідно 3079 тис. (10,43 % населення України), 455 тис. (1,54 %), 152 тис. (0,51 %). Приріст росіян пояснюється тим, що більшість їх проживали у містах, яких голод 1932—1933 рр. торкнувся значно меншою мірою. Що ж до німців і греків, то, очевидно, стосовно них сталінське керівництво вело тоді особливу політику і подбало, щоби голод не захопив їх поселень. Чисельність в Україні євреїв, поляків, молдован, білорусів зменшилася, у тому числі поляків під впливом репресій і організованої депортації в Казахстан та інші східні райони.

Величезних втрат за період між переписами 1926 і 1939 рр. зазнало українське населення Радянського Союзу, що проживало за межами України. Загальна чисельність українців у СРСР зменшилася з 31 195 тис. осіб до 28 111 тис., тобто на 3 млн 84 тис. осіб., а за межами республіки ще більше — на 3 млн 165 тис. осіб.

Радянські історики, етнографи, філософи, інші вчені знайшли цьому явищу те пояснення, що, мовляв, 1926 р. українці перебували "в етнічно перехідному стані" [4, с. 21], хоч наукового обґрунтування такого стану не може бути. Подібні пояснення цілком перегукувалися з концепціями польських асиміляторів 20—30-х років. Вони називали україн-

ців Карпат, Полісся, Холмщини й інших районів "етнографічною масою", яку слід перетворити на свідомий польський народ. Стосовно радянських "етнічно перехідних" українців, то з ними не лише в 30-х, а й у подальших роках справа вирішувалася однозначно. В час, коли всі сфери суспільного життя від виробництва до сім'ї функціонували на основі професійних знань, освіти, культури, "перехідним" українцям просто не дали національної школи, газети, радіо, книги. Кожен їх крок на шляху до знань, починаючи від букваря, здійснювався лише на російськомовній основі, зокрема так сталося майже повсюдно поза Україною з 1938 р., коли, до речі, в такому самому становищі перебували всі національні меншини, за винятком російської, в Україні, де були ліквідовані єврейські, польські й інші школи.

Однак не лише засобом школи забезпечувалось "злиття націй". Попереду російської школи для українців Кубані, Воронежчини, Курщини, Кулундинського степу ішов ще державний перепис населення, який і 1939 р., і 1959 р., і надалі був орієнтований на запис українців поза Україною — росіянами. У зв'язку з цим трапилося передусім так, що з 3107 тис. українців Північно-Кавказького району в 1926 р., у 1959 р. на тій же території залишилося всього 170 тис. Фактично був списаний великий етнос. У проміжках між згаданими переписами з 1635 тис. українців Білгородської, Воронезької та Курської областей залишилось усього 261 тис. У Кулундинському степу Алтайського краю частка українців зменшилася з 75 до 25 % та ін.

Цей процес глибоко ранив свідомість українського народу: українець ще пам'ятав своє походження, але йому стало соромно признаватися до України,

бо забув її мову і культуру. Розпачливим криком віддає від кожної відповіді, наведеної у книжці про російсько-українське етнічне порубіжжя московським етнографом Л. Чижиковою. “Ми не росіяни і не українці, ми перевертні”, — ось головний рефрен всіх відповідей. “Тепер всі називають себе росіянами, і я вважаю себе росіянином, народився в Курській губернії, через 15 км хутір Козачок Харківської області, там українці. Точніше, ми — перевертні, не знаємо добре ні російської, ні української мови” (А. Безродний, с. Березівка). “В офіційних документах ми давно пишемось росіянами, але правильніше, ми — хохли, перевертні. Поряд хутір Лукашівка Сумської області, там — українці. Я можу читати українські книги, але легше мені читати російською мовою. Пісні співають у нас і російські, і українські. Говір мішаний” (Ф. Головко, с. Козинка). “Ми пишемось росіянами, а 15 км звідси — м. Волочанськ, там українці. Ми росіяни, тільки хохли, перевертні” (Я. Безбенко, с. Архангельське). Нема українських шкіл навіть у тих селах, де люди, незважаючи на все, продовжують себе називати українцями, як, наприклад, у с. Сергіївка Подгоренського району. “Ми тут всі за паспортом числимось українцями. У школі в нас навчання російською мовою, а через це нам читати російські книжки легше, ніж українські. Але в побуті говір український, “хохлацький” і в молодих, і в старих. Дуже люблять в селі українські пісні, великою любов’ю користуються також п’єси українською мовою, через це ми їх спеціально розучуємо” (А. Литвинов).

Л. Чижикова узагальнює, що серед таких перевертнів-росіян “достатньо стійко тримається український говір, хоч він піддався сильному впливові

російської мови, зберігаються українські прізвища, побутують українські пісні, елементи української культурної специфіки яскраво виявляються в інтер'єрі сучасного житла, його термінології, в їжі, у весільних обрядах і деяких інших рисах побуту" [12, с. 49—55].

Ці об'єктивні й чесні спостереження російської вченої-дослідниці, на жаль, не узгоджуються з її позитивними оцінками російськомовної школи для українців Бєлгородської, Воронезької і Курської областей, "тенденції зближення" "груп населення українського походження" з переважаючим тут (у межах усієї території областей, а не в районах розселення колишніх українців) російським населенням, надання переваги українцями російськомовній школі (нібито хтось враховував їх думку), а також того, що російська мова широко використовується радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування. Думаю, що це не відображає переконань вченої. Це лише данина догматичним поглядам, які на час написання згаданої книги ще не були переборені.

Розвиток українського етносу в 20—30-х роках у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, на щастя, не зазнав таких чисельних втрат, зумовлених урядовими репресіями, штучними депортаціями чи голодом. Хоч, звичайно, західноукраїнське село мало також неврожайні роки, повені, голод, недоїдання; в місті й на селі великим було безробіття. В 1926 р., наприклад, у Радянській Україні збирали кошти для голодуючих селян Підкарпаття, що постраждали від повені.

Чисельні співвідношення національностей західноукраїнських земель станом на 1930—1931 рр. ми

вже розглядали. Простежити їх зміну в 30-х роках за даними статистики, по суті, неможливо, бо до кінця десятиріччя нових переписів не проводилось. Зауважимо лише про фактори, які впливали на становище українського народу в Західній Україні, Північній Буковині та на Закарпатті.

12.3. Польська політика полонізації Західної України та румунська — румунізації Північної Буковини

Велику небезпеку становила політика полонізації і румунізації українців. Цьому завданню мали слугувати адміністративні заходи, полонізація і румунізація системи державного управління, суду, школи, соціальна політика. Оскільки польським правлячим колам дуже вигідно було створити внутрішню і зовнішню громадську думку про Львів і Львівське воєводство як переважно польські, а не українські, то у зв'язку з формуванням адміністративного поділу окупованих земель до Львівського воєводства на заході були штучно введені повіти, населені переважно поляками (Бжозовський, Кольбушовський, Ланьцутський, Нісковський, Пшеворський, Жешівський, Стрижевський, Тарнобжеський, Кросненський), в яких проживало 614,5 тис. поляків і лише 36,5 тис. українців. Це прилучення польської території до Львівського воєводства насправді надало йому вигляду переважно польського, а за мовою, показники з якої всіляко фальсифікувалися, такого вигляду набула і вся так звана Східна Малопольща.

З метою психологічного та політичного роз'єднання українців у Польщі в переписні листи 1931 р. на означення україномовного населення були введені графи "українська мова", "руська мова", "тутейша мова". В Галичині, до речі, як рідну записали собі "руську мову" 1 млн 138 тис. осіб, українську — 1675 тис. Внаслідок цього у так званій Східній Малопольщі (таку офіційну назву одержали три південно-східні воєводства Польської держави) на руськомовних припадало 18,36 %, україномовних — 26,98 %, разом, отже, — 45,43 %, а на польськомовних — 47,14 %. Російську мову записали собі всього 1171 осіб (0,04 %). Волинь у цьому сенсі виявила консолідованіший рівень національної свідомості. Тут у воєводстві з 1 426 872 осіб україно- і "руськомовних" на україномовних припадало 99,4 %, а стосовно всього населення воєводства — 68,0 %. "Руськомовні" до всього населення становили всього 0,41 %. Окремо були записані російськомовні (23 387 осіб, або 1,12 %).

Особливу надію правлячі кола покладали на полонізацію школи: втілюючи у життя "Lex Grabski", прийнятий 1924 р., постійно скорочували кількість українських шкіл. На їх місце створювались польськомовні й утраквістичні, або двомовні, насправді ж переважно польськомовні. Характер школи мали визначити заяви батьків. Школи мовою національних меншин, до яких відносили й українців у Західній Україні, могли засновуватись, коли було 40 заяв батьків, але водночас із поданням 20 заяв за польську школу (така повинна була стати утраквістичною).

За дією цього закону, вже 1925 р. із 793 українських і 346 польських шкіл у Станіславському воєводстві

стало українських 337, польських —285, утраквістичних — 487. Станом на 1934/35 н. р. у всій Польщі залишилось лише 457 українських шкіл, переважно невеликих, у них навчалося всього 5 % загальної кількості українських дітей, ще 27 % вчилися в утраквістичних і 68 % — у польських [8, с. 161—162]. Цілеспрямованим був курс на всіляке порушення єдності громадсько-кооперативного руху, громадсько-політичного життя, церкви у Західній Україні. В 1933 р. на Холмщині було закрито 100 православних церков. Сюди була заборонена доставка українських газет зі Львова. На щит підносилась ідея "Сокальського кордону" між Галичиною і Волинню, твореного з метою розірвання громадсько-політичних і культурних зв'язків між українцями обох країв.

Такою ж безоглядною в українофобстві була румунська політика у Північній Буковині. Перейменовувались міста і села. В державних установах заборонялося навіть розмовляти українською мовою. В багатьох установах висіли таблички з написом: "Говорити лише по-румунськи".

Всі без винятку вчителі й службовці мусили складати іспит з румунської мови. Румунським вчителям платили заробітну плату на 50 % вищу від плати місцевим вчителям. Націонал-цараністська партія висунула гасло "Румунія для румун!". Уже до 1927 р. з 219 українських і 15 мішаних за мовою шкіл, які діяли в цьому краї до війни, не залишилося жодної. Були ліквідовані професійні школи у Вижниці, Виженці, Сторожинці, Чернівцях, українські вчительські семінарії, яких раніше було дві. До війни у Чернівецькому, на загал німецькомовному університеті, діяло дві українські кафедри на філософському фа-

культеті, дві — на богословському. Румунська влада їх закрила. У 1926 р. було заборонено ввезення на Буковину із-за кордону українських книжок, газет, нот і навіть ікон [3, с. 49—54].

І в Західній Україні, і в Північній Буковині всіляко заохочувалось осадництво. Наприклад, у Західній Україні до 1935 р. осадницьке населення досягло 226 тис. осіб, у тому числі 154 тис. римо-католиків [8, с. 134]. На Буковині колоніст із числа румунських чиновників або переселених румунських селян отримував 4,5 га орної землі, 0,5 га для забудови і саду та 1 га випасів. З 1921 до 1930 рр. на українській Буковині було поселено 572 румунські сім'ї, скажімо, у с. Слобода Раранча — 32 сім'ї, с. Юрківці — 50, с. Топрівці — 38. Усього було наділено землею близько 2 тис. колоністів [7, с. 24].

Відносно ліберальний характер мала чехословацька національна політика на Закарпатті, однак вона також не була позбавлена певної чеської етнічної агресивності. Лише з 1921 до 1930 рр. в Ужгороді кількість чехів збільшилася з 5064 до 8030, у Хусті — відповідно з 305 до 1490 осіб.

Отже, етнічний розвиток українського народу в 20—30-х роках XX ст. відбувався у дуже важких політичних і економічних умовах. У складі Української РСР уже з кінця 20-х років розпочався безкомпромісний тоталітарний наступ на національні форми громадського, культурного і релігійного життя. Наприкінці 30-х років у Радянському Союзі поза межами України було ліквідовано українські школи, періодику, культурні товариства. Колективізація українського села супроводжувалась репресіями проти сотень тисяч селян, вона призвела до страшного голоду 1932—1933 рр., унаслідок чого померли мільйони людей.

Асиміляційною агресивністю, спрямованою на населення Західної України впродовж 20—30-х років, вирізнялася політика польського уряду, що вела до зростання відносної частки на українських землях польського етнічного елементу і в часовій перспективі становила загрозу полонізації всього краю. Аналогічною у Північній Буковині була політика так званої боярської Румунії.

Досвід національного життя українського народу у міжвоєнні роки неминуче повинен був викликати сильніше пробудження ідеї визвольної боротьби нації проти окупаційних режимів, що, зрештою, і реалізувалось у роки Другої світової війни.

Список використаної літератури

1. *Голодомор* 1932—1933 років // Високий Замок. — 2005. — 24 листоп.

2. *Данилов В. П.* Советское крестьянство. Краткий почерк истории (1917—1970). — М., 1973.

3. *Календар* працюючих на рік 1927. — Чернівці, 1926.

4. *Козлов В. И.* Динамика национального состава населения СРСР и проблемы демографической политики // История СССР. — 1983. — № 4.

5. *Колективізація* і голод на Україні. 1929—1933: Зб. документів і матеріалів. — К., 1992.

6. *Кульчицький С., Максудов С.* Демографічні втрати населення України від голоду 1933 року // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2.

7. *Курило В. М.* У боротьбі за возз'єднання. 1922—1940. — Л., 1977.

8. *Макарчук С.А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Л., 1983.

9. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1933—1934 рр. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 1.

10. *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965.

11. *Торжество* історичної справедливості. — Л., 1968.

12. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.

Контрольні запитання

1. *Якою була чисельність українців у різних регіонах Радянського Союзу за даними перепису населення 1926 р.?*

2. *Охарактеризуйте чисельність українців у міжвоєнні роки на західноукраїнських землях, окупованих Польщею, Румунією і Чехословаччиною.*

3. *У чому полягали трагічні наслідки радянської колективізації сільського господарства для українського села?*

4. *Якими були людські втрати України від голоду 1932—1933 рр.?*

5. *Чому відбулося велике скорочення чисельності українців Радянського Союзу поза межами Української РСР за період між переписами населення 1926 і 1939 рр.?*

6. *Чому українці у російських Білгородській, Воронезькій і Курській областях почали називати себе перевертнями?*

7. *Яку роль у справі полонізації населення Західної України у 20—30-х роках XX ст. відводила польська влада школі?*

8. *Якими були масштаби польської та румунської колонізації західноукраїнських земель у міжвоєнні роки?*

Розділ 13

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

13.1. Початок війни і приєднання Західної України до Української РСР. Радянські репресивні акції 1939—1941 рр. у західних областях Української РСР

Ще жорстокішого удару зазнали населення України й український етнос у роки Другої світової війни.

Так званий визвольний похід Червоної армії у Західну Україну та Західну Білорусь відкривав можливість здійснення відвічного національного завдання народу — возз'єднання в одній державі. Революційно налаштовані робітники і селяни, частина інтелігентних верств, хоч і не були позбавлені недовіри до "совєтської" влади і справжніх намірів Сталіна, загалом підтримали ідею скликання Українських Народних Зборів, вибори до яких відбулися 22 жовтня, а 26—28 жовтня 1939 р. Народні Збори у Львові прийняли Декларації про встановлення у Західній Україні радянської влади, возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу РСР,

а також про націоналізацію великої промисловості та про конфіскацію поміщицького землеволодіння і розподіл землі серед селян.

Народні Збори, безсумнівно, виразили волю народу Західної України. Їх рішення творили юридичну основу державної єдності українських земель, а також стали фактором, який використала радянська зовнішня політика в роки Другої світової війни з метою закріплення західних кордонів України і Союзу загалом, як вони склалися до червня 1941 р. З цього погляду рішення Народних Зборів об'єктивно мали позитивне історичне значення в житті українського народу.

Однак швидко за ними постали жорстокі реалії радянського тоталітарного режиму. З осені 1939 р. і до червня 1941 р. органи радянської влади провели масштабні репресивні акції стосовно населення Західної України. РНК СРСР 19 грудня 1939 р. прийняв постанову про спецпоселення і трудове влаштування осадників. Той же РНК СРСР 2 березня 1940 р. прийняв постанову про виселення з районів Західної України і Західної Білорусі членів сімей усіх поміщених у табори і в'язниці з числа польських військових і службовців, членів "контрреволюційних організацій", а також біженців із зайнятої німцями території Польщі, які виявляли бажання виїхати з Радянського Союзу.

Згідно з постановою РНК від 29 грудня 1939 р., депортацією передбачалось охопити 21 тис. сімей колоністів, у тому числі зі Львівської області 4029 сімей. У цих сім'ях зі Львівської області числилось 20 966 осіб, тобто в середньому на сім'ю припадало понад 5 осіб. Це означає, що у всіх 21 тис. колоністських сімей, котрі депортувалися, було понад 100 тис. осіб.

Сама депортаційна акція відбувалась 10—13 лютого 1940 р., майже через півтора місяця після постанови РНК. Уся територія західних областей була поділена на оперативні депортаційні “трійки”, на які покладалось завдання охопити всіх польських осадників і відправити у такі визначені східні області СРСР: Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську, Омську області та в Комі АРСР.

“Трійки”, зазвичай, структури НКВС, складалися з росіян, а також частково з пердставників інших національностей СРСР. Українців у складі “трійок” були одиниці. Назвемо, для прикладу, склад деяких “трійок”:

Бібрська — Черпаков, Малишев, Леонов;
Бродівська — Євграфов, Саркісов, Нусімович;
Городоцька — Матвеєв, Уфлянд, Чуніхін;
Любачівська — Кононов, Петров, Пишкін;
Львівська № 9 — Хомутов, Алафердов, Хохряков.

З поміж українських імен в окремих “трійках” зі Львівської області, за документами ДАЛО, трапляються Кононенко, Губаренко, Громовенко. Ставлення місцевого українського населення до виселення польських осадників не вирізнялося схваленням. А в деяких селах (наприклад, у с. Родатичі Городоцького району), українські селяни прямо заявили, що радянська влада чинить неправильно. Ініціатором такого селянського осуду був депутат Народних Зборів Західної України, колишній член КПЗУ Когеляк. З Родатич виселялось 7 родин.

У січні 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) постановило створити вздовж нового західного кордону СРСР

з німцями 800-метрову смугу. На виконання цієї постанови Політбюро ЦК (3 квітня1940 р.) РНК України конкретизував населені пункти, які потрапляли в ту смугу і які підлягали виселенню. На українській ділянці кордону таких населених пунктів виявилося 229, в яких числилось 21 212 родин, що налічували 102 800 осіб.

На ділянці Львівської області виселенню підлягало населення сіл Салаші, Лобра, Радева, Монастир, Пігани, Вилева, В'язивниця, Воля Велика, Лівча, Старі Гораї, Хлівисько, Ляшки, Висоцьке, Маковисько і багато ін. [8, с. 324].

Виселенців цієї категорії скеровували на постійне місце проживання в німецькі колонії Буджака, звідки за радянсько-німецькими угодами виселялось німецьке населення: Кацбах, Клястиця, Малий Ярослав, Амара, Ановка, Фуратіва, Париж, Бородіно, Лунга, Круджика, Бекзина та ін.

РНК УРСР 13 лютого 1940 р. прийняв постанову про виселення сіл, відведених під Львівський артполігон (нинішній Яворівський). Виселенню підлягало 21 село Янівського, Жовківського та Немирівського районів і ще десятки хуторів (населені пункти перелічено в авторській статті) [8, с. 324].

Зазвичай, цих виселенців скеровували у район Буджака (тоді — Анкерманську обл.).

Особливо велика кількість людей підлягали виселенню і депортації на виконання вже згаданої Постанови Раднаркому СРСР від 2 березня 1940 р. Депортації підлягали сім'ї, члени яких опинилися в таборах і в'язницях для військовополонених, були офіцерами польської армії, тюремниками, жандармами, розвідниками, поміщиками, фабрикантами, чиновниками державного апарату, учасниками ан-

тирадянських організацій, а також біженцями з окупованої німцями польської території, котрі виявляли бажання повернутися назад (під німців), але не були німцями прийняті. Охоплення цією депортацією також сімей, члени яких до 1939 р. перебували в тих чи інших політичних і культурних організаціях, означало, що ця депортація повинна стосуватися і того українського населення, в родинах якого були члени Українського національно-демократичного об'єднання, Фронту національної єдності, Організації українських націоналістів, Українського народного об'єднання, Волинського українського об'єднання, Сельробу, Комуністичної партії Західної України, спортивних товариств "Луг", "Пласт" та ін.

Реалізація постанови від 2 березня 1940 р. із застосуванням засобів терору розпочалася без попередження 29 червня 1940 р.

Очевидно, що ця акція захопила собою значно більше осіб, ніж під час виселення осадницького населення у лютому 1940 р., ймовірно, кілька сотень тисяч.

Як відомо, Андрей Шептицький восени 1941 р. у листі до Ватикану називав кількість репресованих греко-католиків — 200 тис.

Під цю хвилю були заарештовані й вивезені зі Львова та Галичини видатні українські діячі Кость Левицький, Володимир Старосольський, Кирило Студинський, Петро Франко, Остап Луцький, Іван Брик, Володимир Целевич, Порфирій Буняк, Дмитро Левицький, Володимир Кузьмович, Іван Німчук та ін.

Уже в лютому 1940 р. з усіх сільрад західних областей України виганяли і часто репресовували депутатів, обраних у сільради в грудні 1939 р., у тому

числі членів “Просвіт”, Сельробу, УСДП, УСРП, КПЗУ тощо.

Страшною сторінкою радянських репресій, які, можливо, мали деформували демографічну ситуацію, але вражали своєю протиправністю й антигуманністю, був розстріл в'язнів тюрем західних областей України в червні 1941 р. під час відступу Червоної Армії. Вже 22 червня 1941 р. з Москви надійшла вказівка “розвантажити” тюрми. В той самий день у львівських тюрмах було розстріляно 108 в'язнів, засуджених до смертної кари.

Начальник тюремного відділу УНКВС у Львівській області лейтенат держбезпеки Лерман 24 червня інформував про хід “розвантаження” тюрем.

У Львові було три тюрми. В них числилось 5145 політичних в'язнів. Згаданий лейтенант Лерман 24 червня інформував, що із названого числа в'язнів підлягало до розстрілу 2239 осіб:

у тюрмі № 1 з 1355 в'язнів було розстріляно 924;
у тюрмі № 2 з 471 в'язня було розстріляно 471;
у тюрмі № 3 з 413 в'язнів було розстріляно 413.
Всього — 1808 осіб.

В'язнів розстрілювали в тюремних камерах, подвір'ях тюрем, урочищах за межами міст, скидали у вироблені шурфи шахт.

Тоді у Станіславі було страчено 1500 в'язнів, у подвір'ї Стрийської тюрми — 250. Термінові страти були проведені в тюрмах Тернополя, Луцька, Ковеля, Рівного, Дубного та інших міст.

13.2. Втрати населення, пов'язані з військовими діями та німецьким окупаційним режимом в Україні

З початком нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз відбувалося переселення певних груп із східних областей України, зокрема німців. Виселили 31 320 осіб із Запорізької області — головно в Актюбинську область, кільканадцять тисяч — з Ворошиловоградської (Луганської) області. Зі Сталінської (Донецької) області було відправлено 28 743 німці, з Одеської та Дніпропетровської областей до Алтайського краю — 9200 громадян німецької національності, 65 тис. німців депортувалося з Кримської АРСР [2, с. 37].

На схід відправлялися також сотні тисяч спеціалістів і робітників заводів, що евакуювалися. Таких налічувалось 1934,3 тис. осіб, з них 94 % припадало на "східні" області.

З Київської області було евакуйовано 301,9 тис., Харківської — 270,1, Дніпропетровської — 209,9, Сталінської — 182,7, Одеської 182,7, — Запорізької — 122,2, Ворошиловоградської — 106,3 тис. осіб.

Багато з них залишилися проживати у східних районах СРСР і після війни.

На фронт з України було мобілізовано 4,5 млн осіб. Скільки їх повернулося, скільки загинуло чи потрапило в полон — точної статистики немає. Існують лише середні дані, що дають змогу уявити масштаби загибелі фронтовиків. Наприклад, на 1 січня 1950 р. в Україні було 1,3 млн родин, які отримували пенсії за загиблих на фронті членів сім'ї.

Сотні тисяч мирних жителів, зокрема єврейської національності (до війни в Україні їх налічувалося приблизно 2,2 млн), були знищені внаслідок втілення у життя фашистської політики геноциду. Ще мільйони були страчені під час облав, акцій втихомирення, розстрілів за підозрінням, голоду в таборах військовополонених. Втрати України від знищення мирного населення становили 7,9 % загальної кількості жителів республіки до війни. Всього ж за роки окупації було знищено 4630 тис. людей, з яких 3265 тис. мирних громадян і 1365 тис. радянських військовополонених [12, с. 16].

Великим був удар по генофонду української нації, пов'язаний з примусовим вигнанням на роботи до Німеччини 2 млн 109 тис. юнаків і дівчат віком від 15 років і старших — молодого цвіту народу. За іншими даними, кількість насильно відправленої до Німеччини молоді становила 2,4 млн осіб [11, с. 376], у тому числі з Вінницької області — 64,2 тис., Волинської — 30, Ворошиловградської — 75, Дніпропетровської — 176,3, Житомирської — 60, Запорізької — 174,4, Кам'янець-Подільської — 117, Київської — 170, Кіровоградської — 52, Львівської і Дрогобицької разом — 170,4, Миколаївської — 26, Одеської і Ізмаїльської разом — 56, Полтавської — 175, Рівненської — 22,2, Сумської — 78, Сталінської — 252,2, Станіславської — 68,3, Тернопільської — 164, Харківської — 164, Херсонської — 40,4, Чернігівської — 41,6, Чернівецької — 70, Кримської — 85,4, Закарпатської — 71 тис. осіб. Багато вигнаних померли в неволі від тяжких умов праці, недоїдання. Декотрі з них, які вціліли після розгрому Німеччини, не наважувалися повертатися на батьківщину, боячись сталінського режиму. Із ра-

дянської зони дії в СРСР було повернено військовополонених, біженців, вивезених робітників та інших 1 846 802 особи “радянських людей”, у тому числі 78,37 % — з радянської зони окупації Німеччини й Австрії, 7,22 % — з Румунії, 5,48 % — з Фінляндії, 4,75 % — з Польщі, а також з Чехословаччини, Югославії, Болгарії, Угорщини, Швеції, Албанії [5, с. 28—29].

У західних зонах окупації Німеччини й Австрії наприкінці війни було виявлено 2 031 925 “радянських людей”, у тому числі 707 369 — з числа військовополонених і 1 324 556 — цивільних. Крім того, близько 320 тис. перебували на території Франції (121 005 осіб, з них цивільних 35 569), Норвегії, Італії, Англії, Бельгії та інших західних країн. Відповідно до узгодженого між радянською стороною і союзниками плану передання колишніх військовополонених і цивільних осіб, усі згадані маси людей мали бути передані радянській стороні. В СРСР на них вже чекали 100 спеціально підготовлених таборів на 10 тис. репатріантів кожний [5, с. 31—32].

Якщо ж брати до уваги репатріантів із радянської зони та західних зон дії разом, то їх загальна кількість до 1 березня 1946 р. досягла 4 199 488 осіб, з них 2 654 185 цивільних і 1 545 303 колишніх військовополонених. Найбільшу відносну частку серед них становили українці: 1 190 135 цивільних осіб (44,84 % у своїй групі) та 460 208 військовополонених (29,78 % у своїй групі). Росіян було відповідно 891 747 (33,60 %), 740 114 (47,89 %); білорусів 385 896 (14,54 %), 134,776 (8,72 %). З усіх репатріантів після таборів фільтрації додому було відпущено 57,81 %, призвано до армії — 19,08 %, відправлено в робочі батальйони — 14,48 % [5, с. 35—36].

Якщо серед цивільних українських репатріантів усі були з числа вивезеної молоді, то й тоді половина її в Україну не повернулася. Частина опинилася в США і Канаді, де поповнила українську діаспору, частина, наприклад, у Франції, була поглинута іншими народами, асимільована.

До історичних втрат за період війни слід долучити викликане нею зменшення народжень і підвищення "природної" смертності. За оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення за роки гітлерівської окупації був меншим від смертності на 1471 тис. осіб. Народилося 1152 тис., померло "через природні причини" 2623 тис. осіб. [12, с. 16].

Усі ці причини показані у важких демографічних втратах України. У 1946 р., порівняно з 1941 р., населення східних областей республіки зменшилося на 19,4 %, західних — на 29 %. Відносно чисельніші втрати у західних областях пояснюються триваліщим часом окупації, практично повним знищенням єврейського населення, що налічувало до війни близько 1,1 млн осіб, втечею до корінної Польщі частини польського населення і його переселення в 1944—1946 рр., тифом взимку і навесні 1944 р., гострою внутріполітичною збройною боротьбою, в якій народ був розмінною монетою.

За обліком населення на 1 січня 1941 р., в Українській РСР проживало 40 967 тис. осіб (таке збільшення порівняно з січневим переписом 1939 р. пояснюється возз'єднанням Західної України та Північної Буковини, в яких на 1січня 1941 р. проживало 9397 тис. осіб). На 1 січня 1945 р. на Україні було 27 383 тис. осіб, на 1 січня 1946 р. — 32 099 тис. Отже, загальне скорочення населення республіки в проміжку між 1 січня 1941 р. і 1 січня 1946 р. ста-

новило 8 млн 868 тис. осіб. З цього числа на "східні" області припадало 6 млн 141 тис., на західні — 2 млн 727 тис. У середньому по Україні скорочення населення становило 22 %. Відносно більше скоротилося міське населення. В 1945 р. у республіці його було на 44,9 % менше, ніж у 1941 р. (скорочення з 13,7 до 7,7 млн). У західних областях міське населення скоротилося ще різкіше — на 56,4 % (з 2,0 до 0,9 млн осіб.) [12, с. 18].

13.3. Взаємна евакуація українського і польського населення у 1944—1946 рр.

Суттєво, загалом негативно, позначилось на розвитку української нації та її етнічній території взаємне переселення українського населення з Польщі до УРСР і польського з України до Польської Республіки. Воно здійснювалось на основі Угоди від 9 вересня 1944 р., підписаної в Любліні між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення. Угода випливала насамперед з імперських розрахунків Союзу, що передбачали шляхом часткового задоволення таких же імперських зазіхань польських експансіоністів навічно прив'язати Польщу до прорадянських сил на міжнародній арені. Вона втілювалась у життя під могутнім тиском воєнних обставин, протиборства польських і радянських властей за Сяном і Бугом з формуваннями Української повстанської армії (УПА) і Армії Крайової (АК) і так само радянських органів з тими ж формуваннями в західних областях України, під тиском самого

протиборства між УПА і АК, що супроводжувалось масовими жертвами мирного населення.

Рішення, прийняте під дією згаданих обставин, передбачало нібито добровільне переселення. Однак насправді воно означало знесення із споконвічних батьківських земель сотень тисяч сімей. За наслідками виконання Угоди до липня 1946 р. з території Польської держави в Українську РСР було переселено понад 125 тис. сімей (близько 480 тис. осіб) української національності. З цього часу Холмщина переставала бути українською територією, рівно ж як і район Любачіва, Ярослава, Перемишля. В руслі угоди було виселено в Україну щонайменше 60 % лемків.

Однак після припинення у липні 1946 р. взаємної "евакуації" населення на території Польської держави, з якої депортовувалось українське населення, все-таки залишалося проживати орієнтовно 170 тис. українців. Стосовно них польська влада, починаючи з весни 1947 р., застосувала горезвісну операцію "Вісла". Поселення, в яких проживали українці, за допомогою військової сили оточувались, людям давали півдоби-добу на збори у визначених місцях, після чого направляли до залізничних або автомобільних вокзалів, звідки везли в західні й північні території Польщі на "*ziemie odzyskane*" ("повернуті землі").

З України до Польщі виїхало 780—790 тис. осіб польської та єврейської національностей, розселених до того часу в західних областях дисперсно [9, с. 104—105].

Несправедливий насильницький характер операції "Вісла" стосовно українського населення, що не евакуювалось з Польщі до липня 1946 р., багато поляків

не схвалювали. В листі на ім'я першого секретаря ЦК ПРП Владислава Гомулки група поляків із Кросно писала: "Сьогодні в ярмаркові дні на вулицях Кросно даремно шукати постаті лемка, вбраного в саморобну вовну. З далеких гір приводив він до міста худобу, привозив дерево, зібране домашнє полотно, а струнка лемкиня в казково кольоровому одязі пропонувала до продажу гриби і всілякі лісові ягоди. Але не лише Кросно, але і всі міста на Підкарпатті ґрунтуються на тому вартісному лемківському елементі, хоч би назвати: Ясло, Бич, Горлиця, Новий Сонч відчувають дошкульну втрату тих милих гірських людей. Міський житель зауважує, що зменшується рух, не стає людей, "якби нам хто руку відтяв"... величезний смуток тягнеться від тих опустілих напівrозвалених садиб, що дивляться отворами *(oczodolami)* вибитих вікон і вивернутих дверей. Лемківщина робить пригноблююче враження величезного цвинтару...

Терор і варварство, з якими викинуто наших братів з відвічних і бідних, але ж ними укоханих садиб, за те, що не записалися на виїзд, залишиться в історії чорною плямою на нашій молодій робітничо-селянській республіці" [6, с. 154—155]. Тут коментарі зайві.

У перше післявоєнне п'ятиріччя українському народові довелося винести ще два удари історичної долі: голод 1946—1947 рр. і братовбивчу війну в західних областях України.

Внаслідок неврожаю 1946 р., а також вже відомого бюрократичного антигуманного ставлення до людини в 1947 р. в Україні знову розпочався голод. Він охопив Харківську, Дніпропетровську, Запорізьку, Вінницьку, Одеську, Херсонську, Ізмаїлівську,

Чернівецьку області. В інших областях також дуже відчувалась нестача продуктів харчування. Тисячі людей помирали від недоїдання, скоротилась народжуваність, збільшилась смертність дітей. За 1947 р. у згаданих областях померло 265,9 тис. людей, а народилося лише 194,6 тис.

Голод загальмував природний приріст населення. Звичайно, наслідки 1947 р. не були такими трагічними, як голоду 1933 р., але й вони мали б стривожити тодішнє керівництво і республіки, і Союзу, змусити його скоригувати плани хлібозаготівель, надати відповідну допомогу голодуючим. Цього, однак, не трапилося.

13.4. Втрати населення, пов'язані з радянським придушенням українського національно-визвольного руху

Невиправдано великими виявилися людські жертви, насамперед української національності в 1944—1953 рр., пов'язані з діями антирадянських ОУН і УПА та їх збройним придушенням.

Якщо в умовах німецької окупації збройні українські націоналістичні формування під знаком ОУН-бандерівців, на відміну від ОУН-мельниківців, поповнювалися під впливом антинімецьких настроїв, то з переходом через західні області у 1944 р. радянсько-німецького фронту ці формування були переорієнтовані на збройну диверсійну боротьбу проти органів радянської влади. Боротьба виявилась

безкомпромісною з обох сторін, тому вона була позначена кривавим слідом. Гинули бійці Червоної армії, чекісти, функціонери органів влади, в тому числі найнижчих ланок, часто спеціалісти, котрих скеровували в західні області республіканські органи, селяни, яких призначали головами і секретарями сільрад, головами і бригадирами чи ланковими колгоспів, комуністи, комсомольці, навіть піонери. Ці жертви становили десятки тисяч осіб [3].

На час проходження фронту в підрозділах УПА налічувалося близько 100 тис. "партизанів", восени 1945 р. — 90 тис. осіб [10, с. 120].

Різні політичні й допоміжні воєнізовані ланки широкою мережею вкривали всі західні області. Органи радянської влади зазвичай в ультимативній формі пропонували бандерівцям скласти зброю. Однак випадки позитивної відповіді на них мали локальний характер. Здебільшого ті, хто вийшов з повиною, зазнавали репресій і з боку бандерівців, і з боку радянських органів.

За радянськими інформаційними матеріалами, від лютого 1944 р. до 31 грудня 1945 р. кількість загиблих вояків УПА у всіх західних областях становила 103 313 осіб, "затриманих" — 110 785, заарештованих — 8370. У 1946 р., за тими ж даними, було вбито 10 774 вояки УПА, заарештовано 9541, вийшло з повиною 6120 вояків. У 1947 р. каральні радянські органи вбили понад 3 тис. та заарештували майже 5 тис. осіб [10, с. 222—223].

Водночас зі збройною боротьбою з бандерівським підпіллям радянська влада проводила курс на ліквідацію його соціальної бази через виселення сімей членів підпілля та запідозрілих у зв'язках з ним. Уже до кінця 1945 р. на спецпоселенні перебувало

6129 сімей оунівців або 16 200 осіб. З них в Комі АРСР — 3608, Красноярському краї — 2060, Архангельській області — 4773, Молотовській (Пермській) — 5464 осіб та ін.

Загалом з 1944 р. до початку 50-х років у східні й північні райони країни етапами було направлено близько 140 тис. осіб, запідозрених у зв'язках з ОУН і УПА. На середину листопада 1947 р. відділ спецпоселень НКВС подавав інформацію про їх розселення: 30 179 осіб — у Кемеровській області; 7183 — Челябінській; 8122 — Карагандинській; 15 202 — Омській областях, 1691 — у Красноярському краї; загалом — 59 586 осіб, а всього до цього часу на поселенні вже було 74 799 осіб (25 877 сімей). У подальші роки депортованих розселяли в Амурській, Читинській, Тюменській областях, Бурят-Монгольській і Якутській АРСР.

Можна допускати, що з 1944 до 1952 рр. унаслідок каральних дій радянських органів, а також дій оунівського підпілля, кількість українського населення механічно зменшилася щонайменше на 300 тис. Чимало українців загинули від терору збройних загонів польської Армії Крайової, як і поляків — від рук бандерівців.

Ці й інші явища та процеси стримували природне відновлення чисельності населення України, всього українського народу. В зв'язку з великою рухливістю населення, насильного його переміщування, дуже інтенсивно впливали на українців асиміляційні процеси. Багато з них забували рідну мову, а відтак змінювали і національну самосвідомість.

Загальна чисельність довоєнного населення Української РСР (40 967 тис. осіб), за переписом 1959 р. (без Кримської та Закарпатської областей, де у 1959 р.

проживало відповідно 1 201 517 і 920 173 осіб), не була досягнута і дорівнювала (без названих областей) 39 747 356 осіб, що на 1 220 тис. менше, ніж було на початок 1941 р. Довоєнний рівень населення республіки у межах після 1954 р. був досягнутий лише в другій половині 1960 р.

Враховуючи дані з Кримської та Закарпатської областей, населення Української РСР, за переписом населення 1959 р., досягло 41 869 046 осіб. Українців в Україні проживало 32 158,5 тис. (76,8 %), росіян — 7091,3 (16,9 %), євреїв — 840,3 (2,0 %), поляків — 363,3 (0,9 %), білорусів — 290,9 (0,7 %), молдован — 241,6 (0,6 %), болгарів — 219,4 (0,5 %), угорців — 149,2 (0,4 %), греків — 104,4 (0,2 %), румунів — 100,9 (0,2 %), татар — 60,9 (0,1 %), вірмен — 28 (0,1 %), гагаузів — 23,5 (0,1 %), німців — 23,1 (0,1 %), чехів — 14,5 і словаків — 14 тис. осіб. На інші, менш численні національності, разом припадало 145,2 тис. осіб (0,3 %).

Поза межами України в Радянському Союзі налічувалось ще 5094,4 тис. українців.

У 1970 р. населення Української РСР досягло 47 126 517 осіб, що вже значно перевищувало чисельність населення України разом з Кримом і Закарпаттям станом на початок 1941 р.

Отже, Друга світова війна, поряд з нанесенням Україні величезної матеріальної шкоди, руйнуванням міст і сіл, заводів і фабрик, транспортних засобів і установ гуманітарної сфери, призвела до загибелі мільйонів людей, депортації величезної кількості людей з рідних осель і країв, підриву природного генофонду нації, пришвидшила небезпечний процес русифікації українського етносу, що триває дотепер.

Список використаної літератури

1. *Безсмертя.* Книга пам'яті України. 1941—1945. — К., 2000.

2. *Бугай М. Ф.* Депортації населення з України (30—50-ті роки) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10.

3. *Вільна* Україна. — 1990. — 6 груд.

4. *Вінок* безсмертя: книга-меморіал. — К., 1988.

5. *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944 —1951 гг. // История СССР. — 1990. — № 4.

6. *Зустрічі.* Часопис студентів і молоді української інтелігенції в Польщі. — Варшава, 1989. — Рік 6.

7. *Макарчук С.* Нищення населення на Волині в часи війни (1941—1945) // Вісн. Львів. ун-ту. — Серія іст. — 1999. — Вип. 34.

8. *Макарчук С.* Втрати населення Галичини в роки Другої світовой війни (1939—1945) // Вісн. Львів. ун-ту. — Серія іст. — 2000. — Вип. 35—36.

9. *Макарчук С. А.* Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944—1946 рр. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 3.

10. *Макарчук С.* Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944—1945 рр. // Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. — Л., 2004.

11. *Німецько*-фашистський окупаційний режим на Україні. — К., 1963.

12. *Перковський А. Л., Пирожков С. З.* Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2.

Контрольні запитання

1. *Яке значення мали Народні Збори Західної України 1939 р.?*

2. *Чому радянські каральні органи репресували громадян західних областей України у 1939—1941 рр.?*

3. *Що насправді означало радянське "розвантаження" тюрем у містах західних областей України в червні 1941 р.?*

4. *Які групи населення Української РСР радянська влада депортувала у східні регіони СРСР у час наступу фашистських військ 1941—1942 рр.?*

5. *Які групи українського населення опинилися у складі так званих переміщених осіб в європейських країнах після розгрому фашистської Німеччини?*

6. *Назвіть найвагоміші причини, зумовлені Другою світовою війною, що спричинили великі втрати населення Української РСР.*

7. *Який характер мала взаємна "евакуація" українського та польського населення у 1944—1946 рр.?*

8. *Якими методами проводилась польська операція "Вісла" і які надії покладала на неї польська влада?*

9. *Назвіть втрати населення західних областей України, зумовлені радянськими репресіями проти українського визвольного руху 1944—1950 рр.*

Розділ 14

ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX — НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

14.1. Загальна динаміка чисельності населення України та його національного складу за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 рр.

Мирні 60—80-ті роки назагал характеризувалися постійним приростом населення України, в тому числі українців, приростом чисельності українців у Радянському Союзі (табл. 1).

Таблиця 1. **Приріст українців (тис. осіб)**

Територія	Роки			
	1959	1970	1979	1989
Українців у СРСР	37 252,9	40 753,2	42 347,4	44 186,0
Українців в Україні	32 158,5	35 283,9	36 489,0	37 419,1

За переписом 1926 р. у СРСР і переписами 1931, 1930 рр. на західноукраїнських землях проживало близько 37,7 млн українців. Отже, через уже висвітлені нами причини в 1959 р. український етнос на приблизно тій самій території навіть не досягав чисельності, яку мав у 1926—1931 рр. Приріст чисельності українців у 1970, 1979 і 1989 рр., порівняно з даними попереднього перепису в СРСР, був відповідно 8,40 %, 3,91 і 4,34 %, тобто незначний, зокрема впродовж 70—80-х років. Цей ряд в Україні був таким: 9,72 %, 3,42 і 2,55 %. І тут він виявляв загрозливу тенденцію до стагнації етносу. Це особливо помітно на тлі загального зростання чисельності населення України, який за роками переписів мав таку динаміку: 41 869,0 тис., 47 126,5 тис., 49 757,0 тис, 51 704,0 тис. Тобто, приріст неукраїнського населення в Україні за переписами 1970, 1979 і 1989 рр., порівняно до чисельності на період попереднього перепису, відповідно становив: 2133 тис. (21,96 %), 1424 тис. (12,02 %) і 1017 тис. (7,67 %) осіб. Таке опередження приросту неукраїнського населення над збільшенням чисельності українців призвело до помітного зниження їх відносної частки в республіці — з 76,80 % 1959 р. до 72,37 % 1989 р.

З-поміж причин, що зумовили дію такої тенденції, головною була національна політика Радянської держави, що керувалася пріоритетом державної загальнонаціональної спільності “радянського народу” над цінністю етнічної нації. Саме ця політика призвела до практичного впровадження російської мови у сферу державного управління, майже повного переведення на російську основу технічної документації в промисловості та будівництві, до русифікації вищої школи, середньої і професійної технічної освіти,

великою мірою також і загальноосвітньої школи. Навіть 1991 р., після двох років дії Закону про українську мову, за словами тодішнього Міністра народної освіти УРСР І. Зязюна, в Україні лише 49 % дітей навчалося в школах з українською мовою. Майже не стало українських шкіл у таких містах, як Донецьк, Луганськ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Чернігів та ін. Влада й ідеологія застійної епохи виправдовувала такий стан "бажаннями батьків". Безумовно, ніхто тим бажанням не цікавився. Однак справа була радше в об'єктивній ситуації, коли функціональна сфера української мови різко звужувалася, і вона в очах багатьох видавалася другорядною. Виховані у нігілізмі до національної справи, підростаючі покоління урбанізованого суспільства почали соромитися українського слова. З'явилися мільйони українців у своїй державі, які стали подавати російську мову як рідну. В 1959 р. таких було 2076 тис. (6,5 % усіх українців республіки), 1970 р. — 3018 тис. (8,6 %), 1979 р. — 3987 тис. (10,9 %), в 1989 р. — 4578 тис. (12,2 %).

Певною мірою відступ українського елементу в Україні пояснювався також механічним рухом населення, що адміністративно стимулювався різними вербуваннями української молоді на "освоєння цілинних земель", будівництво БАМу, господарське відродження російського нечорнозем'я, будівництво промислових комплексів Півночі тощо.

Водночас після десятиріч перебування далеко за межами свого краю в Україну повертався вже зросійщений пенсіонер, який, працюючи, скажімо, на Колимі, будував для себе квартиру в Черкасах і часто привозив сюди дітей, що не читали українського букваря.

У 1970 р. у всіх областях України, за винятком Кримської АРСР, українці становили більшість. Щоправда, в різних областях їх частка коливалася від 53 % у Донецькій області до 96 % в Тернопільській. У цьому діапазоні було три області, в яких чисельність українців коливалася між 53 і 55 % (Донецька, Луганська, Одеська), ще в трьох областях на їх частку припадало 65—79 % (Запорізька, Харківська, Чернівецька), у чотирьох — від 74 до 79 % (Дніпропетровська, Закарпатська, Херсонська, Миколаївська), у чотирьох — від 85 до 88 % (Житомирська, Сумська, Львівська, Кіровоградська), ще в семи — від 90 до 95 % (Хмельницька, Полтавська, Вінницька, Київська без Києва, Черкаська, Чернігівська, Рівненська), ще у двох — понад 95 % (Івано-Франківська і Тернопільська).

У Кримській області українців було 26,5 %, у м. Києві — 64,8 %. Першою за чисельністю національністю в Криму були росіяни (67,3 %), третьою — білоруси (2,2 %), четвертою — євреї (1,4 %). Татар у Криму налічувалося всього 6469 осіб (0,36 %). У всіх інших областях, за винятком Закарпатської та Чернівецької, росіянам, за чисельністю, належало друге місце, що у відсотковому відношенні було зворотно пропорційним частці українців. У Донецькій і Луганській областях — відповідно 40,6 і 41,7; від 20 до 30 % — у Дніпропетровській, Одеській, Запорізькій, Харківській і в м. Києві (22,9 %); від 10 до 20 % — у Сумській, Миколаївській, Херсонській, у решті областей — не досягало 10 %, найменше у Тернопільській області — 2,3 %. У Чернівецькій області друге місце за чисельністю посідали румуни (10 %), третє — молдовани (9,3 %), росіяни — четверте (6,3 %). Друге місце серед національностей Закарпаття посідали

угорці (14,4 %), росіяни — третє (3,3 %), румуни — четверте (2,2 %).

Менше ніж за 20 років (з 1970 р. до 1989 рр.) особливих відмінностей у розселенні двох найчисельніших національностей не відбулося. Проте одна тенденція виявила себе помітно: абсолютна і відносна чисельність росіян збільшувалася у тих регіонах, де чисельно сильнішими були їх позиції раніше, в 1970 р., і, навпаки, де частка росіян раніше була незначною, там вона стала ще меншою. Наприклад, у 1989 р. росіяни в Луганській і Донецькій областях становили відповідно 45 і 44 %, у Харківській — 33, Запорізькій — 32, Одеській — 27, Дніпропетровській — 24, Херсонській — 20, Миколаївській — 19 %. Однак у Києві відсоток росіян зменшився до 21 %, у Львівській області — з 8,3 до 7,1 %, Тернопільській — з 2,3 до 1,9 %.

14.2. Національні меншини України

За 20-річчя між переписами 1970 і 1989 рр. відбулися певні зміни у чисельності інших національностей в Україні (табл. 2).

Райони основного розселення національностей збереглися. Євреї (кілька тисяч і більше) проживали у всіх областях, але найбільше їх було в Києві, Одесі, а також в індустріально розвинутих областях: Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і в областях їх традиційного проживання: Вінницькій, Житомирській, Чернівецькій, Хмельницькій і Кримській АРСР.

Таблиця 2. **Динаміка більших за чисельністю національностей України за 1970—1989 рр. (окрім українців і росіян)**

Національність	Чисельність		Приріст	
	1970 р.	1989 р.	абсолютний	у відсотках
Євреї	777 126	486 326	−290 800	−37,4
Білоруси	385 847	440 045	+54 198	+14,0
Поляки	295 107	219 179	−76 921	−26,0
Молдовани	265 902	324 525	+58 623	+22,0
Болгари	234 390	233 800	−590	−0,3
Угорці	157 731	163 111	+5380	+3,4
Румуни	112 141	134 825	+22 960	+20,4
Греки	106 909	98 594	−8315	−7,8

Так само від кількох десятків тисяч у всіх областях були розселені білоруси, найбільше — в індустріально розвинутих: Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Кримській АРСР. У Києві їх близько 17 тис. осіб. Понад 10 тис. білорусів проживало в кожній з таких областей, як Запорізька, Миколаївська, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Рівненська, Харківська, Херсонська.

Молдовани головно мешкали в Одеській (136 тис. 1970 р.) і Чернівецькій (80 тис. 1970 р.) областях, а також у Донецькій, Миколаївській, Луганській, Херсонській. Повсюдно були поляки, але найбільше вони зосереджувались у Житомирській (81 тис. 1970 р.), Хмельницькій (53 тис. 1970 р.), Львівській (41 тис. 1970 р. і 27 тис. 1989 р.), Тернопільській і Житомирській областях. Найголовнішим регіоном проживання болгарів була Одеська область, де їх числилось 166 тис. Крім того, великі групи були розселені у Запорізькій області (38 тис.), чимало —

в Донецькій (8 тис.) і Миколаївській (6 тис.) областях. Компактність розселення властива для основної маси українських угорців, 96 % яких припадало на Закарпаття. Так само 76 % українських румунів припадало на Чернівецьку область і ще 21 % — на Закарпатську.

Повною мірою це стосувалося і греків, що здебільшого проживали в Донецькій області (94 тис. 1970 р., або 88 %). Найбільше татарів у 1970 р. припадало на Донбас: 27 тис. у Донецькій (36 % всієї кількості в Україні) та Луганській (13 тис., 17 %) областях. Демократизація суспільного життя в Радянському Союзі зумовила масове повернення до Криму виселених після війни кримських татар. Уже на початку 1991 р. тут їх кількість перевершила 130 тис. осіб. В Одеській області на межі з Молдовою проживало близько 30 тис. гагаузів. Основна частина цього народу (близько 150 тис.) припадала на Молдову. Словаки (близько 10 тис. осіб) головно мешкали в Закарпатській області. Вірмени, яких в Україні 1970 р. налічувалося близько 33,5 тис., були практично в усіх областях України, але найбільше — в Донецькій (6 тис.), Харківській (5 тис.), Одеській (4 тис.) областях, у м. Києві, Кримській АРСР. Значною за чисельністю національною групою в Україні були цигани (30 тис. у 1970 р.). Проживали дисперсно, хоч в окремих областях їх кількість була відносно великою: в Закарпатській (6 тис.), Луганській (3 тис.), Херсонській (1,5 тис.). Такі національності, як мордва, грузини, чуваші, чехи, азербайджанці, литовці, узбеки налічували кожна від 15 до 10 тис. осіб [4, с. 152—191].

14.3. Українці інших радянських республік

У 70—80-х роках XX ст. відбувалися значні зміни у розселенні українців Радянського Союзу поза межами Української РСР (табл. 3).

Насамперед простежуємо певне зниження частки українського населення в своїй республіці від загального числа українців у СРСР і помітне абсолютне і відносне їх зростання в Російській Федерації. До цього і в першому, і в другому випадках спричинився механічний рух населення; в другому випадку — можливо, також відродження національної свідомості в деяких групах раніше записуваного росіянами українського населення. Цей останній момент мав місце також на території Білорусі, Латвії, Литви, Узбекистану.

Порівняно з 1970 р. скоротилась кількість українців у Казахстані, Киргизії, Вірменії; порівняно з 1979 р. — у Туркменії. Безумовно, українське населення СРСР поза межами України в масі своїй підпадало під асиміляційні процеси, насамперед з боку російського етносу, причому і на території РРФСР, і поза її межами. За відсутності української національної школи в Естонії, Киргизії чи Росії українські діти йшли в російські школи, навчалися близькоспорідненою мовою і перетворювалися у так зване російськомовне населення. За переписом 1989 р. записали українську мову як свою рідну лише 42,8 % українців у Росії; 45,3 % — у Білорусі; 49,5 % — в Узбекистані; 36,6 % —Казахстані; 49,5 % — у Латвії; 34,1 % —Киргизії і 44,2 % — в Естонії. В решті республік більшість українців подали українську мову як рідну.

Таблиця 3. **Розселення українців у СРСР за матеріалами післявоєнних переписів населення**

Територія	Чисельність осіб (тис.) і відсотки від їх чисельності на роки перепису							
	1959 р.		1970 р.		1979 р.		1989 р.	
СРСР	37 252 930	100,00	40 753 246	100,00	42 347 387	100,00	44 186 006	100,00
УРСР	32 158 493	86,32	35 283 857	86,58	36 488 951	86,17	37 419 053	84,69
РРФСР	3 359 321	9,02	3 345 885	8,21	3 657 647	8,64	4 363 992	9,88
БРСР	133 061	0,36	190 839	0,47	230 985	0,55	290 368	0,66
Уз. РСР	88 388	0,24	111 676	0,27	113 826	0,27	154 105	0,35
Каз. РСР	761 432	2,04	933 461	2,29	897 964	2,12	895 964	2,03
Груз. РСР	52 236	0,14	49 622	0,12	45 236	0,11	51 722	0,12
Аз. РСР	—	—	29 160	0,07	26 402	0,06	32 344	0,07
Лит. РСР	17 692	0,05	25 099	0,06	31 982	0,08	44 397	0,10
Лат. РСР	29 440	0,08	53 461	0,13	66 793	0,16	92 101	0,21
Естон. РСР	15 769	0,04	28 086	0,07	36 044	0,09	48 271	0,11
Молд. РСР	420 820	1,13	506 560	1,24	560 679	1,32	599 677	1,36
Кирг. РСР	1 377 031	0,37	120 081	0,29	109 324	0,26	108 027	0,24
Тадж. РСР	26 921	0,07	31 671	0,08	35 826	0,08	40 646	0,09
Вірм. РСР	—	—	8 390	0,02	8 900	0,02	8 341	0,02
Туркм. РСР	20 955	0,06	35 398	0,08	37 118	0,09	35 814	0,08

Звичайно, українська школа, преса, культурне життя, де вони перебувають поза Україною, здатні сповільнити процес асиміляції дисперсних українців, але лише сповільнити, а не припинити. В умовах СРСР у великих російськомовних містах, на потужних будовах і виробництвах, науково-технічних закладах рано чи пізно під дією об'єктивних факторів українець сприймав близькоспоріднену мову як рідну. Водночас за втратою рідної мови на певному етапі життя змінювалася і національна свідомість. У зв'язку з інтенсивним контактуванням національностей процес асиміляції неминучий. Це, зрештою, підтверджувалось і досвідом українців США, Канади, Бразилії й інших країн, де боротьба за збереження національної свідомості мала велику традицію, але де, на жаль, чисельність українців зменшується.

14.4. Етносоціальна характеристика населення України за матеріалами перепису 2001 р.

За повними даними Всеукраїнського перепису, що проводився у грудні 2001 р., в Україні числилося 48 млн 415 тис. осіб населення. Як уже зазначалося, перепис 1989 р. подавав загальну чисельність населення Української РСР 51 млн 794 тис. осіб. Отже, впродовж 1989—2001 рр. скорочення населення України становило аж 3 млн 289 тис. Така разюча цифра пояснюється кількома причинами. Першою є загальноєвропейська тенденція до зниження народжуваності. Наприклад, у Німеччині з другої половини

90-х років вона дорівнює приблизно 1,3—1,4 дитини на жінку за весь фертильний вік, в Іспанії — менше 1,1 дитини, в Європі загалом — близько 1,4 дитини. Ця тенденція, окрім України, захопила також російську частину жінок Росії. Безперечно, така низька народжуваність, навіть при невеликому зростанні середньої тривалості життя, зумовлює постійне і неухильне скорочення чисельності населення.

Діють також й інші негативні фактори, серед них — висока заробітчанська еміграція українців у зарубіжні країни: у 90-х роках XX ст. — на початку XXI ст. найбільшою мірою в Росію, Італію, Португалію, Іспанію, Грецію, Польщу, Чехію. Статистика цієї хвилі еміграції (про що йтиметься далі) дуже приблизна і суперечлива. Її дані неодноразово гіперболізуються українською публіцистикою. До заробітчанської української еміграції, що якоюсь частиною стихійно трансформується в постійну, коли заробітчани назавжди залишаються жити в країнах імміграції, слід додати майже незмінну тяглу еміграцію з України євреїв, німців, росіян і людей інших неукраїнських національностей. До тих факторів мусимо віднести велику кількість жертв від нещасних випадків, пов'язаних з автомобільними аваріями, аваріями на виробництві, зокрема у вугільних шахтах, будівельній галузі, сільському господарстві, з побутовими нещастями на зразок пожеж, отруєння газом, чадом та ін. Очевидно, що процес надзвичайно швидкого впровадження у виробництво, транспорт, побут різних технічних засобів дуже випереджує процес вдосконалення техніки безпеки і навіть психологічне налаштування людей на підвищену обережність.

На фоні загального скорочення чисельності населення за 1989—2001 рр. у його складі відбулися дуже суттєві внутрішні структурні зміни з огляду національної та соціальної віднесеності, проживання у містах чи селах і за деякими іншими показниками. Сподіваним, але зовсім не такою мірою, виявився факт перепису, що подав зменшення чисельності росіян в Україні на 26,6 %, тобто з 11 млн 356 тис. до 8 млн 334 тис. Питома вага росіян у загальній чисельності населення зменшилася на 5 відсоткових пунктів: з 22,37 до 17,3 %.

Несподіваним виявився покажчик перепису про чисельність українців, яка на тлі разючого скорочення чисельності населення країни взагалі навіть зросла на 0,3 % і досягла 37 млн 542 тис. осіб (1989 р. вона становила 37 млн 419 тис.).

Вважається, що відносно благополучні показники чисельності українців, за даними перепису 2001 р., стали наслідком зміни багатьма громадянами України, зокрема тими, батьки яких ще вважали себе українцями, своєї національної ідентичності. Політичне значення мав позитивний дисбаланс імміграції й еміграції українців. Упродовж 90-х років, наприклад, з України виїхало 715,7 тис. українців і прибуло в Україну 929,3 тис. [1, с. 213]. Ймовірно, мала місце зміна національної самоідентифікації незначної частини національних та етнічних груп (наприклад, євреїв, поляків, греків та ін) [1, с. 217].

М. Дністрянський до національних груп відносив людей, національність яких має свої національні держави, а до етнічних — таких, які поза Україною своїх держав не мають.

Видається, що проглядними є причини значного абсолютного та відносного скорочення росіян в Україні:

це, насамперед, зміна багатьма з них, зокрема тими, хто ще не забув етнічного українського походження, національної самоідентифікації; певне значення так само мав дисбаланс імміграції й еміграції. За ті ж 90-ті роки в Україну прибуло 818,8 тис. росіян, а вибуло їх 968,2 тис. [1, с. 214].

Незважаючи на зазначене скорочення росіян серед населення України вони і надалі становлять в Україні єдину велику національну меншину.

Частка ж усіх інших етнонаціональних меншин разом в Україні, за переписом 2001 р., серед міського населення становить усього 5,3 %, сільського — 5,2 % [1, с. 213]. Тому, коли публіцисти полюбляють наголошувати на особливій багатонаціональності України (понад 100 національностей!), це не завжди виправдано.

За переписом населення 1989 р., окрім українців і росіян, в Україні лише 10 національностей мали чисельність понад 50 тис. осіб. Це євреї — 486,3 тис., поляки — 219,2 тис., білоруси — 440 тис., молдовани — 324, 6 тис., болгари — 233,8 тис., угорці — 163,1 тис., греки — 98,6 тис., румуни — 134,8 тис., татари — 86,9 тис., вірмени — 54,2 тис. осіб. До часу проведення перепису населення 2001 р. чисельність національностей помітно змінилася. Відбулося скорочення одних і певне зростання інших. В тому ж порядку подамо дані з 2001 р.: євреї — 103,6 тис. осіб, поляки — 144,1, білоруси — 275,8, молдовани — 258,6, болгари — 204,6, угорці — 156,6, греки — 91,5, румуни — 151,0, татари — 71,3 тис. осіб. Значно збільшилася велика група кримських татар — з 46,8 до 248,2 тис. осіб; вірмени досягли 99,9 тис. Крім того, певні зміни відбулися у чисельності менших національно-енічних груп: циганів — з 47,9 до 47,6 тис., азербайджанців — з 37,0 до

45,2 тис., грузинів — з 23,5 до 34,2 тис., гагаузців — з 32,0 тис. до 31,9 тис., німців стало 33,3 тис. Отже, збільшилась чисельність кримських татар (у 5,3 разу), вірмен (у 1,8 разу), грузинів (майже у 1,5 разу). Приріст мали також румуни й азербайджанці. Більшість етнонаціональних меншин за чисельністю стала меншою, причому окремі з них, наприклад євреї — майже у 5 разів, поляки — на 34,3 %, білоруси — на 37,3 %.

Окрім названих національних та етнічних меншин, за переписом 2001 р., три — корейці, узбеки і чуваші — числили від 10 до 13 тис. осіб; сім — мордва, турки, литовці, словаки, чехи, казахи, латиші — числили від 10 до 5 тис. осіб; від 5 до 1 тис. осіб налічувалось 25 національностей, від 1 тис. до 500 осіб — 10 національностей, від 500 до 100 осіб — 41 національність; менше 1 тис. осіб в Україні представлено 27 національностями.

Отже, національностей України, які налічують понад 1 тис. осіб, від афганів (1008 осіб) і лакців (1019 осіб) і до українців — усього 43. І вже зовсім сумнівно стверджувати, що в Україні проживає аж 121 національність, адже серед них є і такі, котрі представлені кількома особами: алеути — 6 осіб, юкагири — 12, чилійці — 13, середньоазійські євреї — 13, ітельмени — 18 та ін. [3, с. 326, 332].

Для розуміння етнічних процесів у сучасній Україні, в тому числі за часи її державної незалежності, важливо звернути увагу на продовження російської мовної асиміляції українців та інших національностей. Об'єктивно і в наш час результативним засобом зросійщення України виступають численні вищі навчальні заклади сходу і півдня України, в яких підготовка національної інтелігенції здійснюється переважно на російськомовній основі. У 1995 р. частка

академічних груп, в яких викладання проводилося українською мовою, становила: у Луганській області — 6,46 %; Донецькій — 16,1; Запорізькій — 36,3; Херсонській — 40,56; Дніпропетровській — 45, 6 % тощо [5, с. 88]. Нічого у цій справі не змінилося і станом на 1998 р. Те ж було властивим для системи професійно-технічної освіти. За офіційною статистикою, з 991 ПТУ України тоді навчання російською мовою було у 438 [5, с. 94—95]. Хоча частка росіян в Україні, як уже зазначалось, дорівнює 17,3 %, частка тих, хто назвав російську мову рідною, становить 29,5 %. Російську мову як рідну назвали в Україні навіть 14,8 % українців. Росіян, однак, для яких українська мова стала рідною, всього 3,9 %.

Переважно російськомовні в Україні білоруси, євреї, німці, некримські татари, греки, невеликі дисперсно розселені групи національностей. Мову своєї національності назвали в 2001 р. як рідну 19,8 % білорусів, 12,9 % поляків, 3,1 % євреїв, 6,4 % греків, 12,2 % німців, 35,2 % некримських татар. За винятком поляків, 71 % яких назвали рідною мовою українську, всі інші здебільшого вже стали російськомовними [1, с. 270].

Відносно географії розселення українців, росіян, інших національностей в Україні, то вона в основі не змінилася, хоча загалом збільшилась частка українців у м. Києві — з 72,5 % 1989 р. до 82,2 % 2001 р. Відповідно до загального зростання частки українців серед населення України збільшилася і їх частка в усіх областях, за винятком Криму та Черкаської області, де частка українців зменшилася відповідно з 25,8 до 24,3 % і з 90,5 до 82,2 %. Відносно низьку частку населення українці, за переписом 2001 р., становили в Донецькій (56,9 %), Луганській (58,0 %), Одеській (62,8 %), Харківській (70,7 %), Чернівець-

кій (75,0 %) областях. Відповідно високою у тих областях є частка росіян: у Донецькій — 38,3 %, Луганській — 39,0 %, Одеській — 20,7 %, Харківській — 25,6 % (Чернівецькій — усього 2,1 %).

Найнижча частка російського населення в тих областях, де, за радянськими переписами 1970, 1979, 1989 рр., вона й була низькою. У 2001 р. їх було найменше у Тернопільській області — 1,2 %, Івано-Франківській — 1,8 %, Волинській — 2,4 %, Закарпатській —2,5 %, Рівненській — 2,6 %, Львівській — 3,6 %, Хмельницькій — 3,6 %, Вінницькій — 3,8 % [1, с. 215].

Отже, найхарактерніші особливості етнодемографічного розвитку України в період між переписами населення 1989 і 2001 рр. такі:

— відбувалося значне скорочення загальної чисельності населення, зумовлене сучасною тенденцією до скорочення народжуваності взагалі, а також міграціями;

— значна частина населення змінила національну ідентичність, зокрема громадяни України, які за радянського часу вже відносили себе до росіян, але ще пам'ятали своє українське етнічне походження; це спричинило зростання відносної частки й абсолютної кількості українців серед населення України;

— дуже зменшилася абсолютна чисельність і відносна частка євреїв серед населення України, у зв'язку з їх еміграцією до Ізраїлю, США, Німеччини, а також, ймовірно, зміною національної віднесеності себе до росіян чи українців;

— тривала мовна російська експансія на неросійські національності, в тому числі на українців, відсоток російськомовних серед яких становив 14,8 %.

Список використаної літератури

1. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. — Л., 2006.

2. *Етнографія* України. — Вид. 2-ге, переробл. і доп. / За ред. С. А. Макарчука. — Л., 2004.

3. *Етнонаціональна* структура українського суспільства: Довід. — К., 2004.

4. *Итоги* Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7 т. — М., 1973.— Т. 4.

5. *Лизанчук Василь.* Не лукавити словом. — Л., 2003.

6. *Макарчук Степан.* Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944—1945 рр. // Українська повстанська армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. — Л., 2004.

7. *Погрібний Анатолій.* Державна мова і вища школа в сучасній Україні // Національні інтереси. — 2004. — Вип. 11. Серія "Регіональна безпека держави".

Контрольні запитання

1. *Якими особливостями вирізнялися етнодемографічні процеси в Україні після Другої світової війни?*

2. *Як за національним складом населення відрізняються між собою східні та західні області України?*

3. *Чим було зумовлене зменшення чисельності єврейської та польської національностей в Україні у другій половині XX — на початку XXI ст.?*

4. *У чому полягали причини російської асиміляції українців, котрі проживали в СРСР поза межами України?*

5. *Охарактеризуйте динаміку чисельності населення України за матеріалами переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.*

6. *Які структурні зміни відбулися у складі населення України за матеріалами переписів 1989 і 2001 рр.?*

7. *Чим пояснюється зменшення чисельності росіян в Україні за матеріалами перепису 2001 р. порівняно з 1989 р.?*

8. *В яких областях України відносна частка росіян найвища?*

9. *В яких областях України відносна частка росіян найменша?*

Розділ 15

АНТРОПОЛОГІЧНІ РИСИ УКРАЇНЦІВ

15.1. Антропологічний поділ людства

У біологічному, насамперед анатомічному відношенні, люди Землі поділяються на раси. Одні вчені-антропологи поділяють усіх людей планети на три основні раси: *європеоїдну, монголоїдну, негроїдну*. В XIX — першій половині XX ст. ці раси любили називати білою, жовтою, чорною.

Інші науковці виокремлюють ще *австралоїдну* расу, що не ототожнюється ні з негроїдною, ні з монголоїдною, адже австралоїди "подібні самі на себе", мають темний колір шкіри, великі бороди як частини обличчя, хвилясте волосся, широкі плечі, швидку реакцію.

Деякі науковці до окремої *американоїдної* раси відносять корінне населення Америки, так званих індіанців.

У науці були також прихильники введення до основного расового поділу людства ще *кейсонської* раси, представники якої — готтентоти і бушмени Африки, так звані бури. Вони відомі біологічною

особливістю мовлення на вдихуванні, а не так, як у всіх інших людей, на видихуванні. Це, безумовно, дуже неординарна особливість.

Усі раси вирізняються значним поліморфізмом, тобто великими відмінностями внутрі раси за морфологією тіла, насамперед обличчя і голови, росту, пігментації тіла, волосся, очей та ін. Поліморфізм найпритаманніший негроїдній та австралоїдній расам, внутрішні антропологічні підтипи яких різняться за зростом (високі негри і негри-карлики), пропорціями частин тіла, пігментацією волосяного покриву, зволошеністю тіла, формами обличчя, голови, носа та ін.

Багато відмінних рис так званого другого порядку властиві також для монголоїдної та європеоїдної рас. Наприклад, серед європеоїдів виділяють групи: південну — зі смуглою шкірою, темними очима і волоссям; північну — зі світлою шкірою, білявим і русявим волоссям, значним виступанням голубих і сірих очей; проміжну смугу зі середньою пігментацією шкіри, волосся, очей та ін.

Зазначимо, що відмінні біологічні ознаки людей простежувалися в давніх писемних пам'ятках і зарубіжного, і вітчизняного походження. У “Повісті временних літ” йшлося про те, що коли княгиня Ольга прибула до Константинополя, цесар Костянтин, син Леонтів, побачив “її гарну з лиця і вельми тямущу” [4, с. 35]. Візантійський письменник X ст. Лев Діакон залишив історії образ київського князя Святослава Ігоревича, який став хрестоматійним: “...середнього росту, не занадто високий, але і не низький, брови мав густі, густе волосся, очі сині, ніс короткий, борода оголена, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало значний рід; шия здорова,

плечі широкі, й взагалі був збудований дуже добре" [6, с. 26].

Зовнішній вигляд галицько-волинського князя Володимира Васильковича подавав Галицько-Волинський літопис: "Сей же благовірний князь Володимир на ріст був високий, у плечах великий, з лиця гарний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, і руки мав гарні, і ноги. Голос же в нього був низький і нижня губа дебела" [4, с. 445].

Зовнішність Богдана Хмельницького описав посол венеціанської республіки Альберто Виміна: "Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий в костях і міцної будови" [6, с. 80].

Наприкінці XVIII ст. антропологічну характеристику населення Чернігівського намісництва подавав Афанасій Шафонський, автор топографічного опису намісництва: у північно-західній смузі намісництва — між Дніпром, Десною, Сожем і Іпуттю, народ взагалі невисокого росту і білявий; а населення, що проживало між Десною і Сеймом на півночі й Сулою на півдні, — середнього росту, трохи вище перших і з темнішим волоссям; народ же південного сходу намісництва між Сулою і Пслом — росту високого, худорлявий, лицем смаглявий і волоссям темнорусий [3, с. 9].

15.2. Антропологічне вивчення українців у другій половині XIX — на початку XX ст.

На зовнішні, особливо виразні риси людей, які найперше кидались у вічі й вирізняли їх від інших, зокрема на пігментацію волосся і очей, шкіри, форму голови, ріст, форму обличчя, носа, звертали увагу антропологи другої половини XIX — початку XX ст., які з цього огляду вивчали різні етноси, в тому числі й українців.

М. Емме досліджував антропологічні риси українців Полтавщини, В. Дібольд — Уманьщини, М. Гільченко — Кубані, К. Іков — Київщини.

Характеристики, що давали згадані й інші автори антропологічним рисам українців, часто збігалися, але нерідко були суперечливими. Однак, як вони засвідчили, українці дещо відрізнялися від сусідів на сході, півночі, заході та півдні, а також між собою внутрі власного етносу.

Видатний російський етнограф і антрополог Д. Анучін 1896 р. дав таку антропологічну характеристику українців до енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона: "У фізичному відношенні малороси відрізняються, загалом, від білорусів і великоросів Середньої Росії насамперед своїм зростом, який у середньому на 1—4 см вище... Деякі відміни становлять великий процент темноволосих (60—70 %), темнооких (хоча нерідкі також блакитноокі) і смуглошкірих у порівнянні з білорусами і великоросами і надто з поляками. Голова абсолютно і по відношенню до росту невелика, лоб і ніс також... За формою переважає голова коротка і широка (брахікефалія) до

деякої мірі більше, ніж у поляків і великоросів... Антропологічно не підлягає сумніву, що малороси повинні були сприйняти в себе чимало крові древніх тюркських народів Південної Росії, принаймні більше, ніж великороси, які зате асимілювали багато фінських народностей" [3, с. 14—15].

На зламі XIX—XX ст. антропологічні регіональні дослідження українців вивчали Ф. Білодід (Кролевецький повіт), О. Кожухов (Володимир-Волинський повіт), М. Янчук (Підляшшя).

Як і загалом у Європі, саме у другій половині XIX ст. почались систематичні антропологічні дослідження в Україні. Професор Київського університету Ізидор Коперніцький 1861 р. на підставі обмірів 47 черепів українців, росіян, поляків і сербів дійшов висновку про існування у минулому *загальнослов'янського круглоголового типу*, риси якого найкраще збереглися в українців і були втрачені росіянами.

Десятьма роками пізніше інший працівник Київського університету В. Проценко опублікував результати обстеження ним 100 черепів українців та росіян і, навпаки, стверджував про схожість форм черепів української і російської віднесеності.

У 70-х роках XIX ст. відомий український етнограф Павло Чубинський обстежив 1366 військових новобранців Правобережжя і, за результатами обстеження, виділив на Правобережжі три антропологічні підтипи: український, подільський, волинський. У 70-х роках на основі співпраці вже згаданого Ізидора Коперніцького та польського антрополога Й. Майера було опубліковано дослідження "Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskej" (Краків, 1876). Ці автори за програмою Ягеллонського університету

обміряли й описали анатомічні характеристики 5451 особи українців, поляків і євреїв. Використавши дані П. Чубинського, Й. Майер зробив порівняння українців Галичини й українців підросійського Правобережжя і встановив, що серед галичан більший відсоток темнішої пігментації і більше низькорослих.

Інший польський антрополог Ю. Талько-Гринцевич, який вивчав антропологічні риси населення Поділля, вдався до поділу його на польську шляхту — брахікефальну й українську частину нібито змішаного населення, що на 60 % стало світлооким під польським впливом.

15.3. Праця Федора Вовка "Антропологічні особливості українського народу"

Вперше завдання дати загальну антропологічну характеристику українського народу на основі значних конкретно антропологічних досліджень у багатьох регіонах України висунув перед собою видатний український етнограф, археолог і антрополог буржуазної доби Федір Вовк (Хведір Кіндратович Вовк, 1847—1918 рр.). Працю "Антропологічні особливості українського народу", опубліковану як розділ відомої монографії "Украинский народъ в его прошломъ и настоящемъ" (Петроград, 1916), він написав на основі власних багаторічних антропологічних досліджень на Полтавщині, Чернігівщині, у Карпатах, на Волині, Кубані, у північно-західній Галичині, а також із залученням матеріалів польових досліджень учнів С. Руденка, Л. Чикаленка, А. Шульгіна, Я. Лебедєва,

А. Алєшо, Є. Артюхова, В. Сахарова, Н. Кондратенка та ін.

Ф. Вовк простежив наявність десяти антропологічних ознак українців у трьох географічних смугах: північній, що відповідає поліським і сіверсько-поліським говіркам; середній — охоплює українські й галицькі говірки; південній — охоплює слобідсько-українські, подільські, наддністровсько-галицькі й південно-карпатські говірки. Показано відмінності у виявленні окремих ознак у кожній смузі. За такі ознаки дослідник взяв:

— пігментацію, колір волосся і очей;

— зріст;

— покажчик голови (співвідношення ширини, поперечного діаметра голови до її довжини, повздовжнього діаметра, що приймається за 100; обмір проводиться зверху голови);

— висотний покажчик, який дає поняття про висоту черепа;

— покажчик обличчя — співвідношення між довжиною і шириною обличчя (співвідношення довжини від лінії верхніх країв брів до нижнього краю підборіддя до довжини між вилицями, тобто до виличного діаметра);

— носовий покажчик — висота носа від лобно-носового шва до кінчика носа;

— профіль носа: ввігнутий, прямий чи вигнутий (орлиний);

— довжину верхньої кінцівки (руки) у відсотковому співвідношенні до довжини тіла;

— довжину нижньої кінцівки (різниця сидячого росту від стоячого);

— скелічний покажчик (співвідношення довжини нижньої кінцівки до довжини туловища разом з головою).

Ф. Вовк не лише проілюстрував, як на тій чи іншій території України виявляє себе кожна із названих ознак, а й спробував простежити їх взаємозалежність і причини виявлення. Подамо деякі з його узагальнень. Стосовно пігментації українців Ф. Вовк вважав, що вона загалом характеризується чітким переважанням темного волосся, меншою мірою темним кольором очей, смаглявістю шкіри.

Однак на тлі цього загального переважання темної пігментації значно виділяється північна смуга, де світле забарвлення дуже часте. В напрямку на південь, а також у межах північної смуги — на захід світла пігментація згущується від світлих до темних відтінків. Те ж простежуємо у північно-західній Волині. Але вже на Холмщині, де, за Вовком, інтенсивним було контактування з польським світлішим елементом, знову спостерігаємо зменшення темного волосся і збільшення світлого.

Ця закономірність згущення пігментації в напрямку зі сходу на захід характерна і для кольору очей, які автор поділяв на світлі, змішані й темні. Знову ж таки в тих самих північних курських повітах світлих очей — 58 %, змішаних — 34 і темних — 8 %. У Чернігівщині й Радомишльському повіті пігментація очей дещо згущується, а в північно-східній Волині — світлоокі знову переважають. Ця тенденція властива також для Холмщини. Тут Ф. Вовк висловив здогадку, що низький відсоток змішаних за кольором очей засвідчує недавність контактування у згаданих районах двох типів: світлооких і темнооких.

Так само детально автор розглянув виступання пігментації волосся і очей у середній смузі, простежуючи її зміну зі сходу на захід. Пігментація очей у середній смузі виявляє себе менше, але тенденція її згущення в напрямку зі сходу на захід загалом також існує, хоч і з певними відступами.

У південній смузі пігментація і волосся, і очей ще згущеніша. Тут темне волосся нібито характерне аж для 82,5 % кубанського населення, 85 % — у Єкатеринославській губернії, 67,5 % — Мелітопольському повіті, 68,8 % — Подільській губернії, 78,1 % — за течією Дністра, 86,9 % — у гуцулів по верхів'ях Пруту та Черемоша, 80 % — у буковинських гуцулів. Водночас кількість світловолосих у цій смузі коливається від 0 до 8,1 %, за винятком гуцулів Буковини, де 16,7 % світловолосих і лише 3,3 % з каштановим волоссям.

Темноокість тут теж вираженіша, ніж у північній і середній смугах, але пропорційно вона не збігається з темноволоссям. На Кубані темнооких 45 %, у Єкатеринославській губернії на сході — 57,1 %, на заході — 62,7 %, Таврійській — 64,8 %, в Подільській по Бугу — 59 %, по Дністру — 57,9 %, у південних бойків — 57,1 %, галицьких гуцулів — 58 %, буковинських — 60 %, угорських — 75 %.

Зауважимо, що ці конкретні показники, зокрема кількість темнооких, В. Дяченко вважав дуже завищеними, а отже, такими, що не відповідають дійсності.

На основі наведених даних про пігментацію волосся і очей в українців Ф. Вовк дійшов висновку: українці "у всій своїй масі" становлять темноволосе і темнооке населення; їх походження не можна виводити від змішування двох рас: білявої і чорнявої,

а необхідно визнати їх належність до однієї темноволосої раси з місцевими білявими домішками, обмеженими географічно і пояснюваними сусідством з великоросами, білорусами і поляками [1, с. 15].

Правильність цих висновків, на жаль, сумнівна з кількох причин. По-перше, південна смуга, де найінтенсивніше виявляється темне забарвлення волосся, очей і шкіри, — це не смуга історичного і безперервного проживання сучасних українців, у давнину слов'ян і праслов'ян, а отже, її мешканці не можуть вважатися найчистішими носіями праслов'янської раси. По-друге, поділ України на смуги за паралелями лише частково відповідає контактуванню слов'янства з балтським і фінським елементом на півночі й сході, фрако-дакійським на південному заході та скіфо-сарматським у центральній зоні й на південному сході України в історичні часи. По-третє, потемнення пігментацій українців у напрямку зі сходу на захід, як і круглоголовість, високий ріст та інші ознаки, Ф. Вовк кожного разу прив'язує до інтенсивнішого контактування з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами — сербами, сербо-хорватами, чехами, словаками, боснійцями й ін., — які, нібито, за антропологічними ознаками є безсумнівними носіями рис давньої слов'янської раси. Однак сучасна історична наука переважно не поділяє думки про прабатьківщину слов'ян чи то на Балканах (у Динарах), чи то на території Чехії. По-четверте, у Ф. Вовка дуже штучне бачення первісних "рис" — або ж білявими, або ж чорнявими (темної пігментації). Чому слід вважати, наприклад, що темноока і темноволоса популяція повинна була виявитися раніше, так само, як і світлоока та білява, ніж популяція поміркованої пігментації внутрі

европейської раси? Відповіді на це питання не знаходимо. По-п'яте, поділ кольору волосся на світлий, каштановий і темний та кольору очей — на світлий, мішаний і темний вкрай умовний і в жодному випадку не унеможливлює суб'єктивних підходів дослідників, що ставить під сумнів ілюстративний матеріал.

Ф. Вовк виявив також аналогічну залежність за географічними смугами і від іноетнічних впливів росту українців. Зробимо застереження, що від початку XX ст. середній ріст сільського (місцевого) населення, безумовно, збільшився, а в останні десятиріччя спостерігалося відоме явище акселерації. На початку ж XX ст. в європейській антропології за середній ріст чоловіків вважали 165—166 см. Ріст українців на всій території їх проживання рідко був нижчим середнього. Між 164 і 165 см (Ф. Вовк подавав ріст у міліметрах) він фіксувався у Харківській губернії, по лівому берегу Десни на Чернігівщині, у північних бойків. Від 165 до 166 см мали ріст чоловіки на південь від Десни, у Радомишльському повіті Київщини, у Воронезькій губернії, у лемків. За середній у всіх обстежених українців виявився ріст у 1673 мм, що доходив до високого. Найбільшими виявилися величини росту в Зміївському й Ізюмському повітах Харківської губернії (1682 мм), північно-західній частині Полтавської губернії (1706 мм), північно-східній Галичині (1684 мм), на Кубані (1700 мм), Єкатеринославській губернії (1700 і 1716 мм), по Бугу на Поділлі, у гуцулів (169—170 см). І тут високий ріст останніх Ф. Вовк пов'язував із сусідством з балканськими слов'янами, ріст яких коливався між 169—176 см, а в Єкатеринославській губернії — з сербською військово-сільськогоспо-

дарською колонізацією XVIII ст., у кубанців — з осетинськими впливами, а низький на правому березі Десни — з фінськими впливами.

І стосовно росту автор зробив не зовсім вмотивований висновок: "Українці становлять собою етнічно однорідну, високорослу масу, в основі якої ніяк не можна допускати злиття двох рас — високорослої і низькорослої" [1, с. 44]. Знову ж, той самий апріорний погляд, що раніше мали появитися окремо низькорослі й окремо високорослі популяції, але не середнього чи вище середнього росту.

До важливих расових ознак українців Ф. Вовк відносив покажчик голови. З огляду на те, що цей покажчик відмінний у різних народів, він належить в антропології до основних. Найзагальніший поділ людей за цим покажчиком зводиться до трьох антропологічних типів: довгоголових (доліхокефалів), у яких покажчик нижчий 77,7; середньоголових (мезокефалів), із середнім покажчиком голови від 77,8 до 80,0 і короткоголових (брахікефалів), що мають головний покажчик вище 80. У свою чергу, довгоголові поділяються на доліхокефалів і судоліхокефалів, а короткоголові — на субрахікефалів (покажчик 80,0—83,3) і брахікефалів (покажчик від 83,4 і вище).

Загалом українці належать до круглоголових. Їх найнижчі покажчики голови — 81,0 (Воронезька губернія), 81,6 (північний захід Волині), від 82 до 83,3 у південно-західних повітах Чернігівщини, Звенигородському і Таращанському повітах Київщини, на Північному Поділлі, Кубані, Волині й у Галичині. Покажчик вищий 83,3 (круглоголових) фіксувався у східній частині Чернігівщини (83,6), на північній Київщині (83,8), півдні Київщини (84,5),

південно-західній Полтавщині (83,5), у лемків (84,5), Таврійській (84,5) і Херсонській (83,7) губерніях, на південь по Бугу (84,0), Дністру (85,2), у галицьких гуцулів (84,4), угорських і буковинських гуцулів (відповідно 85,0 і 85,1). Ф. Вовк намагався поставити рівень круглоголовості у залежність від згущеності пігментації і росту. Там, де це не вкладалося в його концепцію, шукав пояснення в іноетнічних впливах. На Кубані, наприклад, — у шлюбах з менш круглоголовими осетинами. Однак і середні показники круглоголовості серед українців, і особливо відсоткові співвідношення між доліхокефалами, мезокефалами, субрахікефалами і брахікефалами у зонах антропологічного обстеження переконливо засвідчують, що більшість українців належать до круглоголових. Так, при середньому покажчику голови в південно-західній Чернігівщині 82,3, на тих, хто має покажчик понад 83,4, припадає 39,2 %, на Полтавщині таких 47,7 % (середній покажчик 83,25), на Київщині — 45,0 %, у північно-східній Волині — 37,2 %. Відповідно, у названих районах обстеження, на доліхокефалів припадало 8,1 %, 1,8, 5,7 і 0 %. Ці дані, до речі, здебільшого підтверджувалися подальшими дослідженнями і засвідчували, що довгоголові серед українців становлять дуже незначну частину. Спостереження і висновки Ф. Вовка про покажчики голови в українців підтверджували всі наступні антропологи.

Ф. Вовк вивів середні показники й інших ознак. Покажчик обличчя в українців засвідчує, що вони належать до вузьколицих народів. За носовим покажчиком автор відніс українців, на загал, до вузьконосих, з ухилом до мезоринії, а за формою носа — до прямоносих. Найбільше ввігнутих носів (понад $^1/_4$

обстежених) зафіксовано у буковинських гуцулів, на Поділлі, Єкатеринославщині, південно-західній і центральній Волині, центральній Галичині, на Воронежчині, в Чернігівщині. Найбільше горбоносих на Кубані (32,5 %), у деяких районах Галичини (20—25 %), галицьких гуцулів (32,4 %).

Дослідник детально розглянув відношення довжин верхніх і нижніх кінцівок стосовно росту та довжини корпусу разом із головою. Навіть поверхове спостереження за анатомією людини підтверджує великі відмінності окремих індивідуумів за цими показчиками, а отже, співвідношення між довжинами кінцівок, ростом і висотою корпусу належить так само до визначальних ознак антропологічних типів. Ф. Вовк зробив узагальнення: загалом високий ріст українців зумовлюється не стільки довжиною корпусу, скільки довжиною ніг, а порівняно з невеликою висотою корпусу українці мають відносно короткі руки.

Ф. Вовк підсумував працю низкою дуже принципових, але водночас не кожного разу обґрунтованих висновків. Він писав: "Українці є досить одноманітне плем'я: *темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахікефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми і довшими нижніми кінцевостями*" [1, с. 36]. Це визначення вчений назвав українським антропологічним типом.

Різні відхилення від цього Ф. Вовк пояснював сусідніми етнічними впливами. Найвиразніше український тип, на його думку, виступає у середній і особливо південній смузі, а найбільшу спорідненість має з південними і західними слов'янами, за винятком

поляків, тобто є складовим визначеної Денікером і Геймом адріатичної або динарської раси, “яку б ми радо назвали слов'янською”. Тільки ця раса, вважав він, веде себе від початкового слов'янського племені; стосовно ж світлої, низької та довгоголової раси, до якої належать поляки, білоруси і великороси, то вона слов'янська лише лінгвістично. Антропологічно ж згадані народи належать до фінських і литовських племен, котрих вони асимілювали мовно, як можна зрозуміти, вже в добу Київської держави. Південноруська ж група “цільніше, ніж всі інші, зберегла свій зв'язок з давньою групою відповідних їй говірок”, як писав О. Шахматов [1, с. 36].

Незважаючи на те, що з позицій сучасних досягнень історичної й антропологічної науки погляди Федора Вовка з певних питань, зокрема методологічних, виглядають спрощеними, а, можливо, й тенденційними, загалом наукова антропологічна спадщина цього автора не втратила значення. Насамперед тому, що за радянського часу науковий інтерес до антропологічного вивчення українського народу був небезпечним, кваліфікувався як вияв націоналізму і расизму. Через те і доробок українських антропологів радянського часу був недостатній, багато аспектів просто не вивчалися. І все-таки наука не стояла на місці. У 20-х роках вийшли окремі праці з прикладної антропології. А. Носов опублікував матеріали з антропології населення Поділля. В 30-х роках В. Бунак на основі літературних і нових польових досліджень зробив спробу замінити вовківський погляд на українців як переважно єдиний “український тип”. Він в Україні виділив чотири антропологічні типи: волинський (ріст 168 см, головний покажчик 82), правобережний і чернігівський — відносно тем-

нопігментований, брахікефальний, високорослий (28 % темних очей, головний покажчик 83—84, ріст 169 см), центральноукраїнський з переважаючим поширенням на Лівобережжі, — високорослий, брахікефальний (ріст 170—171 см, покажчик голови 83), правобережний тип як складова частина нижньодніпровської раси, що, в свою чергу, входить до альпійсько-карпатської раси. Поділ В. Бунака надто штучний, він не пояснював і не пов'язував між собою антропології населення низки локальних районів України.

Чимало нового фактологічного матеріалу в дослідження людності західноукраїнських земель вніс львівський вчений Ян Чекановський, який з 1913 до 1942 рр. очолював заклад антропології й етнології Львівського університету.

В перші післявоєнні роки привернула до себе увагу праця Ростислава Єндика "Вступ до расової будови України" (Мюнхен, 1949). Він, аналізуючи літературні матеріали, які були в його розпорядженні, виокремлював на теренах України чотири смуги. В трьох із них, на його думку, переважає динарський, в одній — нордійський тип. Осередком нордійського "первня" є Волинь — "праслов'янська колиска, а тим то треба її вважати за вогнище, з якого випромінювалася ця раса на цілий схід" [5, с. 19].

15.4. Антропологічні риси українців у висвітленні Василя Дяченка

Важливим кроком уперед у вивченні антропології українців стали праці В. Дяченка, зокрема його узагальнюючий параграф “Антропологічна характеристика українського народу” в монографії “Українці”, що у 50-х роках так і не вийшла на широкого читача, та монографія “Антропологічний склад українського народу” [2], подальші дослідження з окремих регіональних і тематичних аспектів антропології.

У дусі комуністичної ідеології 60-х років В. Дяченко різко критикував спадщину “школи Вовка” і за допущення очевидних, з погляду подальших обстежень, помилок у встановленні числових показників окремих ознак людини (пігментації очей і волосся, покажчика голови, росту та ін.), і за теоретичні орієнтації. Водночас матеріали, на яких В. Дяченко зробив узагальнення, лише частково суперечили фактологічним даним Ф. Вовка. Незважаючи на це, В. Дяченко стосовно головного питання про антропологічний тип (чи типи) українців дійшов дещо інших висновків. Цей автор побудував висновки на основі вивчення таких антропологічних ознак людей:

— кольору очей;
— кольору волосся;
— кольору шкіри;
— інтенсивності заросту бороди;
— інтенсивності волосяного покриву грудей;
— густоти брів;

— морфологічної висоти обличчя, діаметра вилиць і покажчика обличчя;

— довжини тіла (росту);

— поздовжнього діаметра голови, поперечного діаметра голови, суми поздовжнього і поперечного діаметрів голови і покажчика голови;

— розміру носа і носового покажчика, загального профілю спинки носа, положення кінчика носа та його основи, виступання крил носа;

— горизонтального профілювання обличчя і виступання вилиць;

— складки верхньої повіки;

— ширини очної щілини;

— нахилу лоба;

— розвитку надбрів'я.

Отже, В. Дяченко, порівняно з Ф. Вовком, зауважив щонайбільше сім додаткових ознак, але при цьому знехтував деякими, на чому наголошував Ф. Вовк. Проаналізувавши матеріали за переліченими ознаками, В. Дяченко дійшов таких висновків: у кольорі очей переважають мішані відтінки. Темних (карих без будь-якої домішки), зелених, або світлих тонів завжди менше, ніж мішаних. Поза мішаними тонами чітко і повсюдно простежується переважання світлих над темними. Найвиразніше таке переважання на Чернігівщині, у Західній Бойківщині (Бориня), на Посянні, в Тростянецькому районі Вінничини (в 10—15 разів), найменше (в 1,5 разу) — в центральній Бойківщині (район Славського). Найвищий відсоток темнооких (15—18 %) фіксований у деяких місцях карпатської зони, а також у Південній Полтавщині, Дніпропетровщині, на Поділлі. Світлоокі на більшій території України становлять

35—40 %. За кольором очей українці значно відрізняються від білорусів, у яких по Німану світлооких 35—40 %, а в Північній Білорусі — 60 %, і від росіян північних: Ленінградської, Архангельської областей, де 60—70 % світлооких. Однак у росіян Московської, Володимирської й інших центральних областей співвідношення світлих і темних кольорів очей таке саме, як і в українців (25—35 % світлих, 10—15 % темних).

За кольором волосся (за шкалою Фішера) 50 % українців темноволосі (відтінки № 4, 5, 27), 10 % — світловолосі (№ 9—26). Максимум темноволосих (65—70 %) виявлено серед українців Північної Молдови, в окремих регіонах Буковини і Карпат, Південній Полтавщині. Найменше темноволосих (35—40 %) у північно-східних областях України. Серед темних відтінків переважає помірковано темний (№ 5) і дуже рідкісний є синювато-чорний відтінок (№ 27). За кольором волосся українці на загал значно темніші білорусів, де 30—35 % темноволосих, і від росіян північних областей (Архангельської й Ленінградської), де лише 10—20 % темноволосих, а світловолосих — 30—50 %.

Колір шкіри в українського населення республіки скрізь світлих відтінків. Смаглявість лише трапляється у деяких районах Дніпропетровщини, Буковини і Західної Волині. Додамо, що Д. Дяченко, звертав увагу на такі відмінності шкіряного покрову, як візерунок капілярних ліній і долоні, що враховують і сучасні антропологи.

Звичайне спостереження підтверджує великі відмінності у ступені росту волосся бороди у чоловіків різних типів рас. В українців найінтенсивніший заріст бороди (середній бал 3,35—3,50) фіксований на

Нижньому Подніпров'ї (Градизький район), у Криворізькому і Царичанському районах Дніпропетровщини, Камишеваському — Запорізької області, Очаківському — Миколаївської області, на Закарпатті. Знижений заріст бороди чітко помітний на Поліссі (3,00—3,05 бала), фіксований також в Ірклiївському районі Черкащини (автор допускає проживання там у минулому торків або половців). Заріст бороди в українців такий самий, як і в південних росіян, інтенсивніший, ніж у північних росіян, а в білорусів — такий, як в українських поліщуків.

Волосяний покрив грудей максимальний у чоловіків низки районів Карпат і Нижнього Подніпров'я, мінімальний — на Поліссі. Густих брів в українців більше, ніж рідких. Особливо ця густота виявляється на Буковині, у Східному Закарпатті, на Поліссі, в Дніпропетровській області. Але в низці районів відсоток густоти брів знижений.

Морфологічна висота обличчя в українців (від лінії брів до нижнього краю підборіддя) становить від 122 до 129 мм. Вона найбільша у населення Верхнього Дністра і Карпат, найменша — на Поліссі, в Житомирській і Рівненській областях. У північно-східних районах України діаметр вилиць в українців у середньому дорівнює 142 мм. Він менший (140—141 мм) у Східному Закарпатті, деяких районах рівнинної Галичини, Східної України та Північної Молдови, максимальний (143—144 мм) — на Правобережному Поліссі, в Славському районі Львівської області, окремих районах Черкаської і Київської областей, де, на думку автора, в Середні віки проживали тюркські племена.

Покажчик обличчя залежить від морфологічної висоти обличчя і діаметра між вилицями. Найбільші

величини характерні для Верхнього Подністров'я, більшої частини Карпат, Північної Молдови, найменші — на Поліссі. Різниця між мінімумом і максимумом цього покажчика становить 4 одиниці.

Довжина тіла, за В. Дяченком, в українського місцевого сільського населення вища середньої і становить 168—169 см. Вона менша на заході, наближається до свого мінімуму в південно-західній Львівщині (164,5 см), і більша в районі Центрального і Нижнього Подніпров'я (170 см).

Поздовжній діаметр голови найбільший у Царичанському районі на Дніпропетровщині (190,4 мм), мінімальний (184—185 мм) — у східних і південних районах Закарпаття. Поперечний діаметр голови в українців великий і досягає свого максимуму в карпатській зоні (159—160 мм), тобто там, де є мінімальним поздовжній. Найменший поперечний діаметр голови у Нижньому Подніпров'ї (154 мм) і Північній Молдові (152 мм).

Антропологи беруть до уваги також суму поздовжнього та поперечного діаметрів голови. На цій основі стверджується, що мінімальні суми виступають у східній частині українських Карпат, на півдні Закарпаття, Поділлі, у Північній Молдові, низці районів Степової України, а максимальні — у центральній і західній частинах українських Карпат, на Правобережному Поліссі, у Центральній Україні.

Числові величини покажчика голови та географія їх вияву в загальному збігаються з поданими Ф. Вовком. Найбільший покажчик 85 чітко локалізується у Карпатах і на Закарпатті. На Правобережному Поліссі й у Верхньому Подніпров'ї він лише на одиницю менший. У центральній зоні покажчик голови в середньому дорівнює 83,5. На півдні України його

величина дещо менша, ще менша — у зоні Нижнього Подніпров'я (82) і мінімальна в окремих районах Північної Молдови (80—81) та північно-західному закутку Чернігівщини (у Ріпкинському районі — 80).

Довжина носа в українців Наддніпрянської України середня, найбільша — в Карпатській зоні й на Верхньому Подністров'ї.

За формою на великій території Наддніпрянської України різко переважають прямі носи (60—70 %). Увігнуті спинки носа трапляються лише в 10—13 % населення, решта —горбоносі. У Карпатах кількість горбоносих становить 20—25 %, а з ввігнутими спинками — у кілька разів менше. Зрозуміло, і тут найбільше прямоносих. Горбоносих також більше, ніж кирпоносих, на Поліссі, у Верхньому Подніпров'ї.

Що стосується кінчика носа, то переважає піднесена форма над опущеною. При цьому спостерігається кореляція з профілем спинки носа. Де більше горбоносих, там більше опущених положень кінчиків носа. Виступання крил носа у більшості українців середнє, далі за кількістю йде слабке виступання, і найменше — сильне.

Виступання виличних дуг у більшості районів слабке — від 0 до 3 % людей. Однак у районах зі слідами монголоїдного елементу воно значно частіше.

Констатуючи, що лише в 24—30 % українців відсутня складка верхньої повіки і лише в деяких західноукраїнських і карпатських районах цей відсоток доходить до 40, В. Дяченко зауважив: у цих останніх районах існує також певний відсоток сплющених облич, але це, на його думку, не засвідчує залишків тут монголоїдного лапоноїдного типу (як і на Поліссі). Це зауваження, однак, може виявитись надто

категоричним. На Волині, наприклад, нащадки татарів як сільське населення жили до XX ст. Їх фіксував перепис 1897 р. З їх середовища вийшов, наприклад, відомий український етнограф Мустафа Захарович Козакевич (1900—1966 рр.). "Монголоїдні" села в Галичині фіксували польські чиновники ще в 30-х роках XX ст. Ось кілька свідчень з "характеристики" Бродовського повіту Тернопільського воєводства, складеної 1930 р. і виявленої в Державному архіві Тернопільської області: "На загал переважає тип людини середнього росту, досить сильної будови тіла, темного заросту. Селяни бриють бороди, залишаючи вуса. Молодші люди наслідують мешканців міст і стрижуть вуса на англійський манер". В іншому місці "характеристики" читаємо: у селах Кадлубиськах, Чепелях, Лешньові, Накваші "існують досі потомки татарів" [2]. "Характеристика" подала також багато цікавих етнографічних рис мешканців повіту. Деякі дослідники наголошували на монголоїдних рисах у жителів сіл Наконечне Перше і Наконечне Друге Яворівського району Львівської області.

В. Дяченко узагальнив дослідження ширини очної щілини в українців. Так само подані спостереження стосовно форм лоба: у мешканців Карпатської зони, на Поділлі, у Північній Молдові люди мають пряму (вертикальну) форму, в українців Розточчя, Полісся, Лівобережжя — похилішу.

Ступеню нахилу лоба відповідає розвиток надбрів'я. Він найслабший в зоні Карпат, на Поділлі, Півдні України. Найбільш виступаючі надбрів'я характерні для Правобережного Полісся й Розточчя.

Отже, конкретно антропологічні факти, яких дотримуються і Ф. Вовк, і В. Дяченко, частково роз-

ходяться, але в головному збігаються. Проте В. Дяченко зробив дещо нове їх узагальнення і, зокрема, в питанні про антропологічні області України. Він не приймає головної думки Ф. Вовка про те, що всі українці на загал належать до одного українського антропологічного типу, а виділяє в Україні п'ять антропологічних областей:

1. Центральноукраїнську з волинським і поліським варіантами.
2. Карпатську.
3. Нижньодніпровсько-прутську.
4. Валдайську, або Деснянську.
5. Ільменсько-дніпровську.

Центральноукраїнська антропологічна область без волинського і поліського варіантів охоплює приблизно територію Київської (без північних районів), Черкаської, Полтавської, південь Чернігівської, Харківської, Луганської, Вінницької, Хмельницької, частину Житомирської областей, низку районів Південної України. В цій антропологічній області проживає близько 47 % сільського українського населення. Основні антропологічні ознаки такі: у середньому високий ріст — 169 см, переважають очі змішаного забарвлення — на світлооких припадає 38 %, темнооких — 6 %; темноволосі становлять 45—50 %; за формою носа найбільше прямоносих при 12 % з увігнутою спинкою і 9 % горбоносих. Заріст бороди середній у межах 3,10—3,19 бала, ріст волосся на тілі незначний, брахікефали (покажчик голови 83,5, поздовжній діаметр — 187 мм, поперечний — 157 мм), морфологічна висота обличчя 124—125 мм, діаметр вилиць — 142 мм, покажчик обличчя 87,5. За низкою

ознак (профілювання обличчя, профілювання спинки носа, положення ніздрів, розвитку складки верхньої повіки) населення цієї області, безсумнівно, європеоїдне, але має незначну частку монголоїдної домішки, що стає помітною лише в порівнянні, наприклад, з групами кавказького населення.

Волинський варіант Центральноукраїнської антропологічної області охоплює Волинську і південь Рівненської, північні райони Тернопільської та Львівської областей. На території поширення варіанта проживає 8 % сільського українського населення. За пігментацією волосся, очей, розмірами голови, обличчя і певною мірою третинним волосяним покровом це населення дуже подібне до населення основної зони антропологічної області. Щоправда, має і локальні ознаки. Тут ріст у середньому менший на 1 см, удвічі менша кількість ввігнутих носів (5 %), у багатьох — чітко окреслений і опуклий ніс.

Найпомітніша масивність обличчя на Поліссі, з великим діаметром вилиць (143—144 мм), масивним підборіддям і відносно похилим лобом. Дуже високе переднісся. В. Дяченко пише з цього приводу: “Мимоволі впадає в обличчя натяк на якесь збереження кроманоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся” [3, с. 72—73].

Домішки монголоїдного елементу нібито непомітні.

Поліський варіант локалізується у північній частині Рівненської та Житомирської областей. Цих поліщуків серед українців 4 % . Отже, до Центральноукраїнської антропологічної області зі зазначеними

локальними варіантами належить 59 % населення. Поліщуки вирізняються широким (143 мм) і одночасно найнижчим (122,5 мм) серед українців обличчям, відповідно з мінімальним покажчиком обличчя (85,5), нижчим заростом бороди (бал 3,04). Однак пігментація очей і волосся середня і вища середньої, світлих очей — 32 %, темного волосся — 45—50 %. Брахікефали — покажчик голови 84, ріст 167,5—168 см. Опукла спинка носа дещо переважає над увігнутою. Достатньо розвинуте надбрів'я, похилий лоб, великі діаметри лоба, вилиць, нижньої щелепи, високий відсоток густих брів.

Карпатська антропологічна область займає Закарпаття та північні схили Карпат, охоплює 6 % українського населення. Її характерні ознаки: відносна темноокість (світлооких 27 %, очей змішаних відтінків — 58 %, темних — 15 %), темноволосість (58 % темноволосих), інтенсивний розвиток третинного волосяного покриву (середній бал бороди — 3,35 і вище) і волосяного покриву грудей (2,11). Найбільший покажчик голови (85) — брахікефалія, найменший ріст (167 см), часто відносно високе обличчя і покажчик обличчя, найбільше, ніж будь-де в українців, переважання опуклих спинок носа над увігнутими (25 і 7) з більшістю прямих носів.

В області вирізнено три локальні варіанти: східна частина Карпат. Тут у гуцулів Закарпаття найменший серед українців повздовжній діаметр голови (184 мм), найвища брахікефалія з великою сумою повздовжнього і поперечного діаметрів голови, вузьке і високе обличчя.

Друга локальна підгрупа — Південне Закарпаття, де світлоокість становить усього 25 % і найменша

серед українців. Морфологічна висота обличчя менша, дуже розвинутий третинний волосяний покрив.

У західній частині українських Карпат більш поздовжній діаметр голови (до 188 мм) і відповідно менший покажчик голови. Істотно більша сума діаметрів голови і діаметри вилиць. Водночас у деяких районах — максимальний поперечний діаметр голови (160 мм). Поряд із дуже пігментованим населенням (центральні бойки) трапляються світлопігментовані (бойки Борині). На півночі та північному сході ознаки карпатської антропологічної області переходять у волинський варіант Центральноукраїнської області.

Близька за багатьма ознаками до Центральноукраїнської області *Нижньодніпровсько-прутська антропологічна область* з двома варіантами: нижньодніпровським і прутським.

Перший характеризується темною пігментацією волосся і очей (світлооких — 27—28 %, темнооких — 10 % і більшість мішаних), зниженим покажчиком голови (82,5—83,2), тобто субрахікефалією, найвищим ростом (170 см), значним третинним волосяним покривом (середній бал бороди 3,35—3,40). Кількість опуклих і ввігнутих спинок носа приблизно однакова — 10 % при 80 % прямих носів. Варіант поширений на території Дніпропетровщини та Південної Полтавщини, й охоплює близько 6 % сільського населення.

Прутський варіант вирізняється виступаючим і чітко окресленим носом, видовженішим обличчям. Локалізується в східних районах Чернівецької області та Північній Молдові, охоплює 2 % українців.

Валдайська антропологічна область у її деснянському варіанті займає північні задеснянські райони Чернігівщини, північ Київщини, окремі місця півдня України, охоплює близько 4 % українців. Характерна найменшою пігментацією. Тут половина світлооких і лише 3 % темнооких; до 35—40 % знижена темноволосість, нижчий ріст (166,5—167 см), менш розвинутий третинний волосяний покрив, помітне горизонтальне профілювання обличчя та виступання вилиць. Решта ознак близька до середньоукраїнських: брахікефалія (83,5 %), середні розміри голови й обличчя, опуклі спинки носа переважають над увігнутими, середнім є надбрів'я і нахил лоба.

Нарешті, ще 0,5 % сільських українців віднесено до *Ільменсько-Дніпровської антропологічної області*, що заходить невеликими островами з Білорусі на крайній захід Чернігівщини. Населення має етнографічну назву *будаки*. Судячи за ознаками, ільменсько-дніпровський антропологічний тип значно відходить від ознак усіх інших антропологічних областей України. Насамперед він характеризується мезокефалією (покажчик голови 79—80), повздовжній діаметр 191—192 мм, поперечний — 150—154 мм. Так само виразно підвищена світлоокість (55—60 %) при 3 % темнооких. Це найсвітліше пігментована група. Проте решта ознак теж часто повторюється в інших місцях України: прямий лоб, слабкий розвиток надбрів'я, середній третинний волосяний покрив, довжина тіла 167 см, співвідношення опуклих і ввігнутих спинок носа однакове — по 10 %, морфологічна висота обличчя середня (125 мм), дещо знижений діаметр вилиць (139—140 мм).

Більш-менш чітко окреслені антропологічні області, отже, охоплюють 77,5 % сільського українського

населення, корінна частина якого була об'єктом антропологічних досліджень. Інша частина (22,5 %) розуміється дуже умовно, припадає на перехідні зони, де антропологічні ознаки змішані стосовно сусідніх областей, але не виходять поза їх комплекси загалом.

Хоча В. Дяченко відкинув належність усього українського народу до одного антропологічного типу, як це робив Ф. Вовк, він водночас уважно простежив спільні риси всіх антропологічних областей і наголосив: "Ці області між собою антропологічно близькі, характеризуються взаємними переходами і багатьма спільними рисами, тому українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці, або італійці, південні і північні групи, яких дуже відрізняються за антропологічним складом" [3, с. 126]*.

15.5. Предметна сфера антропології українців у дослідженнях Сергія Сегеди

Сучасна антропологічна наука вже не вдовольняється вивченням ознак, які становили основу узагальнень попередніх дослідників. Розвинулись і створюються такі напрями антропології, як етнічна психологія, етнічна одонтологія, що вивчає расові й етнічні ознаки будови зубів, етнічна краніологія як наука про особливості людських черепів, антропологічна гематологія, що вивчає відмінності у поширенні та співвідношенні груп крові у різних типів людей, етнічна дерматогліфіка.

* Подана інтерпретація результатів антропологічних досліджень В. Дяченка була ним особисто апробована і схвалена.

Нові експериментальні дані дають змогу поглибити та конкретизувати загальну картину історичних взаємозв'язків рас і народів, чіткіше окреслити сучасні антропологічні особливості окремих народів, внутрішні зв'язки між їх групами. Це, безумовно, стосується й антропологічного вивчення українців.

Найбільше відмінностей у дерматогліфічних ознаках українців (*derma* — шкіра, *glyphe* — гравіювання) виявив С. Сегеда. За цим анатомічним показником дослідник поділяє Україну на три зони:

— Північну (Рівненщина, Житомирщина, Чернігівщина, Сумщина);

— Середньоукраїнську (Лівобережжя, Середня Наддніпрянщина, окремі райони Правобережжя, Південна Волинь та Галичина);

— Південну (Нижнє Подніпров'я, південні райони Правобережжя, Закарпаття, Карпати).

Найбільше архаїчних ознак у дермогліфії має Північна зона.

Антропологи давно вже вивчають гематологічні відмінності людей, тобто груп людей і цілих народів. В Україні ці дослідження розгорнулися з другої половини 60-х років XX ст. (Є. Данилова, В. Дяченко, С. Лаврик, А. Караванов, М. Дудник). Було обстежено 10 тис. людей з різних географічних зон. На основі цих досліджень Є. Данилова виділила п'ять геногеографічних областей в Україні. З них чотири — Центральноукраїнська, Поліська, Деснянська, Південно-східна — входять до великої Східноєвропейської гематологічної зони, а п'ята — Карпатська — до Північно-балкансько-карпатської.

За гематологічними показниками людність Центральноукраїнської, Поліської та Деснянської зон

виявляє аналогії за кров'ю з іншими східнослов'янськими народами, а також з литовцями. Існують аналогії з іранською та тюркською людністю. Людність українських Карпат — з молдованами, північносхідними румунами, угорцями, словаками, болгарами, дещо з сербами, боснійцями.

У 1972—1975 рр. С. Сегеда обстежив одонтологічні властивості 2 тис. осіб з 23 територіальних груп населення і дійшов висновку про приналежність українців до так званого середньоєвропейського одонтологічного типу. В цьому типі виділяються локальні варіанти.

У 1990 р. одонтологічні дослідження були продовжені в межах історико-культурної експедиції Міністерства України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської аварії.

На основі обстежень названих ознак людей дослідники доходять висновку, по-перше, що диференціація українців за дермогліфікою, гематологічними властивостями та одонтологією виявляється слабше, ніж їх диференціація за іншими антропологічними ознаками (формою голови, пігментацією, зростом, скелічним покажчиком та ін.). По-друге, за дермогліфікою, гематологією й одонтологією українці, по суті, не відрізняються від народів Європи.

Водночас такі ознаки засвідчують їх історичні зв'язки в минулому зі східними народами індоєвропейської родини, зокрема з іранцями, а також з тюрками.

Список використаної літератури

1. *Вовк Хведір.* Антропологічні особливості українського народу // Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

2. *Державний* архів Тернопільської області, ф. 231, Тернопільське воєводське управління, оп. 5, од. зб. 173.

3. *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.

4. *Літопис* руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1989.

5. *Сегеда Сергій.* Антропологічний склад українського народу: Етногенет. аспект. — К., 2001.

6. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.

7. *Тиводар М.* Етнологія. — Ужгород, 1998.

Контрольні запитання

1. *На які раси поділяє всіх людей світу сучасна антропологічна наука?*

2. *Які анатомічні ознаки людей вивчала антропологічна наука другої половини XIX—XX ст.?*

3. *Назвіть антропологічні ознаки українців, які Федір Вовк вважав найпоширенішими.*

4. *Якими метричними величинами характеризуються голови брахікефалів, мезокефалів і доліхокефалів?*

5. *Які анатомічні ознаки людини брав під огляд Василь Дяченко, досліджуючи антропологічний склад українського народу?*

6. *На скільки антропологічних зон поділяв корінне населення України Василь Дяченко?*

7. *В чому були аналогічними і в чому відмінними висновки Федора Вовка та Василя Дяченка про антропологічний склад українського народу?*

8. *Які фізичні ознаки людини вивчають спеціальні науки дермогліфіка, одонтологія, гематологія?*

Розділ 16

ІСТОРИЧНІ ЕТНОТОПОНІМИ Й ЕТНОНІМИ (НАРОДОНАЗВИ) УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

16.1. "Русь" як давній етнонім нашого народу

Отже, поширення на території України вже на початку першого тисячоліття н. е. етнонімів *роксоляни, росомани, руси* й інших з іранською лексемою *гох* (світлий), відносно часте вступання з тією ж лексемою гідронімів *Рось, Росава, Роставиця, Росавка* й інших, також численних топонімів з аплікативом "руський", "руська", "руське" на зразок Рава-Руська, Руська Долина, Руське Поле, Руські Геївці, просто Русава, Русаки, Русанів, Русилів і под., інші відомості дають підстави дійти висновку про те, що поширення етноніма *русь* у Подніпров'ї і далеко на захід від нього передувало утворенню Руської держави з центром в Києві, що етнонім *русь* — місцевого походження і не був привнесений на просторі давньоруської держави варягами.

Особливо переконливим свідченням раннього поширення етноніма *русь* на широкому просторі було

його побутування аж на Закарпатті, зафіксоване вже писемними джерелами від 1031 р. [12, с. 16—17].

На дуже ранньому етапі етнонім *русь* сприймався як власний також на північно-східних землях Київської Русі, тобто на історично російських. У пам'ятці першої половини XIII ст. "Слово о погибелі Руської землі" поняття "руської землі" виступає як безсумнівно власне. Ідея приналежності до Русі, до "руського народу" пронизувала сюжет пам'ятки початку XV ст. "Сказаніє о Мамаєвом побоїщі". В молитві князь Дмитрій Іванович просить Бога, щоб через його гріхи "землю рускую" не губив. На думу великий князь іде "со всеми рускими князи и воеводы", Мамай іде походом "на руського князя". Воїни "храбрии же рустини сердцем утверждаются" тощо.

Утвердившись на всьому просторі давньоруської державності в IX—XII ст., етнонім *русь* на території України побутував як власний до XX ст., хоч уже з другої половини XVIII ст. почав набувати поширення етнонім *українці*. В добу Козацької держави всі верстви населення і всі стани співвідносили себе з народом руським.

Ф. Сафонович, автор "Хроніки з літописців стародавніх...", написаної 1672—1673 рр., наголошував на своїй руській приналежності: "в Руси я уродився", "воєвода київський завше русин бул". Козацька держава мала "народ руский", "уряд руский", "землю рускую" тощо [13, с. 35—42]. Самовидець у своєму літописі писав про християнина-русина, "народ рускій", людей "рускої віри" [9, с. 51] та ін.

Корінні мешканці України називали себе руськими, русинами, русинцями і надалі, а в Галичині — аж до першої половини XX ст. Під час польського перепису населення 1931 р. у Галичині, в тому числі лемківських повітах, записали рідною мовою руську *(jezyk ruski)* близько 1200 тис. осіб.

16.2. Поява, поширення й утвердження етнотопоніма “Україна” та етноніма “українці”

Проте в Україні, поряд з побутуванням етнотопоніма *русь*, етноніма “руські”, “русини”, вже від XII ст. почав утверджуватися етнотопонім “Україна”. Вперше це слово на означення певної території було вжите у Київському літописі під 1187 р. Коли помер переяславський князь Володимир Глібович (“місяця квітня у вісімнадцятий день”), зазначалось в літописі, то “покладений був у церкві Святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці”, бо “був же він князь добрий і сильний у бою і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила” [8, с. 343] (в оригіналі — Оукраина. — *С.А.*). Через два роки в тому ж літописі йшлося про “Україну Галицьку”, куди приїхав на княжіння Ростислав Берладничич [8, с. 347]. Під 1217—1218 рр. у Галицько-Волинському літописі знову записано, як князь Данило у поході проти польського князя Лестька “забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп’є, і Комов, і всю Україну” [8, с. 375].

В історичній літературі з приводу цих перших літописних згадок про Україну висловлювалось багато міркувань. Чи не найбільше авторів схилялося до того, що у перших контекстах писемних джерел слово “Україна” вжите у значенні *окраїни*, хоч залишалась неузгодженою семантична тотожність змісту тексту зі словом “окраїна”. “Окраїнна” схема походження назви “Україна” з багатьма історичними екскурсами про “окраїнні” й “українні” землі на

руських, російських і польських пограниччях, так само з багатьма лінгвістичними вправами про дієслова "краяти" й "украяти", іменниками "край + украй" і похідні від них через суфікс *-іна* "країна" й "україна" живуча донині.

"Окраїнну" формулу підтримував К. Гуслистий, її приймають сучасники М. Котляр, С. Майборода та ін. Цього погляду дотримувався провідний український емігрантський історик, іноземний академік НАН України Омелян Прицак. І навіть американський Президент Дж. Буш у виступі 1 серпня 1991 р. перед Верховною Радою Української РСР вважав за потрібне ствердити такий погляд на нашу країноназву як само собою зрозумілий. "Багато століть тому ваші предки, — зазначав він, — нарекли цю країну Україною, тобто "кордоном", бо ваші степи зв'язують Європу і Азію" [4].

У свій час (1672 р.) польський історик Самуель Грондський спробував придати "окраїнній" схемі політичного забарвлення. У праці "Історія козацько-польської війни" він написав, що Нижня та Середня Наддніпрянщина, де жили козаки, була окраїною Польщі, а через це і стала називатися Україною. Така думка дуже імпонувала польським експансіоністам, і вона ввійшла навіть у шкільні підручники з історії Польщі, на яких виховувалися цілі покоління поляків. Гімназіальний підручник 30-х років XX ст., автором якого був Анатоль Левіцький, зазначав: назва "Україна" утвердилася тому, що це був власне край, у розумінні, "прикордоння Польщі" ("że to już jest koniec Polski"). Як не дивно, але в полоні "окраїнної" схеми перебував і М. Грушевський. Він писав: "Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом...

Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому, що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари" [3, с. 111]. До речі, і в російській дворянській, і в буржуазній історіографії походження назви "Україна" практично одностайно виводилось від "украинных" земель. Ототожнення значною мірою штучного для російської мови слова "украинные" зі словом "окраинные" зародилося в офіційних царських канцеляріях, зокрема у діловодстві Посольського приказу, і вже тоді мало присмак молодого імперського мислення про Україну, що мала цю назву в XII ст., задовго до перетворення Москви в ледь помітну державу.

Левко Лук'яненко якось сказав, полемізуючи зі сучасними українофобами, що в Москві нас називали окраїнцями, а не українцями. П. Толочко ще раз спробував вивести нашу національну назву від лексеми "окраїна" [13, с. 118].

Вже за радянського часу поширення набула думка про походження назви землі проживання свого народу "Україна" від глибоко народних і поетичних слів "край", "країна". Видатний російський історик Л. Черепнін, не відкидаючи зв'язку між словами "Україна" і "окраїна", схилявся до того, що в ті часи (XII ст. — *С. М.*) цей термін означав "краину" — країну (страну), рідну землю, а також "окраину", "пограничье". Народне "етнічне" начало у формуванні назви "Україна", а не "географічне пограниччя" наголосив у багатотомній "Історії Української РСР" Ф. Шевченко: термін "Україна", "Вкраїна" має передусім значення "край", "країна", а не "окраїна" [5, с. 189].

Звичайно, ніхто не може заперечувати лінгвістичної близькості між словами "край", "країна", "окраїна", "краяти", "украяти", "украй", "україна" і под.

І за морфологічною логікою мовотворчого процесу мусила існувати відповідна послідовність виникнення згаданих форм, як це простежив Віталій Скляренко у статті "Звідки походить назва Україна" [11, с. 20, 39]. Однак форма слова лише передбачає, а не обмежує його зміст. Тобто, за семантичною логікою мовотворчого процесу цілком можливо допустити раніше виникнення слова "край", ніж "окраїна", так само "країна" у розумінні проживання, а далі — "Україна" в тому ж розумінні.

Така логіка походження назви "Україна" може видаватись надто простою і мало "вченою". Але вона підтверджується багатьма історичними текстами. По-перше, у всіх випадках названі літописні згадки про "Україну" стають дуже чітко сприйнятливими, коли ми надамо літописній "Оукраинѣ" значення країни, певної землі, краю. Етнічне навантаження літописної "України" відносне і кожного разу конкретне, локальне. По-друге, в українських писемних пам'ятках пізнішого часу, аж до другої половини XVI ст., слово "Україна" (у тодішній транскрипції "Оукраина") дуже часто вживалося саме в розумінні країни, певної землі, простору поверхні, а також околиці. Особливо недвозначні й переконливі в цьому сенсі приклади з відомого Пересопницького євангелія, перекладу зі церковнослов'янської тогочасною "простою" українською мовою, здійсненого в 1556—1561 рр. архімандритом монастиря у Пересипниці (нині село у Рівненському районі Рівненської області) Григорієм і сином протопопа Михайлом. Пересопницьке євангеліє порівнювалося з відповідними текстами Євангелія церковнослов'янською мовою острозького видання 1581 р. В Євангелії від Матвія за церковнослов'янським текстом читаємо (в переданні

російською дореволюційною графікою): "и послав изби вся дети сущая въ вифлееме и въ всехъ пределахъ его" — у пересопницькому перекладі цей текст такий: "и послав̂ши слоугы свои и побывъ вся дѣти оу вифлеемъ и по всѣх оукраинах его" (стих 2, ч. 16). Тут словом "оукраина" перекладено церковнослов'янське "предель". Порівняння друге: "и увидевше его молиша, яко дабы перешелъ отъ пределъ ихъ" — переклад: и оувидѣши его просили его абы отшель з оукраинѣих" (стих 8, ч. 34). І тут словом "оукраина" перекладається церковнослов'янське "предель".

Водночас дуже часто у різних значеннях, але найбільше в значенні "країна", вжито слово "оукраїна" в перекладі Євангелія від Марка: "і исхождаша к нему вся іоудейская страна і иерелімляне" — переклад: "и прихожевали к немоу зо всей оукраины іоудейской и иерелімляне" (стих 1, ч. 5). Тут слово "оукраина" виступає у значенні "країна".

В іншому місці: "и приидоша на онъ полъ морю въ страну гадаринскую" — переклад: "и переехали на дроугоую сторону до оукраинь гадариньских" (стих 5, ч. 1). Знову "оукраина" — у розумінні "країна". Ще в одному місці: "и молиша его много да не послеть их внѣ страны" — переклад: "и просил его вельми, аби невыгнал его с той оукраины" (стих 5, ч. 10). Той самий випадок. Або: "иі зшедшем й мь ис корабля а біє познавше его, обтекше всю страну ту, начаща на одрехъ приносити болящая..." — переклад: "а коли вышли з лодѣ борьзо его позьнали а бѣгаючи по вьсей оукраинѣ тѣ почали на постелах к немоу носити немощь" (стих 6, ч. 55). Подібних випадків перекладів багато, і вони засвідчують недвозначно, що у лексиконі освіченої української людини (в цьому випадку Волині) слово "оукраина"

найперше сприймалося в розумінні "країна" [16]. Це дає підстави ще раз сприймати також у цьому розумінні й літописні "оукраины" XII—XIII ст.

Водночас у багатьох не перекладених, а оригінальних текстах того ж XVI ст. слово "Україна", безсумнівно, набуло конкретизованого стосовно Наддніпрянщини значення, тобто етнічного, як, наприклад, у деяких джерелах, опублікованих у томах "Архива Юго-Западной Руси" (АЮЗР): "я, Юрий Васильович Сокольський... служачи в старост Украины" (Луцьк, 1555 р.); "Тогды... шляхетного Яна Бадовского, который дей отъ немалого часу на тамтой Украинѣ уставичне нам господарю вѣрне и цнотливе намъ служиль, старшимъ ы судьею надъ всими козаки низовы поставиль тымь обычаемь" (Варшава, 1572 р.); "... а мы дей оть таковыхь свовольныхь людей казаковь и сами в домех яко на Украины, во всемь месте Киевском о здорови своемь небезпечны" (Житомир, 1585 р.); "... теж запорожцов, абысте зь Запорожье на Украину, где бы ся выгребать хотели, не пущали" (Варшава, 1596 р.); "Гултае козацтво под претекстом истя на експодыцыю Московскую, рѣкомо до Королевича Его Милости, свовольно купе збирали, и без дозволенья Его Королевское Милости... корогви роспатираючи землю Его Королевское Милости власную: Украину, Полисе и Литву одно сплюндровали" (Житомир, 1618). В останньому випадку назва "Украина" чітко прив'язана лише до певної частини сучасної території України, на що вказує інша назва — "Полисе" [17]. Знову ж таки, у XVII ст., особливо з часу національно-визвольної війни, термін "Україна" все частіше вживався стосовно всіх українських земель, хоч так само продовжував слугувати локальною назвою Наддніпрянщини.

Останнім часом оригінальне трактування терміна “Україна” запропонував В. Ричка. На його думку, це була народна назва Русі, принаймні її південноруських земель. Справа в тому, що південноруський кордон не був справжнім державним кордоном для русів, оскільки за ним не існувало іншої держави, тому, ймовірно, слово “Україна” означало певну територію, де не було князівського правління, — “вольную”, що межувала з батьківщиною, “країни” — “україни” [6, с. 35].

Локальна прив’язаність назви “Україна” до Середнього лівобережного і правобережного Подніпров’я дуже виразно простежується в козацьких літописах. При цьому етнотопоніми “Полісє”, “Волинь”, нерідко “Подолє” та інші виступали не як складові України, а як однорідні географічні назви. У “Літопису Самовидця” читаємо: “Также и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати” [9, с. 51]. В іншому місці того ж літопису автор обмежує західну межу України “полскими городами” на Поділлі: “А Хмелницкій, скупивши войско, тягнул з України к полским городам, где притягши под Пилявці не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войском коронним” [9, с. 53]. В “Літопису Самовидця” також протиставляється Україні місто Любар, що на Поліссі, місто Кам’янець-Подільський [9, с. 63, 70] тощо.

Як відомо, “Літопис Самовидця” був створений уже на початку XVIII ст. і, його автор керувався термінологією саме цього часу. Можна стверджувати, що таке географічне окреслення України не лише у свідомості освіченої еліти, а й у національній свідомості широких народних мас трималося аж до

поділів Польщі, за якими основний масив українських земель, в тому числі більша частина Поділля і Волині, опинився під владою Росії. Західне Поділля, частина південно-західної Волині, Підгір'я та Буковина стали здобутком Австрії. Політичні події 1772—1795 рр. слугували поштовхом до наповнення новим змістом етнотопонімів "Україна", "Галичина", "Волинь", "Руська крайна", "Буковина", "Холмщина", "Підляшшя" та ін. Насамперед терміни "Україна", "українські землі" стали прийматися на означення всіх українських земель у складі Росії, причому також у свідомості австрійських українців. Етнотопонім "Волинь" став локальною назвою території України. При цьому від Волині відійшла її історико-етнографічна частина з містами Бужеськ, Белз, Сокаль, Броди та ін.

16.3. Інші українські історичні етноніми та політоніми

У складі Австрії було створено адміністративну одиницю — Королівство Галичини та Володимирії (Konigsreich Galizien und Lodomerien), яка в практиці громадсько-політичного життя отримала назву *Галичина*. З часом термін "Галичина" набув, значною мірою, і певних спільних етнографічних рис, зумовлених затриманням на цій території Греко-католицької церкви, проживанням народу в умовах специфічної національно-державної політики Австрії, гострішим, ніж деінде в Україні, українсько-польським протистоянням, основою якого були соціальні

протиріччя, зокрема у сфері земельної власності, відносним обмеженням етнокультурного простору “Королівства”. Ці фактори, однак, не привели до витворення єдиної локально-етнічної специфіки української Галичини у складі Австрії. Сильнішими виявилися давніші етнографічні особливості субетнотопонімів Галичини: Гуцульщини, Лемківщини, Бойківщини, Підгір’я, Покуття, Західного Поділля, Волині та ін. Ці особливості й межі між згаданими районами, за винятком Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини, вивчені недостатньо.

Українські землі Північної Буковини та Закарпаття хоч і перебували у складі Австрії (з 1867 р. — Австро-Угорщини), але в політичному і культурному відношенні, особливо Закарпаття, були ізольованими від Галичини і зберігали мовно-діалектну, культурно-релігійну і побутову специфіку, яка виразна і дотепер.

Відмінності у назвах окремих українських земель, безсумнівно, відображали й етнічні особливості їх мешканців. Водночас, ці особливості в жодному випадку не перекреслювали єдності етнічної свідомості населення різних регіонів України, що яскраво виявилася в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Богдан Хмельницький і його уряд вважали себе виразниками всього українського народу, як того, що проживав на подніпровській Україні, так і того, що замешкував західніше. В лютому 1649 р. на переговорах з королівським посольством на чолі з Адамом Киселем Богдан Хмельницький заявив: “Виб’ю з ляцької неволі весь руський народ” [2, т. 2, с. 108]. При цьому він добре усвідомлював географічні межі розселення того народу: “За границю на війну не

піду... Досить нам в Україні, і Поділлі, і Волині, тепер досить достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич" [2, т. 2, с. 108]. Турбота за "руський народ", що проживав поза тодішньою Україною, виявляла себе у військовому союзі з татарами. В одному із записів "расспросных речей" Посольського приказу збереглося свідчення: "...о руских де людех у гетмана учинен с ханом договор, что ему до Львова руских людей в полон не имать, а за Львовом де татаром вольно в полон имать всяких людей" [2, т. 3, с. 89—80].

Отже, поряд з виникненням ще в XII ст. етнотопоніма "Україна" (Оукраина) наш народ, як і в часи Київської Русі, називав себе *руським народом*, *руськими*, *русинами*. В історичних документах, починаючи з XVI ст., дуже часто використовувалась також самоназва "русинці". Її вживав І. Вишенський ("Убогие русинцы поклонитися не хотели"). Однак частіше він користувався терміном "русин" та й себе підписував цим словом: "Іоанн русин, реченно Вишенский".

Етноніми "руський", "русин" як однозначні були власними для нашого народу аж до середини XIX ст., а в історичній пам'яті народу збереглися й досі. Тому дивно читати у В. Винниченка, коли він у "Відродженні нації" так легко залишив слово "руський" лише для означення російського народу [1, с. 57, 58].

Дуже рано, а, власне, відомо, що в XIV ст., у застосуванні до території України почав вживатися також термін "Мала Русь". Одну з грамот у 1335 р. галицько-волинський князь Юрій II підписав титулом: "Dux totius Russie Minoris" — "князь всієї Малої Русі" [7, с. 111]. За 50 років до возз'єднання України з Росією термін "Малая Руссия" вживав

Іван Вишенський. Отже, думка про те, що цей термін винайдений царським урядом для заміни назви "Україна" не має підстав. Термін "Мала Русь", можна думати, почав вживатися на території первісного походження слова "Русь" для протиставлення старої Русі тій новій Русі, що у XIV ст. географічно вже була значно більшою, Великою Руссю. Таку думку про послідовність виникнення цих термінів поділяв Д. Дорошенко. Щоправда, починаючи з XVII ст., а особливо від Петра I і Катерини II, термін "Малая Россия" справді почав набувати ніби доповнювального значення до імперського змісту терміна "Россия" на зразок "Новой России", "Западной России" тощо. Заодно такого ж відтінку другорядності набули терміни "малороссиянин", "малороссийское наречие", "малороссийское плем'я". Проте терміни "малороссиянин", "малорос" мали офіційно-директивне походження, не йшли з глибини етнічної свідомості. Через це малоросами українці себе ніколи не називали.

В умовах XIX ст., коли все сильніше почала пробуджуватися політична свідомість українців, терміни "українець", "малорос", а в Галичині й на Закарпатті ще "русин" набули також політичного значення. Як писав М. Грушевський, малоросами називали різних людей українського роду — з України і тих, котрим байдуже було і до України, і до українського життя. "А українцями називано людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя" [3, с. 111].

Цей неетнічний поділ нашого народу за політичною свідомістю і політичними симпатіями у Західній Україні застосовувався аж до 1939 р., у тому числі й у "науковій" літературі.

Відносно пізно утвердився етнонім "українець". Теоретично він похідний від назви країни "Україна"

і, отже, міг мати місце від того часу, відколи веде свій початок "Україна". Але, як уже зазначалося, народ називав свою вітчизну Україною, а себе руськими, русинами, русинцями. Таке ставлення до згаданих назв було властиве для художньої, суспільно-політичної і наукової літератури. Лише від початку XIX ст. у суспільно-політичному і науковому вжитку почав пробивати дорогу етноприкметник "український". Уже 1816—1820 рр. у Харкові виходив "Украинский вестник", 1824—1825 рр. — "Украинский журнал". На відміну від вісника він мав реакційний характер. У 30-х роках XIX ст. видавалися "Украинский альманах" (1831 р.) та "Украинский сборник" (1838—1841 рр.). Проте у другій половині XIX ст. цензура стала дратівливою до вживання самого слова "український". Хоча, очевидно, річ не лише в цензурі. Якщо етнотопонім "Україна" від віків сприймався народом як рідний, що відбивалося у народних думах, піснях, переказах і що з такою силою виявилось у поезії Т. Шевченка, то етнонім "українець" утвердився дуже пізно. Не випадково навіть у поезії Т. Шевченка він, здається, не трапляється. Лише у російськомовній поемі "Слепая" поет раз вжив словосполучення "с дубрав украинской земли". На означення української приналежності героїв поет використовує інші слова: "козаки" ("ще як були ми козаками", "щоб москаль добром і лихом з козаком ділився"), "запорожці", "хрещені люде", "гайдамаки", стосовно київських часів — також "русичі" ("допировали хоробрі русичі той пир"). У вірші "Юродивий" поет поглянув на свій народ як на потомків давніх слов'янських племен: "Не сотні вас, а міліони полян, дулібів і древлян". Невживання Т. Шевченком народоназви "українець", можли-

во, пояснюється також тим, що в поезії кожен образ конкретний і в ньому одночасно виступає і національний, і соціальний психологічний зміст героя. У поняттях "лях", "москаль", "німець", "татарин", "турок" та інші соціальна і національна сторони образу в сприйнятті українського читача суміщались, поняття ж "українець" жодного конкретного соціального навантаження не несло.

Особливий крок на шляху громадсько-політичного утвердження етноніма "Україна" зробило Кирило-Мефодіївське товариство, що виробило програмний документ "Книга буття українського народу" і склало відозву "До братів-українців".

Етнонім "українець" в останній чверті XIX ст. почав дуже швидко утверджуватися, витісняючи, щоправда, не так швидко, етноніми "руський", "русин", "Русь". Термін "українець", "український" беззастережно використовував М. Драгоманов ("Українське письменство" (1866 —1873 рр., "Третій лист Українця до редакції "Друга"). Тут він вжив слово "Українець" як свій псевдонім. Однак М. Драгоманов ще диференціював літературу українську і галицьку. Павло Грабовський написав вірш "До Русі-України", але також і "До українців". Новий етнонім взяла за псевдонім Леся Українка. М. Грушевський приступив до написання "Історії України-Руси". Іван Франко і Михайло Павлик у 1890 р. заснували політичну "Русько-українську радикальну партію". Іван Франко, який, здавалось, молився на Русь і все "руське", переносить і на Галичину назву "Україна" ("Чи се ж Україна, чи се край мій рідний...").

На етапі національного відродження буржуазної доби, коли швидко зростала свідомість національної самобутності та національних інтересів, для

українського народу стало необхідним і в назві чіткіше виділити себе з-поміж інших "руських" народів: російського та білоруського. Оскільки до цього часу віками існував національний етнотопонім "Україна", це зробити було неважко. І це здійснили історики і громадсько-політичні діячі, письменники. З кінця XIX ст. назву "українських" приймають політичні партії підросійської України: Революційна українська партія (РУП), Українська соціал-демократична революційна партія, Українська національно-демократична партія та інші, а також багато газет. Відбулася не до кінця усвідомлена відмова від давнього етноніма "руський", хоч у народній масовій свідомості він продовжував ще довго жити. На цьому спекулювали царський уряд. Він керувався ідеєю "единства русского народа", галицькі москвофіли, що розглядали народ Галичини як "ветвь великого русского народа от Карпат до Камчатки", і навіть польський уряд, коли до переписних анкет 1931 р. впроваджував на визначення мови населення Західної України дві графи: "українська мова" і "руська мова".

Прийняття українським народом нової народоназви від назви країни проживання спокушає деяких ідеологів заперечувати право українців нарівні з росіянами і білорусами на історичну та культурну спадщину Київської Русі, як це, наприклад, намагалися робити в минулому М. Погодін, В. Ключевський та інші, а в наш час хочуть знову робити так звані ідеологи "общерусизму".

Терміни "руський", "русин", "русак", "українець", "малорус" у різні часи чи в різних соціальних сферах були такими, що наголошували на приналежності до всього українського народу як єдиного.

Разом з наведеними етнонімами у різні часи чи на різних територіях України існувало чимало локальних етнонімів. Останні найчастіше були поширені на окремі етнографічні райони: Слобожанщину, Полтавщину, Поділля, Полісся, Волинь, Гуцульщину, Покуття, Бойківщину, Лемківщину, низинне Закарпаття, Холмщину, Буковину й інші, відповідно маючи назви *слобожани, полтавчани, подоляни, поліщуки, волиняни, гуцули, покутяни, бойки, лемки, руснаки, холмчани*.

У низці випадків географічне поширення цих субетнонімів чітко окреслене. Це стосується насамперед гірських етнографічних груп, найкраще вивчених. Однак межі волинян, полтавчан чи подолян визначити важче хоч би вже тому, що вирізняють такі етнографічні поняття, як Волинське (західне) Полісся, що не чітко визначена західна межа етнографічної Полтавщини, так само, як і західна межа Поділля. Слабо вивчене у науці етнографічне районування низинної Галичини поза Поділлям. Іван Сваричевський поділяв її населення на підгорян, які замешкують простір від передгір'я Карпат до Дністра, та заболотіїв, котрі проживають на лівому березі Дністра. У довоєнний час львівський етнограф Адам Фішер, окрім підгорян, виділяв ще такі етнографічні підгрупи, як *зваричі* (район Печеніжина), *долинці* (біля Жаб'є), *поляники* (околиці Тлумача, Городенки, Обертина і Гвіздця), *батюки* (мешканці колишніх Жовківського, Рава-Руського і Яворівського повітів), *белжани* (район Белза), *бужани* (у долині Бугу), в межах Бойківщини — тухольці (у районі сіл Тухля, Тухолька). Безперечно, уважне етнографічне вивчення України, в тому числі її західного регіону, може послужити для глибшого розуміння історії міжетнічних контактів у давнину, проблеми

слов'янської прабатьківщини, етногенезу українців та інших народів.

У певні історичні періоди, головно з політичних причин, окремі регіони України отримували етнополітичні назви. В одних випадках переважаючий зміст таких назв становив етнічний момент, в інших — політичний. Так, у другій половині XVII ст. Лівобережною частиною України, що на правах автономії перебувала у складі Російської держави, управляв гетьман, і вона мала специфічний полково-адміністративний поділ, отримала радше народну, ніж офіційну назву Гетьманщини. Остання надовго пережила ліквідацію гетьманату 1764 р. У XVIII ст. внаслідок створення російським урядом військових поселень із сербів та інших іноземців (50-ті роки) виникли Нова Сербія на Правобережжі та Слов'яно-Сербія на Лівобережжі. Однак ці утворення виявились короткочасними. У 1764 р. царський уряд з південних земель України створив Новоросійську губернію, яка також у 1783 р. була реформована в Єкатеринославське намісництво. В 1797 р., однак, Новоросійську губернію ще раз було реанімовано, але в 1902 р. поділено на Миколаївську (з 1803 р. — Херсонську), Єкатеринославську і Таврійську. Назву Новоросійського було дано південному генерал-губернаторству з центром в Одесі.

Назва “Новоросія” залишалася у політичному вжитку Росії аж до 1917 р. У різні часи під нею розуміли різну територію, XIX ст. — від Бессарабії до області Війська Донського та Ставропольської губернії. З кінця 80-х років XX ст. знайшлися політичні сили, які намагалися протиставити південь України всій Україні, вдаючись при цьому до імперського словотвору “Новоросія”. З XIX ст. у літературу широко ввійшли такі поняття, як Правобережна і Лі-

вобережна Україна, що набули не лише географічного, а й поліетнічного змісту.

На заході України чіткого окреслення з 1847 р. набув термін "Східна Галичина" (нім. *Ostgalizien*) на відміну від Західної Галичини *(Westgalizien)*. Перша була заселена переважно українським населенням, друга — польським. Особливості австрійської урядової політики стосовно Східної Галичини мали другорядне значення. При єдиній адміністрації на чолі з намісником і одному крайовому сеймі, з його виконавчими виділами для всієї Галичини, у Східній Галичині були дві окремі промислові палати (Львівська і Бродівська), мізерна увага до "українських цілей", на які фінансувалось усього $^1/_{10}$ того, що фінансувалось на "польські цілі". Домінуюче значення у Східній Галичині мала Греко-католицька церква. Як напівадміністративне поняття Східна Галичина проіснувала до краху Австро-Угорщини, тобто до 1918 р. У 1918—1919 рр. Східна Галичина творила основну територію ЗУНР і до 1923 р. була суб'єктом міжнародних відносин, аж поки 15 березня 1923 р. Ліга Націй не визнала всіх прав за Польщею на Східну Галичину.

Північна Буковина у складі герцогства Буковини не мала найменшого адміністративного виділення.

Окуповані в 1919 р. Польщею Східна Галичина та Західна Волинь у суспільно-політичному житті 20—30-х років і в наступній історичній літературі отримали назву Західної України. Цей термін мав конкретний зміст від 1923 до 1939 р., і коли його вживають сьогодні на означення західних областей України, то допускають неточність.

Закарпаття у складі Угорщини входило до Пожонського намісництва з центром в Братіславі й окремо не виділялось, але в етнографічному розумінні

воно мало свої назви: Угорська Русь, Руська Крайна. Однак під час входження в 1919—1938 рр. до складу Чехословаччини українські землі Закарпаття отримали офіційну назву Підкарпатської Русі, а в суспільно-політичному лексиконі — Карпатської України.

В етнографічну літературу ввійшли й інші назви, що більшою чи меншою мірою відображали етнографічну специфіку груп населення: *верховинці, карпаторуси, угроруси, червоноруси, словяки, ополяни, пінчуки, польовики, районки, роксолани, степовики, тавричани, чорноморці, буджаки* та ін. [14, с. 88]. У Російській державі XVI —XVII ст. українців Середнього Подніпров'я називали "черкасами", головно у діловодстві. Проте українці, здається, такої самоназви не вживали.

Локальні етноніми поширені дотепер. У них чимало спільного з групуванням людей за місцем проживання в окремих містах і селах: *кияни, харків'яни, львів'яни, ужгородці*, або ж, наприклад, від сіл Дуліби, Русивль, Курозвани, Бочаниця, Майків, відповідно: *дулібці, русивці, курозванці, бочанці, майківці* та ін. Локальні етноніми від означення великих субетносів до назви мешканців навіть деяких частин окремого поселення відображають велике розмаїття народної культури та побуту. За кожною такою назвою постає де більш, а де менш вловима специфіка вікової культурної традиції, особливостей співжиття людини з природою, щось своєрідне у звичаї, пісні та характері.

Водночас місцеві етноніми не варто протиставляти загальній назві нашого народу і нашої країни: українці й Україна. У них концентрується вияв національної свідомості та єдності населення, почуття громадського обов'язку перед Батьківщиною.

Список використаної літератури

1. *Винниченко В.* Відродження нації: У 3 ч. — Київ; Відень, 1920. — (Репринт. перевид. — К., 1990. — Ч. I).

2. *Воссоединение* Украины с Россией: В 3 т. — К., 1954.

3. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

4. *Голос* України. — 1991. — 3 серп.

5. *Історія* Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. І. — Кн. 2.

6. *Історія* українського козацтва. Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т. 1.

7. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984.

8. *Літопис* руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — К., 1989.

9. *Літопис* Самовидця. — К., 1971.

10. *Макарчук С. А.* Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі зошити. — 2002. — № 3 (39).

11. *Скляренко В.* Звідки походить назва "Україна" // Україна. — 1991. — № 1.

12. *Тиводар М.* Закарпаття: народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995.

13. *Толочко П. П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. — С. Пб., 2005.

14. *Українська* народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.

15. *Франко І.* Українці // І. Франко. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41.

16. *Цитати* з Пересопницького Євангелія взято із каталогу словника історії української мови,

що складався у 60—70-х роках в Інституті суспільних наук АН УРСР (м. Львів) — нині Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича.

17. *Цитати* з "АЮЗР" взято із Каталогу Словника історії української мови Інституту українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича з посиланням на відповідні томи "АЮЗР".

Контрольні запитання

1. *Які історичні відомості підтверджують південне, можливо, лінгвістично іранське походження етноніма "русь"?*

2. *В якому історичному джерелі розповідається про варязьке плем'я "русь", яке, прийшовши на Подніпров'я, надало місцевому слов'янському населенню свою назву?*

3. *З якої нагоди і коли у Київському літопису було вперше вжито етнотопонім "Оукраина"?*

4. *Який зміст мав етнотопонім "Оукраина" у писемних пам'ятках XII—XVI ст.?*

5. *Упродовж якого періоду західноукраїнські землі перебували у складі Габсбурзької монархії?*

6. *Розкажіть про виникнення і поширення поліетноніму "Мала Русь".*

7. *В яких історичних умовах етнонім "українці" замінив етнонім "руські"?*

8. *Назвіть основні локальні етнотопоніми України, що виникли у XV—XVIII ст.*

9. *Коли в межах Австрії відбувся поділ губернії Галичина на Східну і Західну?*

Розділ 17

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

17.1. Українська діаспора на пострадянському просторі

У процесі висвітлення етнодемографічних процесів в Україні у другій половині XIX—у XX ст. вже розглядалися причини, напрямки і масштаби української еміграції в заокеанські та європейські країни, переселення українських селян у східні краї, губернії й області Російської імперії, про вплив Другої світової війни на вивезення великих мас людей з України до Сибіру, Німеччини й інших європейських країн і розпорошення їх по всьому світу вже після завершення війни та про інші причини й етапи формування української діаспори.

Беручи це до уваги, зупинимося головно на тому, що становить собою українська діаспора у наш час. Очевидно, найчисельніша вона у ***Російській Федерації***. За даними Всеросійського перепису 2002 р., у Російській Федерації обліковувалось 2 942 961 осіб, що віднесли себе до українців. Це на 1421 тис. менше, ніж за переписом 1989 р. (4364 тис.). Отже, зменшення українців у Російській Федерації стано-

вило 32,43 % (тут доречно зазначити, що найбільшу чисельність українців у СРСР за межами Української РСР подавав Всесоюзний перепис населення 1926 р. — 7873 тис. осіб, з яких 3107 тис. українців припадало на Північно-Кавказький район). Це зменшення захопило собою більшість регіонів Росії — і тих, де чисельність українців відносно значна, і тих, де їх і у 1989 р. було небагато. Єдиний виняток становить Москва, в якій чисельність українців порівняно з 1989 р. дещо зросла: з 252 670 до 253 644 осіб, або на 2,44 %. Щоправда, з огляду на бурхливе збільшення населення російської столиці (за означений період з 8875,6 тис. до 10 382,7 тис. осіб) частка українців серед населення Москви дещо зменшилася. Цікаво зазначити, що процес асиміляції московських українців вищий від середнього в Росії: лише 38,7 % українців Москви задекларували рідною мовою українську.

Фактичні матеріали про українську діаспору в Росії, інших пострадянських державах, а також у Польщі, Словаччині, Румунії подаються головно за [11].

Поза Москвою найчисельніші українські громади у 2002 р. були у тих самих регіонах, в яких вони були такими і в попередні роки, зокрема за переписом 1989 р. (табл. 4).

Як засвідчують дані, скорочення чисельності українців властиве для всіх районів їх густішого заселення і близьке до середньоросійського (32,43 %). Однак в окремих регіонах воно було меншим, не перевищувало 20 % (Московська, Ленінградська, Тюменська області), а в деяких областях кількість українців зменшилася наполовину і більше (Приморський і Хабаровський краї, Амурська область, Республіка Саха, Камчатська та Сахалінська області).

Таблиця 4. **Негативна динаміка руху українського населення в областях, республіках і краях Росії, в яких у 1989 р. число українців перевищувало 40 тис. осіб**

Адміністративна одиниця	Чисельність українців у 1989 р.	Чисельність українців у 2002 р.	відсоток до 1989 р.
Московська обл.	185 359	147 808	79,74
Бєлгородська обл.	75 145	57 846	77,00
Воронезька обл.	122 622	73 716	60,11
Самарська обл.	81 720	60 727	74,31
Саратовська обл.	101 832	67 257	66,0
Волгоградська обл.	78 931	56 281	71,30
Челябінська обл.	109 615	76 994	70,24
Свердловська обл.	82 215	55 478	67,48
Оренбурзька обл.	102 017	76 921	75,40
Республіка Башкорстан	74 990	55 249	73,68
Калінінградська обл.	62 750	47 229	75,26
м. Санкт-Петербург	150 982	87 119	57,70
Ленінградська обл.	49 182	41 842	85,08
Республіка Комі	104 170	62 115	59,63
Мурманська обл.	105 079	56 845	54,10
Архангельська обл.	53 428	26 529	49,60
Ростовська обл.	178 803	118 486	66,27
Краснодарський край	195 883	131 774	67,27
Ставропольський край	69 189	45 892	66,33
Омська обл.	104 630	77 884	74,30
Новосибірська обл.	51 027	33 793	66,23
Алтайський край	76 738	52 700	68,68
Красноярський край	118 763	65 689	55,31
Кемеровська обл.	62 245	37 622	57,66
Іркутська обл.	97 405	52 331	53,73
Тюменська обл.,	260 203	211 372	81,23
у т.ч. Ханти-Мансійський округ	148 317	123 238	83,09
у т.ч. Ямало-Ненецький округ	85 022	66 080	77,72
Приморський край	185 091	94 058	50,82
Хабаровський край	112 586	48 622	43,19
Амурська обл.	70 759	31 475	44,50
Магаданська обл.	85 772	18 068	21,00
Республіка Саха	77 114	34 633	44,91
Камчатська обл.	43 014	19 841	46,13
Сахалінська обл.	46 216	21 831	47,24

У Магаданській області число українців зменшилось майже у 5 разів. Очевидно, що в цій області велика кількість українців до 1989 р. проживали не добровільно, а за певними приписами режиму. І коли останні послабились, відбувався великий механічний відлив населення з області.

Відносно значніше скорочення в Приморському та Хабаровському краях і в Амурській області, ймовірно, пов'язане з тим, що в них більшою була частка українців серед українського населення, яке вже у другому — четвертому поколіннях проживало поза межами історичної батьківщини України. У низці випадків навіть на офіційному рівні мали місце вказівки записувати росіянами всіх тих, хто народився у Росії, незалежно від національності батьків.

Зазначимо також, що в умовах радянської влади національні форми українського громадського життя в Росії були зведені до мінімуму. Не діяли українські школи, національні просвітні товариства, преса. Всі сектори життя людини поза сім'єю здійснювались на російськомовній основі. Здобуття державної незалежності України 1991 р. у багатьох українців Росії викликало певне духовне захоплення і слугувало стимулом до створення різних громадських культурних товариств, видання газет і часописів рідною мовою, організації недільних українських шкіл та ін.

Уже 1989 р. у Москві та Ленінграді було отримано дозвіл на реєстрацію національних товариств громадського характеру, культури, мови. У Москві виникло товариство української культури "Славутич". З 1991 р. під його егідою почала виходити газета "Український кур'єр" (1991—1996 рр.). Тоді ж, наприкінці 80-х років, у Москві був створений

Український молодіжний клуб, відновила роботу Державна бібліотека української літератури тощо.

У 1993 р. різні українські товариства створили Об'єднання українців Росії (ОУР), згодом — Раду українських організацій Росії.

У Москві 1995 р. почав діяти Український історичний клуб (УІК), який видавав "Українську історичну газету Росії" (1996—1997 рр.), а також "Науковий вісник УІК".

Наприкінці 2000 р. було засновано Український університет у Москві, що з часом створив свої представництва у Владивостоці, Петрозаводську і Єкатеринбурзі. Український університет у Москві діє дотепер. Він має характер радше наукового, аніж навчального закладу.

Всього до початку 2000 р. у Росії було зареєстровано близько 40 українських громадських і культурно-освітніх товариств. З-поміж них — Об'єднання українців Росії, "Музичний салон", Товариство "Світанок" у Тверській області, Український центр "Просвіта" в Ярославській області, Товариство української культури "Мрія" в Івановській області, Товариство української мови ім. Т. Шевченка у Воронезькому університеті, Український обласний національно-культурний центр "Промінь", Земляцтво "Дніпро", Центр "Краяни" у Самарській області, Регіональна національно-культурна автономія громадян української національності Волгоградської області й Українське товариство м. Волгограда. Низка українських товариств і об'єднань діють у Республіці Татарстан: Казанське міське національно-культурне об'єднання "Україна", Набережних Човнах — "Батьківщина" та ін. В уральських областях діють Українське товариство "Троянда" (Челябінськ), Українська асоціація

українців (Свердловська область) та Українська національно-культурна автономія (Єкатеринбург).

В Оренбурзькій області створено Оренбурзьку обласну українську культурно-просвітницьку суспільну організацію імені Т. Г. Шевченка, Башкорстані — Національно-культурний центр “Кобзар”, ансамблі “Червона калина”, “Барвінок” та ін. Чимало громадсько-культурних товариств створили українці Калінінградської області: “Мрія”, “Родина”, “Думка”, “Віночок”, “Добродія”, Союз українців Калінінградської області.

Достатньо жваве громадське життя українців Петербурга. У 1999 р. тут зареєстровано Українське національно-культурне об’єднання ім. Т. Г. Шевченка, а також Фонд української культури Санкт-Петербурга і Ленінградської області, діють суспільне об’єднання “Союз українок”, періодичні українські видання.

Автори книги “Українці та українська ідентичність у сучасному світі” дуже уважно узагальнили діяльність українських товариств і об’єднань, видання української періодики, розвиток українських художніх колективів у всіх інших російських регіонах: у Республіці Комі, Республіці Карелія, Мурманській, Архангельській областях, краях Північного Кавказу та на Дону, в краях Далекого Сходу [11, с. 170—232].

На загальному нібито повільному скороченню українців практично в усіх регіонах Росії простежується дуже різке зменшення у неспокійних республіках Північного Кавказу. Наприклад, у 2002 р. чисельність українців порівняно з 1989 р. зменшилася до 59,19 % у Кабардино-Балкарії, до 53,0 % — у Карачаєво-Черкесії, до 51,53 % — у Північній

Осетії; до 35,51 % — у Дагестані, й аж до 8,01 % — у Чечні. В останній республіці у 1989 р. мешкало 12 637 українців, а у 2002 р. — лише 1018 [11, с. 182—187].

За соціальним становищем українці Росії особливо не вирізняються. Вони є серед усіх соціальних категорій російського населення: робітників, інженерно-технічних працівників; освітньої, медичної, творчої інтелігенції, кадрових військових, чиновників та ін. Українці в Росії, починаючи від Стефана Яворського, Феофана Прокоповича й Олександра Безбородька, завжди самовіддано служили режимові. Такі вони і в наш час. Можливо, це — відображення української ментальності. Тому за радянського часу з-поміж українців були маршали і генерали, як наприклад, Семен Тимошенко, Іван Черняховський, Родіон Малиновський, видатні вчені, високі цивільні чиновники та ін. Як приклад можна назвати сучасного мера Санкт-Петербурга Валентину Матвієнко.

Зауважимо також, що окрім українців, громадян Росії, у наші дні в Росії перебуває чимало українських заробітчан, громадян України. За даними перепису 2002 р., у Росії обліковувалось 230 тис. українських громадян. Це головно так звані легальні заробітчани. Вважається, однак, що крім легальних українських заробітчан, у Росії перебуває ще втричі більше українських нелегалів, точна статистика чисельності яких невідома.

З-поміж інших пострадянських держав, де проживає велика кількість українців, — ***Казахстан***. Перепис населення цієї республіки, що проводився 1999 р., відобразив дуже значне зменшення українців: порівняно з переписом 1989 р. — на 349,2 тис. осіб, з 896 240 осіб — до 547 652, або на 39 %. За поточ-

ним обліком населення 2004 р., число українців у Казахстані було ще меншим і становило 462 086 осіб.

У ***Киргизстані***, за переписом населення 1999 р., зменшення українців відносно було ще разючішим і порівняно з 1989 р. становило 53,31 % (скоротилось з 108 027 осіб до 50 441).

Ще різкіше зменшення українців у ***Таджикистані***: з 41 375 у 1989 р. до 3 800 осіб у 2000 р.

За переписом населення 1989 р., в ***Узбекистані*** мешкало 153 197 українців. Переписних даних за подальші роки з цієї держави немає, але відомо, що відплив українців з Узбекистану в 90-х роках був масовим. Лише впродовж 1992—1996 рр. з Узбекистану в Україну переїхало на постійне місце проживання 93,8 тис. осіб.

Аналогічна динаміка переміщення українців з ***Туркменистану***. У 1989 р. тут числилось 35 578 українців, у 1995 р. — 22 400.

Надзвичайно інтенсивне зменшення чисельності українців у Казахстані й у середньоазійських республіках після розвалу Радянського Союзу зумовлене низкою причин, породжених ще в умовах радянської дійсності.

Безумне пропагування ролі російської мови як мови так званого міжнаціонального спілкування, практична освітня, громадська й інша політика, спрямована на задоволення суспільних потреб росіян, українців, білорусів, німців, татар та інших національних меншин у цих країнах лише на російськомовній основі, до початку 90-х років дуже гальмувала громадську і культурну інтеграцію представників згаданих етносів у суспільство місцевих народів. Навіть нащадки тих українців, які прибули до Середньої Азії ще на початку XX ст., не лише не налаштовувались

на культурно-побутове зближення з корінними етносами, а навпаки, штучно ізольовувались від них, виховувались в дусі певної "російськомовної" зверхності над ними. І коли на початку 90-х років корінні народи Казахстану та Середньої Азії здобули національну державність і відповідно їх мови стали виконувати головну функціональну роль у сферах політичного і громадського життя, економіці, культурі, освіті, на транспорті, — росіяни, українці, білоруси й інші національні меншини раптово виявилися у суспільствах цих країн чужими і неадаптованими. Наскільки великою була мовна відчуженість немісцевих етносів від етносів місцевих засвідчили і певні статистичні дані. У 1999 р. лише 14,9 % росіян у Казахстані знали казахську мову. Таких українців було ще менше — лише 12,6 %.

Безумовно, крім мовного бар'єру, який диференціював тут місцеві та немісцеві етноси, вигнання зі суспільного життя штучно нав'язаного атеїзму стимульовало вибух мусульманських цінностей у побуті місцевих етносів, що в свою чергу надавало чужинних ознак для українців, росіян і білорусів у середньоазійських суспільствах.

Певні особливості після початку 90-х років XX ст. мав рух українського населення у державах Закавказзя. В *Азербайджані* перепис 1999 р. виявив лише незначне скорочення чисельності українців порівняно з 1989 р.: з 32 345 осіб до 29 тис., усього на 10 %. Це явище певною мірою інтригуюче на тому тлі, що за названий період кількість росіян в Азербайджані скоротилась з 392 304 до 141 687 осіб, або на 63,88 %.

Негативні явища в соціальному і культурному житті корінної азербайджанської нації за радянського часу, які почали чітко усвідомлюватися азер-

байджанцями на час здобуття державної незалежності, у суспільній свідомості пов'язувалися насамперед з національною політикою Москви, а отже, і російського народу. Психологічне сприйняття росіян у суспільстві Азербайджану від початку 90-х років виявилося гіршим, ніж українців, що, очевидно, позначилося і на їх особливо інтенсивній еміграції з Азербайджану. До речі, та еміграція спрямовувалась не лише в корінну Росію, а й в Україну.

З 2000 р., за деякими середніми свідченнями, кількість українців в Азербайджані продовжувала скорочуватися. Проте точних статистичних даних ще немає.

Невелика українська етнічна група у ***Вірменії*** у 90-х роках і до 2001 р. зазнала дуже різкого скорочення — на 6,7 тис. осіб, або вп'ятеро порівняно з 1989 р. Вірменський перепис 2001 р. фіксував у Вірменії всього 1633 українці. Таке різке скорочення і тут зумовлене низкою соціально-психологічних умов проживання, коли фактично раптово, штучно підтримуване владою домінування російської мови у більшості сфер суспільного життя припинилося, і російськомовні українці, як і росіяни, виявилися у явно чужому суспільному середовищі.

У ***Грузії***, за даними радянського перепису 1989 р., українська меншина була значно чисельнішою, ніж в Азербайджані та Вірменії, і становила 52,4 тис. осіб на території (без врахування Абхазії та Південної Осетії — 40 788 осіб). У 2000 р. у Грузії відбувся перепис населення, який установив дуже суттєве зменшення тут українців: на території (без врахування Абхазії та Південної Осетії) — до 7 тис. осіб. Зазначають, що таким великим було скорочення української спільноти в Абхазії та Південній Осетії.

Незважаючи на скорочення чисельності українців у державах Закавказзя, вони все таки і у 90-х роках, і на початку XXI ст. мали у тих державах свої національні товариства, асоціації, ради та ін. Навіть у Вірменії, де число українців обліковувалось на 1633 особи, існує Федерація українців Вірменії, Товариство дружби "Вірменія — Україна".

Товариство азербайджансько-української дружби у 1989 р. було створене в Баку. В Сумгаїті діяв Центр української культури ім. Лесі Українки, 1997 р. в Азербайджані виникла Українська громада ім. Тараса Шевченка. Багато українських товариств та інших інституцій діє в Грузії: Асоціація українців — мешканців Грузії у 2003 р. об'єднувала 2,5 тис. українців. Діють Асоціація українців м. Кутаїсі "Дружба", Товариство українців м. Каспі "Червона Калина"; в Батумі — Грузинсько-українське культурно-просвітнє товариство м. Батумі ім. Лесі Українки. Існують українські громадські інституції в містах Поті, Ланчхуті, Ткібулі, Зугдіді, Гардабані, Болнісі, Квемо-Картлі, Сухумі, Цхінвалі та ін.

Відносно чисельна українська меншина в ***Білорусі.*** Перепис 1989 р. обчислював 291 008 українців у Білорусі; білоруській перепис 1999 р. — 237 014 українців. Ми вже згадували про долю корінного населення Берестейської області. Дослідники другої половини XIX ст. відносили його до українського, яке розмовляло "малороссийским наречием". У сучасній Білорусі його, зазвичай, записують білорусами, хоч відносно частка українців у сучасних Брестській і Гомельській областях Білорусі вища, ніж у країні загалом і сягає 3—4 % населення, а в центральчих і північних районах вона становить менше 1 %.

Найчисельніша українська громада мешкає в околиці м. Кобрин Брестської області. В середньому

українська меншина в Білорусі в соціальному відношенні вища від середнього рівня населення республіки. Так, на кожну 1 тис. осіб, за переписом 1999 р., вищу освіту мали серед білорусів — 120, серед росіян — 261, серед поляків — 89, серед українців — 221, серед євреїв — 405 осіб [11, с. 71].

Мовна близькість з росіянами і білорусами, русифікація суспільного життя в сучасній Білорусі створює легкі передумови асиміляції українців у білоруському середовищі, але не білорусифікації, а власне русифікації, провідником якої є сам Президент цієї держави. У 1989 р. 38 % українців Білорусі називали рідною російську мову.

Українські громадсько-культурні об'єднання діють найбільше у Бресті: Українське громадсько-культурне об'єднання "Берестейщина", "Просвіта" Берестейщини ім. Тараса Шевченка. Виходять українські газети "Голос Берестейщини" і "Берестейський край". Українська "Просвіта" діє у м. Кобрин, існує Брестське міське культурно-просвітницьке товариство "Полісся", "Берегиня" та ін.

Державні чинники сучасної Білорусі, у тому числі Міністерство культури, дуже вразливо, загалом негативно ставляться до виявів українського громадського і культурного життя на Берестейщині. Діє обласне культурно-просвітницьке Товариство українців "Заповіт" також у Мінську, культурно-просвітницьке Товариство "Краяни" у Мінській області, "Верховина" у м. Гомель, "Дніпро" у м. Могильов, "Радислав" у м. Вітебськ, "Барвінок" у м. Гродно та ін.

Українське населення у ***Молдові***, як про це уже згадувалося, по суті було автохтонним поряд з молдаванами. За даними перепису населення 1989 р., у Молдавській РСР обліковувалось 600,4 тис. українців, що

становило 13,8 % населення всієї республіки. Найбільше українців 1989 р. припадало на лівий берег Подністров'я — 211 тис. осіб, у тому числі в Тирасполі — 64,2 тис., Рибниці — 27,1 тис., у Дубосарах — 10,7 тис., у Слободзейському районі — 24,7 тис., Кам'янецькому — 16,5 тис., Рибницькому (без м. Рибниця) — 14,7 тис. осіб. У тому ж 1989 р. у самому Кишиневі мешкало 98,2 тис. українців. Як відомо, тепер українська меншина адміністративно роз'єднана між власне Молдовою і Молдовською Придністровською республікою. З огляду на узурпацію влади в останній групою зрусифікованих чиновників на чолі зі Смірновим національне життя українців Придністров'я має суперечливий характер.

На території власне сучасної Молдови у 1989 р. проживало 390 тис. українців, за переписом 2004 р. — 283, 4 тис. Скорочення сягнуло 27,34 %. Воно пояснюється великою еміграцією українців з Молдови, зниженням природного приросту, нестабільною суспільно-політичною ситуацією у першій половині 90-х років.

Особливість розселення українців і у Молдові, і у Молдовській Придністровській Республіці та, що велика їх частина проживає компактними громадами — окремими українськими селами і групами сусідніх між собою сіл і містечок. Наприклад, українці становлять більшість у 18 з 39 населених пунктів Бричанського району, у 6 з 34 населених пунктів Дрокієвського, у 20 з 75 Фалештського району, у 8 з 34 Глоденського, в 17 з 56 населених пунктів Ришканського району та ін. Усього, як визнано офіційно, у Республіці Молдова налічують 200 сіл і три міста, де українці становлять більшість.

Подібно, як і в Білорусі, українське міське населення Молдови з 60—80-х років підпадало русифікації. Зменшувалась частка українців, які вважали українську мову рідною. У 1959 р. таких у Молдові було 86,3 %, у 1970 р. — 79,4, 1979 р. — 68,5 %, в Кишиневі — лише 41,2 %. У тому ж 1989 р. 36,66 % українців Молдови вже задекларували рідною мовою російську, і лише 1,58 % українців назвали рідною мовою молдовську. Що ж до росіян, то таких було лише 0,61 %. Ще 11,22 % росіян Молдови володіли молдовською мовою. У мовних процесах Молдови, як і України, відображена реальна нерівноправність націй те етносів Радянського Союзу.

В Молдові діють українські громадські та культурні товариства й об'єднання. У 71 школі Молдови 1994 р. вивчалася українська мова. Існують українські програми — "Світанок" і "Відродження" на телебаченні та радіо. Українські товариства створені у загальномолдовському масштабі: Українська громада, Союз українців, Товариство української культури, Товариство "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, Благодійний фонд "Відродження", Товариство українок. Відповідні місцеві товариства створені у м. Бєльци, Кишиневі, містах Молдовської Придністровської Республіки — Тирасполі, Бендерах, Рибниці.

Для демографічного руху українських меншин у прибалтійських країнах *Естонії, Латвії* та *Литві*, подібно до інших країн, властиве велике скорочення чисельності: відповідно на 40 %, 31 і 50 %.

Розселення українців в Естонії — явище головно радянського часу. В цій республіці 1989 р. їх чисельність досягла 48,3 тис. У Латвії в тому ж році їх налічувалося 92,1 тис., у Литві — 44,8 тис. За даними відповідних переписів населення у прибалтійських

державах: в Естонії у 2000 р. їх стало 29 тис., Латвії у 2000 р. — 63,3 тис., у Литві 2001 р. — 22,5 тис. осіб.

Зазначимо, що в Естонії в останні десятиріччя зменшувалась абсолютна кількість не лише українців або росіян, а й самих естонців через низьку народжуваність. Хоча частка естонців серед усього населення держави дещо зросла. У 1989 р. вона становила 61,5 %, 2000 р. — 67,9 %. Натомість частка росіян зменшилась з 30,3 % до 25,6 %, а українців — з 3,1 % до 2,1 %. Зменшення абсолютної чисельності й частки серед населення неестонських національностей зумовлена не лише зміною пріоритетності російської мови у житті суспільства, а й деякими цілеспрямованими урядовими заходами, покликаними захистити невеликий корінний народ від його асиміляції і поглинання могутнім сусідом. Громадянство надане лише тим неестонцям, які самі або їх предки мешкали в Естонії до 16 червня 1940 р. Іншим дозволено отримувати громадянство лише через так звану натуралізацію, головний компонент якої — умова оволодіння естонською мовою, знання естонської історії, традицій, конституції.

Певне зменшення українського населення в 90-х роках і на початку XXI ст. властиве і для Латвії. Щоправда, у цій державі те зменшення незначно випереджало зменшення чисельності титульного етносу, викликаного загальноєвропейською тенденцією до скорочення народжуваності. За даними Ради у справах громадянства та еміграції Латвії, в 2004 р. у цій країні числилось 59 400 українців, що лише на 4244 особи менше, ніж було 2000 р. Однак за переписом 1989 р. у республіці проживало 92 тис. українців, а за переписом 2000 р. — тільки 63 644. Отже,

основне механічне скорочення українців у Латвії припадало на 90-ті роки. В Латвії ще до 1989 р., але також і в 90-х роках, українська етнічна група продовжувала виконувати свої суспільні функції на російськомовній основі, що вело до її зросійщення. У 2000 р. 67,8 % українців Латвії назвали рідною мовою російську. Річ у тому, що практично всі діти з українських родин тут навчалися в російських школах, а в латвійських — усього 300 дітей українців.

Адаптація українців до сучасних умов проживання в Латвії утруднюється вимогами стосовно набуття громадянства у цій державі. Серед тих вимог — знання латвійської мови, історії, конституції. У зв'язку з цим на 1 січня 2003 р. латвійське громадянство мали всього 16,3 % українців цієї держави. У росіян такий показник був значно вищий — 47,7 %, у білорусів — 27,3 %. Дуже низька частка українців, які отримали латвійське громадянство, має, напевне, і психологічну основу. На відміну від багатьох росіян, налаштованих на постійне проживання у цій державі, більшість українців розглядають його як тимчасове в чужій країні й не втрачають надії на повернення в Україну.

Як уже згадувалось, у Литві проживає менше українців, ніж в інших прибалтійських державах: у 1989 р. налічувалось 44 789, у 2001 р. — 22 488 осіб. Отже, за означений період українська громада в Литві зменшилась наполовину. Однією з причин такого стрімкого скорочення українців у Литві було те, що більшість їх становили не уродженці цієї країни, а приїжджі, своєрідні заробітчани. На середину 90-х років 78,9 % українців становили такі, які народилися поза межами Литви, 54,6 % з-поміж них становили чоловіки, а жінки — 45,4 %. Тобто, на початок

90-х років більшість українців у Литві була дуже великою мірою людьми тимчасового проживання.

Незважаючи на відносно малу чисельність українських громад у прибалтійських державах, національне життя корінних народів тут дуже стимулювало українців до пошанування власних національних цінностей. Внаслідок такого впливу в усіх прибалтійських державах від початку 90-х років виникали українські громадсько-культурні товариства, асоціації, україномовна періодика, недільні школи. В Естонії створено Українське земляцтво Естонії, а під його егідою — художні колективи "Журба", "Відлуння", дитячий "Струмочок", спортивний "Пласт", радіопрограма "Червона калина".

Українське земляцтво Естонії — член Асоціації народів Естонії, Європейського конгресу українців, з 2000 р. — Світового конгресу українців.

У Латвії діють Національно-культурне товариство "Дніпро", Спілка українців Латвії, Об'єднання "Українська родина". Тут організовувався великий гала-фестиваль українських художніх колективів "Балтійська трембіта". Українці краю урочисто відзначають дні народження Тараса Шевченка.

Аналогічні громадські та культурні об'єднання діють у Литві, провідна серед них — Громада українців Литви. Під її егідою проводить культурно-громадську роботу Суботня школа ім. Т. Шевченка, дитячий ансамбль "Веселка", сімейний ансамбль "Світлиця", програма на телебаченні "Трембіта", радіопередача "Калинові грона". В республіці є Центр культури українців Литви, український національний культурний Центр "Барвінок", виходили українські газети "Гомін Литви", "Українська світлиця", інші видання.

17.2. Українці в сусідніх державах Польщі, Словакії, Угорщині, Румунії

Українці Польщі. Вважається, що після припинення евакуації українців з Польщі у липні 1946 р., відповідно до Угоди між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р., на території Польщі — історичній Холмщині та Підляшші, Надсянні й Лемківщині — залишилось ще близько 170 тис. українського населення. Польське керівництво 40-х років XX ст., в яке входили не лише комуністи В. Гомулки, соціалісти Ціранкевича, а й національні демократи С. Грабського, було налаштоване на будівництво однонаціональної Польської держави — "*Polski jednolitej*". Наявність значної української меншини на історико-етнічній східній українській смузі, що залишалася тут після липня 1946 р., перешкоджала такому наміру. Крім цього, та вже дуже розріджена меншина все ж продовжувала залишатись соціальною основою українського збройного підпілля в Польщі, ворогом якого була не лише так звана Польща Людова, а й Радянський Союз.

Щоб усунути українську перешкоду, тодішні польські верхи, безсумнівно, за погодженням з Москвою, вирішили радикально її ліквідувати. Був розроблений план примусової депортації зі застосуванням військової сили українського населення польського східного прикордоння на північний захід — на ті території, які за результатами міжнародного післявоєнного врегулювання відійшли зі складу довоєнної Німеччини до складу післявоєнної Польської держави: вздовж рік Одри (Одера) і Ниси Лужицької (Нейсе)

з містами Вроцлав, Зелена Гура, Щецін, Кошалін тощо.

Надалі той план і його реалізація отримали назву акції "Вісла". Його здійснення розпочалося у квітні 1947 р. і тривало до літа того року. Військові підрозділи оточували поселення, населенню давали наказ упродовж 12—24 год. зібратися до виселення у визначеному місці. Після чого чоловіків, жінок, дітей з майном і пожитками кидали в автомобілі, потім у залізничні вагони і тижнями везли на ті "ziemie odzyskane", там розселяли по дві, найбільше по десять сімей в окремих колишніх німецьких поселеннях, зазвичай, у вороже до українців оточення польських виселенців із західних областей України, які за своє виселення звинувачували не Сталіна чи Гомулку, а українців взагалі.

Розріджене поселення українців серед поляків передбачало їх неминучу асиміляцію, адже ніде не мало бути українських шкіл, лише польські, скрізь — польське соціальне середовище, мова управління, масової інформації тощо.

Попри все, відповідні антиукраїнські настановлення впроваджувались у життя під час проведення переписів населення, а також унаслідок окремого обліку українців і лемків як нібито окремої національної меншини. З огляду на це, перепис 2002 р. зареєстрував у Польщі всього 30 957 українців, у тому числі польського громадянства 27 172 особи, та 5863 лемків, у тому числі 5850 польського громадянства.

Українське громадсько-політичне середовище у Польщі оцінює поточні показники про чисельність українців і лемків у Польщі великою мірою фальсифікованими. Формат перепису давав змогу задекла-

ровувати лише одну національну приналежність, що саме по собі викреслювало з українського етносу тих осіб, які належали до мішаних у національному відношенні сімей. Велика маса громадян Польщі — майже 775 тис. з певних міркувань і обставин взагалі не подали відомостей про свою національну віднесеність.

Проте факт залишається фактом, що українська спільнота в Польщі від 1944 р. і до наших днів зазнавала драматичних умов існування, а це об'єктивно призводило до її повільного, але неухильного зникання: до 1946 р. — фактично примусове виселення в Українську РСР. Від 1947 р. після здійснення злочинної акції "Вісла" українців було розпорошено по 90 повітах дев'яти північно-західних воєводств із забороною зміни місця проживання чи повернення з місця свого виселення. Від 1956 р. наступило певне режимне послаблення стосовно українців. У зв'язку з цим виникли Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), видавались українські газети "Наше слово". Філіали УСКТ з'явилися у 63 повітах 8 воєводств; у 152 польських школах були створені пункти навчання української мови. Був відкритий Бартошицький український педагогічний ліцей, з'явились десятки українських гуртків художньої самодіяльності. З 1957 р. дано дозвіл для бажаючих українців на повернення у місця попереднього проживання.

У 1960—1988 рр. польська етнічна політика вирізнялась певним поверненням до наступу на національні форми культурного життя етнічних меншин, у тому числі й української. Проте УСКТ не зменшувало активності. Воно 1980 р. мало 181 відділення, в яких об'єднувалось до 8 тис. осіб, діяло 15 фольклорних ансамблів, 5 хорів, 4 танцювальні колективи, 18 інструментально-вокальних тощо.

Від 1989 р. польська державна політика стала не лише офіційно підтримувати українські форми національного життя, а й певною мірою фінансувати їх через Міністерство культури і мистецтва. За цих умов виникли нові товариства: Об'єднання українців Польщі (ОУП), Об'єднання лемків (ОЛ), Стоварішіння лемків, Лемківський круг лемків "Господар" та ін. Активізувались прихильники ідеї окремої лемківської нації, яка, до речі, неодноразово ініціювалася у польській етнологічній науці як така, що заперечувала приналежність лемківської етнографічної групи до українського народу.

В серпні 1989 р. на з'їзді української молоді у Гданську було утворено Спілку української незалежної молоді (СУНМ). Дещо активізували участь у громадському житті українські релігійні структури (православна і греко-католицька), що об'єдналися в Українське християнське братство.

З'їзд УСТ 1990 р. реформував Товариство, надавши йому нову назву Об'єднання українців у Польщі (ОУП). Об'єднанням керує обрана на з'їзді Головна рада з 38 осіб, а в період між сесіями останньої — Головна управа з дев'яти осіб. П'ятий з'їзд ОУП, який відбувався у м. Ольштин 2005 р., зазначав, що в рядах ОУП об'єднується 7500 осіб, що ОУП видає тижневик "Наше слово" накладом 4100 примірників, двомісячний додаток для дітей "Світанок", річний "Український альманах". Багато локальних і професійних об'єднань українців мають статус організацій-прихильників ОУП, у тому числі Об'єднання лемків, яке щорічно організує проведення у Гдині на Лемківщині "Лемківської ватри".

Окрім названих українських об'єднань, від 90-х років виникали різні регіональні та професійні то-

вариства, як, наприклад, Товариство "Руська бурса" у Горлиці, Товариство розвитку Музею лемківської культури в с. Зиндрановій, Український "Народний Дім" у м. Перемишль, загальнопольський молодіжний "Пласт", Спілка юристів, Союз українок, Українське історичне товариство, Союз українців Підляшшя (2001 р. об'єднував 383 члени), Спілка українців-політв'язнів сталінського періоду, Українське вчительське товариство, Українське лікарське товариство, Українське християнське братство св. Володимира, Товариство підприємців, Товариство ім. Б. Лепкого у Кракові та ін.

Важлива роль у національному житті українців Польщі належала церквам: Греко-католицькій церкві візантійського обряду та Польській православній церкві. Перша має дві адміністрації: Перемишльсько-Варшавська архієпархія і Вроцлавсько-Гданська єпархія. Чисельність віруючих Греко-католицької церкви станом на початок 2000 р. визначалася у кількості 82 тис. осіб. Польська автокефальна православна церква об'єднує до 500 тис. віруючих українців, росіян, білорусів, у тому числі українців — близько 100 тис. осіб. Отже, церковний облік національної приналежності віруючих Польщі не збігається з кількістю українців, поданою переписом населення 2002 р.

Достатньо широка мережа українських шкіл у Польщі. Вони, наприклад, діють у багатьох пунктах: у Перемишлі, Лігниці, Білому Борі, Гурові Ілавецькому, Бартошицях та ін. У Варшавському університеті створена кафедра української мови, в Ягеллонському — україністики, Люблінському — української філології, Познанському — російсько-української філології, Ольштинському — української філології тощо.

Вже згадувалось про українські художні ансамблі. На початку 2000 р. їх кількість стала ще більшою і сягає 60 колективів. Це хори "Журавлі", "Полонина", "Проліски", танцювально-пісенні колективи "Кичора", "Ранок", "Бандура", "Родина", "Горпина", "Хутір" та ін.

Кілька українських громадських діячів, зокрема професор В. Мокрий із Кракова, М. Чех із Варшави у 90-х роках обиралися депутатами Сейму Польщі.

Відносно жваве національне життя українців Підляшшя, яких 1947 р. не захопила акція "Вісла" нібито через їх невизначену національну ідентичність. Тут виходить регіональний місячник "Над Бугом і Нарвою", молодіжний журнал "Діалоги", церковні "Благовіст" і "Вісті Польської православної автокефальної церкви".

У Польщі виходить кілька видань у лемківському діалекті, наприклад, "Загорода", "Ватра", "Бесіда". Воєводські центри Гданськ, Люблін, Кошалін, Білосток, Ольштин, Жешув, Щецін мають українські радіопрограми.

Водночас у Польщі не припинилися різні антиукраїнські починання, зокрема в ділянці історичних інтерпретацій минулого, формування у поляків стереотипу українця як вічного гайдамаки, який завжди прагнув різати поляків, фальсифікації історії українсько-польських стосунків на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Чимало польських істориків усіляко вихваляють польську національну політику міжвоєнного часу в Західній Україні, вдаючись при цьому до її порівняння зі сталінськими репресіями і голодоморами, на тлі яких вона виглядала ледве не благородною.

Українці Словакії (Словаччини). За підсумками радянсько-чехословацького післявоєнного врегулювання, у межах Словакії залишався значний масив української історико-етнічної території — Південної Лемківщини, що адміністративно відносилась до Пряшівської округи і на південних схилах Карпат числила близько 300 українських (лемківських) сіл. Окремі групи українців мешкають і в інших районах Словакії. Центром національно-культурного життя цих українців було місто Пряшів, яке розташоване вже на низині, південніше південних відрогів Карпат, і в оточенні якого словацьких сіл було більше, ніж українських.

Безумовно, національна свідомість південних лемків, як і північних у Польщі, в роки війни не вирізнялася особливою чіткістю. Продовжував домінувати національний автоетнонім "русини", хоч під впливом українського життя в Українській РСР став торувати собі шлях і загальнонаціональний етнонім "українці". Ця двоїстість у національній самоідентифікації лемків Словаччини зберігається дотепер. За даними словацького перепису населення 1991 р., у Словаччині віднесли себе до українців 13 281 особа, але вже за даними перепису 2001 р. — усього 10 814 осіб, натомість у 1991 р. назвали себе русинами 17 197 осіб, а у 2001 р. — 24 201. Отже, українська громада в Словаччині, що сама ідентифікує себе за двома етнонімами — русинів і українців — разом у 2001 р. числила 35 015 осіб, що на 4537 осіб більше, ніж їх було у 1991 р.

Проте загальна тенденція XX ст. для чисельності українців у Словаччині вирізнялася їх повільним зменшенням: у 1900 р. їх обліковувалось 138,6 тис., 1921 р. — 89 тис., 1930 р. число русинів і українців

становило 95 тис.; 1950 р. — 48,2 тис.; 1970 р. — 42,2 тис.; 1980 р. — 39,3 тис.; у 1991 р. — 30,5 тис. осіб. Отже, в 90-х роках мало місце зростання числа українців і русинів, хоч воно відбувалося переважно за рахунок збільшення русинів.

Однак наведені дані русинів і українців за національною віднесеністю, можливо, і не точно відображають чисельність українського населення в Словакії. Як відомо, 200 і 100 років тому на сучасній території Словаччини лише русини належали до Греко-католицької і Православної церков. Сьогодні ж число тих, хто сповідує означені конфесії, у багатократ більше від числа русинів і українців. У Словаччині 2001 р. обліковувалось 219 831 греко-католик і 50 363 православних. Найбільша їх частка зосереджена у двох краях давнього русинського розселення: Пряшівському — 121 188 греко-католиків і 31 458 православних і у Кошицькому — 84 602 греко-католики і 13 987 православних.

Угорські переписи населення і дослідники XIX — початку XX ст. (В. Гнатюк, С. Томашівський та ін.) усю цю масу відносили до русинів. Можемо, беручи до уваги, зробити узагальнення, що у Словаччині, як і на східному українському прикордонні у Воронезькій, Білгородській, Курській областях Росії, український етнос в умовах чужих держав піддається неухильній асиміляції. На думку відомого словацького вченого українця М. Мушинки, однією з причин зміни словацькими українцями (русинами) національної самоідентифікації вважається страх перед виселенням з рідних місць. До речі, у перші післявоєнні роки 15 тис. пряшівських українців були переселені у Судети. Вісті про депортацію доходили сюди також з польської Лемківщини.

Подібно до того, як це було у Польщі в 90-х роках XX ст., у Словаччині активізувалося українське та русинське національно-культурне життя. У 1990 р. був створений Союз русинів-українців Словацької Республіки. Наприкінці 90-х років він налічував 5,5 тис. осіб, 140 первинних організацій, видавав газету “Нове життя”. Крім цього, у Словаччині діє Українське Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Спілка письменників (Союз українських авторів у Словаччині), Асоціація україністів Словаччини, Союз молоді Карпат, скаутський “Пласт” та ін. У русинській течії створена “Русинська оброда”, що обстоює окремішність, у тому числі від українського народу, русинів. Подібної позиції дотримують Об’єднання русинської інтелігенції.

На 1 січня 2004 р. у Словаччині українська мова вивчалася в чотирьох початкових школах, у 18 основних (1—9 класів), у 6 середніх, також у Медичному училищі м. Гуменне, Гімназії ім. Т. Шевченка м. Пряшова. У Пряшовському університеті діє кафедра української мови і літератури та науково-дослідне відділення україністики, а відділ україністики — в університеті ім. М. Бели (м. Банська-Бистриця).

Достатньо помітні періодичні видання. Крім газети “Нове життя”, видаються дитячий журнал “Веселка”, літературно-мистецький журнал “Дукля”. Музей українсько-руської культури у Свиднику має видання “Науковий збірник”. Чимало видає “Русинська оброда”, зокрема двотижневик “Русин”.

Звичайно, розкол української ідентичності у Словаччині відбувся ще й тому, що його стимулювали певні зовнішні сили, серед них сильні російські емігрантські організації, у тому числі в США. У 2003 р. вони надали “Русинській оброді” 80 тис. дол. допомоги.

Словацький уряд до розколу української ідентичності ставиться нейтрально, і коли фінансує культурне життя українських течій, то пропорційно до їхньої масовості.

Зовнішня допомога з України українській меншині малодійова. Принаймні, вона практично не попереджує можливого подальшого поділу української громади на дві ворогуючі між собою частини.

Українці Румунії так само, як і більшість українців Польщі, Білорусі, Словаччини, переважно належать до автохтонного населення, часто проживають у давніх українських селах або українсько-румунських селах на більшій чи меншій віддалі від основного масиву української етнічної території в Україні, зокрема Чернівецької області, територія якої за австрійських часів була частиною герцогства Буковина. У тому герцогстві північна частина була переважно заселена українцями, південна — румунами. Однак і в деяких південних повітах, як, наприклад, у Серетському, за даними перепису населення 1900 р., українців було багато. У названому повіті числилось 26 155 українців (43,06 % усього населення повіту) і чисельність румунів у цьому повіті становила 16 171 особу (26,62 %). Як відомо, м. Серет з околицею після 1940 р. опинилося в Румунії. Значними були громади українців у таких південнобуковинських, нині румунських повітах, як Сучавський (11 269 осіб — 18,05 % населення повіту), Радівецький (8864 — 10,79 % населення повіту), Кімполунгський (7342 — 13,18 %), Гурагуморський (1472 — 2,64 %).

Ця "буковинська" частина сучасної Румунії разом з прилеглою до Закарпатської області територією румунського повіту Марамуреш і дотепер залишаєть-

ся місцем значного розселення українців у Румунії. Саме у цьому регіоні, де українці розселені у своїх чи румуно-українських корінних селах, вони найкраще зберігають рідну мову і традиційну культуру. Багато сіл мають українські назви: Бистра, Вишівська Долина, Луг на Тисі, Поляни, Кривичі, Кусково, Вишня Рівна.

Другий географічний осередок розселення українців у Румунії — Північна Добруджа, що прилягає з півдня до нижньої течії і гирла Дунаю. Українські поселення з'явилися у цій місцевості у зв'язку з переселенням сюди українських козаків після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. Вважається, що отаман Бахмат привів сюди 5—10 тис. козаків, які заснували Задунайську Січ.

Ще один район компактного зосередження українців — Східний Банат у західній частині Румунії, який сформувався з XVIII ст. з вихідців із українського Закарпаття.

Особливості розселення українців у Румунії переважно в селах свого давнього проживання, а також відносно доброзичливе ставлення органів румунської влади до невибагливих традиційних форм національного життя українців, у тому числі до української школи, релігійних громад, художньої самодіяльності, зумовили на загал кращі умови для збереження української ідентичності в Румунії, ніж в інших сусідніх країнах (Польщі, Словаччині, Білорусі). Ймовірно, таке збереження пояснюється більшою відмінністю між українською і румунською мовами, ніж між українською і слов'янськими. Як відомо, румунська політика у міжвоєнні роки в українському питанні вирізнялась нетерпимістю. Були ліквідовані українські школи, фальсифікувалися матеріали переписів,

зі шкіл виганяли українських вчителів. Беручи це до уваги, можна допускати, що румунський перепис населення 1930 р. подавав занижену кількість українців на території сучасної Румунії — 45 875 осіб.

Однак чисельність українців у цій країні, за переписами післявоєнних років, засвідчує відносну стабільність їх становища у другій половині XX ст.: 1956 р. — 60 479 осіб, 1966 р. — 54 705, 1977 р. — 55 510, 1992 р. — 65 764, 2002 р. — 61 098 осіб. Можна думати, що у 1992 р. саме вісті з України, яка проголосила незалежність, стимулювали багатьох українців Румунії декларувати свою національну ідентичність. Наступне десятиріччя, на жаль, виявило незначне (на 7,1 %) їх скорочення. Певною мірою воно відображало загальну європейську тенденцію до скорочення народжуваності.

Важливо зазначити високу частку румунських українців, котрі декларують рідною мовою українську. В повіті Марамуреш таких було 98,47 %, повіті Сучава — 99,80 %, Ботошань — 99,22 %, і найменше в повіті Тумча — 59,73 % і у м. Бухарест — 65,65 %. Але в середньому ця частка, порівняно з відсотками україномовних в інших державах, дуже висока — 93,96 %.

Характеризуючи українську громаду в Румунії, зазначимо її консервативну соціальну структуру. В її середовищі більше селян (83,8 %), ніж серед усього населення країни (45,7 %).

Невеличка частка українців Румунії у час переписів подавала себе як русинів. У 2002 р. таких налічувалося всього 257 осіб. Однак, окрім русинів, які за об'єктивними ознаками безсумнівно належать до українського етносу, румунські переписи фіксували ще русинів-липован, у 2002 р. — 35 791 особа, оче-

видно, якогось роду потомків російських старовірів “филиповцев” (пилипонів, липован).

Українські громадські інституції у Румунії вважають, що офіційні показники чисельності українців в Румунії не відповідають дійсності. Наприклад, Союз українців Румунії (СУР) подає їх чисельність від 200 до 350 тис. осіб. Заниження офіційних даних української громади пояснюють тим, що багатьом з українців було записано національну приналежність за показником громадянства, ще інших віднесено до росіян через їх самоідентифікацію як руських та ін. Принаймні, після перепису 2002 р. виявлялися факти, коли у переважно українських поселеннях не було записано жодного українця.

Національне життя українців Румунії спрямовують, окрім названого СУР, Товариство “Румунія — Україна”, Демократичний союз українців Румунії. При уряді Румунії діє Рада національних меншин, через яку видається двотижневик СУР “Український вісник”. СУР також видає щомісячну газету “Наш голос” і її румунський аналог “Кур’єрул українян”. При Міністерстві культури видавалась газета “Вільне слово”.

Українська секція існує в Спілці письменників Румунії.

Можливо краще, ніж в інших сусідніх країнах України, у Румунії розвивається українське шкільництво. Наприкінці 90-х років українська мова викладалась у Ліцеї ім. Т. Шевченка, у 13 загальних школах, 46 відділеннях шкіл і 253 класах. Українську мову як предмет у 1997/1998 н. р. вивчало 7708 учнів. Її викладали понад 400 вчителів. У згаданому Ліцеї серед 24 вчителів 15 були українцями. У 2004 р. в ньому отримували освіту 300 дітей.

Найбільше українських шкіл і класів у повітах Марамуреш і Сучава.

Певну автономію у складі Румунської православної церкви мають у Румунії українські православні громади. З 1990 р. у країні діє Православний український вікарій, який об'єднує 52 тис. віруючих. Дискусійне у житті православних віруючих українців Румунії — питання про проведення богослужінь українською мовою, чого не схвалює патріарх Румунської православної церкви.

У Румунії 1996 р. був також відкритий Генеральний вікаріат Української греко-католицької церкви з центром у Сучаві, хоча чисельність віруючих греко-католиків в Румунії відносно незначна: греко-католиків серед українців Румунії 2,57 %, а православних — 80,35 %. Відносно значні громади п'ятидесятників — 7,66 %, адвентистів церкви Сьомого дня — 1,57 %. Є також католики (0,94 %), баптисти (0,33 %) та ін.

17.3. Українська діаспора країн Америки

Українці в ***Канаді*** вперше з'явилися 1892 р. Того ж року в квітні у місцевості Една-Стар, 50 км на північний захід від Едмонтона провінції Альберта, була заснована перша українська колонія. Впродовж 90-х років XIX ст. до Канади переважно із Галичини і Буковини прибуло понад 30 тис. українців, а від 1900 р. до Першої світової війни — ще близько 140 тис. Українська еміграція в Канаді до 1914 р. досягла близько 170 тис. осіб. Це була перша хвиля еміграції, що рекрутувалася головно з українських земель у складі Австро-Угорщини. Друга хвиля укра-

їнських емігрантів припадала на міжвоєнний період. Вона становить 68 тис. осіб. У той період до Канади їхали емігранти із Галичини, а також із Західної Волині. Після Другої світової війни до Канади прибули ще близько 33 тис. українців. Переважно це були переміщені особи із вивезеної на примусові роботи до Німеччини української молоді, що після закінчення війни опинилася у західних зонах окупації, та частини радянських військовополонених і учасників українського національно-визвольного руху, котрі після 1945 р. теж опинилися в західних зонах Німеччини [14, с. 5].

За даними канадського перепису населення 1981 р., у Канаді обліковувалось 529 615 одноетнічних українців і 225 365 осіб багатоетнічних, тобто таких, серед батьків яких були українці та неукраїнці [6, с. 55].

За даними того ж перепису, українське населення (одноетнічні українці) проживає у провінціях Альберта (136 710 осіб — 25,7 % усіх українців Канади), Онтаріо (133 995 — 25,3 %), Манітоба (99 795 осіб — 18,7 %), Саскачеван (76 810 осіб — 14,3 %), Британська Колумбія (63 605 осіб — 11,9 %) та ін. [6, с. 55; 14, с. 19].

Перші українські емігранти здебільшого їхали у західні провінції Манітоба, Саскачеван, Альберта, де канадський уряд виділяв поселенцям земельні ділянки площею 65 га, які не були освоєні. Потрібно було докладати велетенських зусиль, щоб на місці дикого простору організувати хліборобство. Але іммігранти закладали нові поселення і часто давали їм назви в пам'ять залишених на батьківщині.

Дехто знаходив собі роботу в промисловості, а дехто влаштовувався тут, аби заробити гріш для закладання в майбутньому власного господарства на землі.

З часом в українських поселеннях були засновані школи, налагоджувались громадські зв'язки, створювались релігійні громади. Почали діяти організації товариства "Просвіта". У 1903 р. стала виходити українська газета "Канадський фермер". У 1912 р. українець Теодор Стефаник був обраний у муніципальну раду Вінніпега. У 1913 р. Андрій Шандра в Альберті й Тарас Фарлей у Манітобі стали депутатами провінційних законодавчих органів. Українські громади почали інтегруватись у суспільство Канади.

У міжвоєнні роки українці Канади, українські громади, зокрема на початку 20-х років, брали активну участь у промисловому житті Канади, однак глибока економічна криза 1929—1933 рр. об'єктивно гальмувала цей процес. Чимало тих, хто до 1929 р. вже перейшов у місто, вимушені були повертатися назад у сільськогосподарські колонії, часто до батьків.

Після Другої світової війни більшість українців Канади продовжувала проживати у "степових" сільськогосподарських поселеннях провінцій Манітоба, Саскачеван, Альберта. Однак їх основна маса вже належала до уродженців Канади. За переписом 1981 р. таких тут налічувалося 93 %. Тобто, це були українці другого і третього поколінь після перших іммігрантів.

Що ж стосується іммігрантів після Другої світової війни, то 62,1 % з них обрали за місце проживання найурбанізованішу провінцію Онтаріо, з містами Торонто, Оттава, й інші промислово розвинуті. Проте на відміну від "степових" провінцій, де відсоток українців від усього населення відносно високий (у Манітобі — 12,8 %, у Саскачевані — 10,5 %, в Альберті — 8,5 %), в Онтаріо частка українців серед

усього населення становить лише 2,3 % [6, с. 55], хоч абсолютна кількість українців у цій провінції найбільша і 1986 р. становила разом одноетнічних і багатоетнічних осіб українського походження 260 580. Тоді ж у "степових" провінціях такого населення було: в провінції Альберта — 238 965, Манітоба — 158 320, Британська Колумбія — 143 345, Саскачеван — 125 775, Квебек — 22 410 осіб.

Безумовно, що так звані багатоетнічні особи українського походження по-різному самоідентифікують себе в етнічному відношенні, їх кількість радше відображає асиміляційні процеси в Канаді, аніж суспільну вагу населення українського походження в житті канадського суспільства.

Англомовній, частково франкомовній, асиміляції у Канаді підпадають не лише багатоетнічні українці, а й одноетнічні. Під час перепису населення 1981 р. українську мову як материнську (рідну) назвали 265 125 осіб.

За конфесійним поділом, за тим самим переписом 1981 р., найбільше українців Канади належало до двох традиційних українських церков: серед так званих одноетнічних належність до Греко-католицької церкви задекларувало 159 095 осіб, до Православної — 98 690. Ці церкви певною мірою залишаються носіями багатьох українських культурно-побутових традицій, і з огляду на це вони підтримують збереження української ідентичності. Водночас велика кількість одноетнічних українців розпорошена у космополітичних церквах, приналежність до яких пришвидшує процес асиміляції. Так, тоді ж римськими католиками декларувало себе 88 915 українців, протестантами Об'єднаної церкви — 70 695, англіканцями — 19 455, іншими протестантами — 39 835, належали до інших релігій — 11 650 осіб.

За характером зайнятості, соціальним складом, професійним поділом українці повністю інтегровані в канадське суспільство. Серед них — працівники інтелігентних професій і службовці, робітники сільського господарства і промисловості та ін. Наприклад, у 1981 р. серед одноетнічних українців було 21 005 менеджерів, 42 535 — юристів, вчителів, лікарів, інших інтелігентних професій, 29 595 працівників торгівлі, 34 285 працівників сфери послуг, 22 685 зайнятих у сільському господарстві, 11 835 — зайнятих на транспорті, 20 850 працювали у будівельній галузі, 44 850 — у промисловості та ін.

Незважаючи на дуже швидку інтеграцію, пришвидшену асиміляцію українська громада у Канаді впродовж усієї історії виявляла і виявляє динамічність свого громадського, культурного, літературного, мистецького, наукового, освітнього життя. З 1940 р. українські громадські, культурні, церковні й інші товариства з ініціативи канадського уряду були об'єднані у Конгрес українців Канади (КУК). Поза КУК залишалося Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК). КУК — своєрідна представницька організація українців перед державними структурами. До КУК входять Союз українців-самостійників (СУС) (діяв ще від 1927); Українське національне об'єднання (УНО) — течія мельниківців (діяла з 1932 р.); Ліга визволення України — течія бандерівського напряму, сформована у Канаді вже після війни у 1949 р. До КУК також входять Спілка української молоді (СУМ), "Пласт", Організація демократичної української молоді (ОДУМ) та ін.

ТОУК у післявоєнні роки було товариством, що дотримувалося прорадянської орієнтації, сприяло налагодженню зв'язків з українськими громадськими структурами в Українській РСР.

Чимало товариств орієнтовані на опіку над культурно-мистецьким життям українців Канади. Це провінційні Українські ради мистецтв в Альберті, Манітобі, Саскачевані. Таку ж місію виконують різні фундації, найвідоміша з яких — Українська фундація ім. Т. Шевченка, заснована ще 1936 р. у Вінніпезі. Вона подає фінансову допомогу різним художнім ансамблям, стимулює українські видавництва, організовує художні виставки, турбується про музейництво, архіви, бібліотечну справу. Завдяки діяльності Фундації українське мистецьке життя Канади творить своєрідний загадковий феномен. У 80-х роках лише в Альберті діяло 79 танцювальних груп, Саскачевані — 47; у Канаді налічувалось 150 українських хорів, десятки музичних ансамблів, було чимало театральних колективів, існували спроби організації української кіностудії, велися україномовні радіо- і телепередачі.

Велика увага української громадськості до національного музейництва. З-поміж найбагатших і цікавих музеїв виділяється Музей "Село української культурної спадщини" в Едмунтоні, заснований у 1971 р. Залежно від пори року тут працює 30—120 осіб. Музей 1988 р. відвідало 80 тис. гостей.

Український музей Канади діє у Саскатуні, Музейний осередок української культури та освіти — у Вінніпегу. Українські культурні товариства — оганізатори різних фольклорних, пісенних, мистецьких та інших фестивалів.

І у Канаді, і в Україні відомі канадські українські наукові осередки історії. В 1985—1986 рр. у 12 канадських університетах проводилися студії з україністики. Українську мову та літературу вивчало 1473 студенти. У чотирьох університетах діяли курси з української

культури і фольклору, в чотирьох — з української історії, близько 50 студентів досліджували питання україністики в аспірантурі.

Відповідні українські студії є в університетах Оттави, Торонто, Вінніпега, Саскатуна, Едмонтона та ін. У 15 канадських університетах діють українські студентські клуби, роботу яких скеровує Союз українських студентів Канади (СУСК).

У провінціях відносно компактного проживання українців діє багато двомовних англо-українських шкіл. За двомовними програмами відбувається виховання дітей у дитячих садках до 12-річного віку. В провінціях відносно розрідженого проживання засновані громадські школи з вивчання української мови, працюють факультативні вечірні школи для дорослих, існують інші форми навчання грамоти українською мовою.

Громадську активність українців Канади засвідчують і значні періодичні видання. Деякі з них існували багато десятків років, наприклад, заснований 1903 р. "Канадський фермер" — понад 75 років. Наприкінці 70-х років XX ст. "Канадський фермер" злився з газетою "Український голос", що виходить уже близько 100 років. На жаль, чимало українських часописів через відсутність необхідних засобів припиняли своє існування. Об'єктивна причина такого стану — зменшення українських читачів у зв'язку з неухильним скороченням україномовних видань. І все-таки сьогодні в Канаді виходять такі українські газети і журнали, як "Свобода", "Батьківщина" та ін.

Окрім канадських сюжетів, періодичні видання подають значну інформацію про події в Україні, українське мистецтво і культуру, внутріполітичну

боротьбу, стан української демократії, народного господарства, освіти, науки. Періодика відображає діяльність громадських об'єднань і товариств українців Канади, в тому числі тих, які були створені з цільовим призначенням для розвитку українсько-канадських відносин і зв'язків.

Неоднозначні відомості про українську ідентичність у ***Сполучених Штатах Америки.*** Дуже суперечливі, наприклад, статистичні дані про кількість етнічних українців у США за окремими роками перепису населення та за іншими роками проведення соціально-демографічних досліджень (табл. 5) [3, с. 86—87].

Таблиця 5. **Чисельність українців США у 1909—1989 рр. за даними переписів населення і соціологічно-демографічних досліджень**

Рік перепису	Рік соціально-демографічного дослідження	Кількість українців, тис. осіб
—	1909	470
1930	—	68
—	1935	656
—	1936	901
1950	—	79
1960	—	107
—	1970	1171
1980	—	730,056
1986		бл. 2000

Насамперед простежується велика розбіжність чисельності українців у США, яку подають переписи населення (аж до 1960 р. відносно незначна) і яку обчислювали за результатами дослідження (у 1936 р. — 901 тис., у 1986 р. — бл. 2 млн). Щоправда, за результатами соціально-демографічного дослідження

1980 р. також відносно висока чисельність — понад 730 тис. Очевидно, така розбіжність у статистичних показниках чисельності українців у США зумовлена реальною розмитістю української ідентичності на американців одноетнічних, батько і мати яких — суто українського походження, на американців багатоетнічних, в роду котрих уже був іншоетнічний представник, на американців україномовних і тих, які вже і у домашньому вжитку послуговуються англійською мовою, тих, які ще володіють батьківською мовою, хоч послуговуються нею рідко або взагалі не послуговуються, і под.

Певне значення має і та обставина, в якому — одноетнічному чи різноетнічному — шлюбі перебуває етнічний українець. Зауважимо, однак, що дослідники простежують відносно високу частку одноетнічних шлюбів. У 80-х роках XX ст. вона сягала 80—85 %. Однак, хоча одноетнічні шлюби українців США значно частіші, ніж у Канаді, процес асиміляції, зокрема мовної, у США не є повільнішим. За даними демографічних досліджень, лише 123,5 тис. українців США у своїх сім'ях спілкуються українською мовою, за іншими оцінками — приблизно $^1/_5$. Поза родиною їх спілкування, зазвичай, ведеться англійською.

Напевно, таке сучасне входження американців українського походження в англомовний простір пояснюється також тим, що саме у цій американській країні українська діаспора найдавніша. Перший українець, лікар Лаврентій Богун опинився на території пізніших США вже у першій половині XVII ст. Чимало українців — відомі їх імена [3, с. 86—87] — брали участь в американській війні за незалежність (1775—1783 рр.). Багато разом з росіянами задовго

до продажу російським урядом Аляски Америці у 1867 р. проживали на згаданому півострові. Дехто подає, що їх на Алясці й Алеутських островах налічувалося до 20 тис. осіб.

Першим іммігрантом-українцем, який прибув у США у XIX ст. через Атлантику, був послідовник О. Герцена в Україні, уродженець Київщини, чернець Києво-Печерської Лаври Агатій Гончаренко. У 1868—1872 рр. у Сан-Франциско він заснував двотижневик “Аляска Геральд”, що виходив російською й англійською мовами. Проте масова українська еміграція у США наприкінці XIX ст. зародилася на західноукраїнських землях. До перших належав селянин з Нової Вєсі Новосончського повіту Юрко Кошицький. Він прибув до Нью-Йорка у 1872 р., потім переїхав до Нью-Джерсі. Десь у 1882 р. повернувся до Галичини. Цей перший приклад переймало багато інших галичан, які здебільшого їхали до США не на постійно, як це переважно робили іммігранти до Канади, а на заробітки з метою повернутися назад до родини, щоб заснувати краще господарство на батьківщині. В 1877 р. почалася відносно масова еміграція до США русинів Закарпаття. З огляду на заробіткові цілі еміграції, українські іммігранти осідали здебільшого у містах, влаштовувались на роботу в галузі промисловості, будівництва, у гірництві. В 70—80-х роках еміграція з Галичини і Закарпаття ще не була масовою.

Еміграція галицьких русинів (українців) у першій половині 80-х років не кожного року перевищувала 1 тис. осіб. І все-таки на початку 90-х років українців у США налічувалось 60 тис., головно у штатах Пенсільванія, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Монтана, Колорадо. Впродовж 1900—1909 рр. з Галичини до США

емігрувало близько 114 тис. українців, а згідно з іншими даними, за 1899—1910 рр. з Галичини, Буковини і Закарпаття разом — 147 тис. осіб [10, с. 51—52].

Відмінні цілі, інші, ніж в Канаді, працевлаштування українців стали причиною формування в американських українців іншої, ніж у канадських, структури зайнятості та соціальних груп. Інший характер мало їхнє розселення: 98 % українських переселенців зосереджувались у промислово розвинутій північно-східній частині США, у тому числі в штаті Пенсільванія — 52 %, у штаті Нью-Йорк — 20 %. Формування українського фермерства в США, зокрема у штатах Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Коннектикут, Массачусетс, Вісконсін та Пенсільванія, було значно слабшим, ніж у Канаді.

Особливості української імміграції до США, її географічного розселення, початкової зайнятості зумовили складання соціальних параметрів української діаспори, властивих для високорозвинутих громад. У другій половині XX ст. розподіл американців українського походження, в тому числі чоловіків і жінок, у всіх сферах зайнятості практично відповідав середньоамериканському, зокрема це стосувалося українців, які народилися у США, тобто молодших генерацій діаспори. Наприклад, 15,0 % народжених у США українців-чоловіків у 1970 р. належали до групи “юристи, вчителі, лікарі”, 8,5 % — до “управлінців індустрії”, 24,9 % — до “службовців індустріальної сфери”, 22,7 % — до “кваліфікованих робітників”, 7,7 % — до “працівників сфери обслуговування”. Цікаво зауважити, що у категорії “прислуги” українців чоловічої статі не значилося, та й серед жінок-українок таких було лише 1,7 %.

Так само американські українці фактично досягли середньоамериканського рівня за доходами. У 1970 р. для всіх українців він становив 6200 дол. при 6700 дол. середньоамериканського. Однак у народжених у США українців у тому ж році він був значно вищий, а у 80-х роках показник доходів середньої української родини США вже перевищував відповідний середньоамериканський на 1 тис. дол. [3, с. 102—103]. Можна, отже, дійти висновку, що економічно українська діаспора органічно інтегрувалася в американське суспільство і почуває себе в ньому рівною.

Економічна позитивна інтеграція українців у суспільство США, звичайно ж, об'єктивно впливає на їхню інтеграцію у сфері культурній і гуманітарній. Водночас українці США суб'єктивно від початків свого розселення в новій країні й дотепер дорожать своїми гуманітарними національними духовними цінностями і дуже багато робили і роблять для того, щоб зберегти своє етнічне обличчя, мову, національну пам'ять, традиції, духовний зв'язок з історичною батьківщиною.

За масштабами зусиль, які українські громадські організовані сили прикладають до справи навчання своїх дітей материнської мови, історії батьківського краю, плекання культурних традицій, а також у питаннях розвитку українського професійного мистецтва і культури, української науки, періодики, літературної творчості, українська діаспора у США, очевидно, виглядає ще потужніше, ніж у Канаді.

В Америці діють десятки українських громадсько-політичних і громадсько-культурних організацій, товариств, об'єднань. З-поміж них — масовий Український народний союз, членами якого є понад

80 тис. осіб і який має понад 50 місцевих відділків. З 1925 р. діє Союз українок Америки, з 1948 р. — Федерація українських жіночих організацій. В 1940 р. на базі Союзу українських робітничих організацій було сформовано Лігу американських українців (ЛАУ). Активність виявляють різні лемківські об'єднання, серед них "Лемко-Союз". У 1940 р. українські страхові структури об'єдналися в Український конгресовий комітет Америки. Низку організацій і товариств у післявоєнні роки створили в Америці українські націоналісти, провідна з яких — Організація українських націоналістів за кордоном, а також Організація оборони чотирьох свобод України, Закордонне представництво Української Головної Визвольної ради. Численні українські краянські об'єднання на зразок "Бережанщина", "Бучаччина", "Городенківщина", "Збаражанщина", "Зборівщина", "Надбузька земля", "Комітет теребовлян" і под. Діють молодіжне Товариство "Молодь української національності", Союз української молоді, студентське об'єднання "Зарево", Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), а також чимало культурно-мистецьких товариств, національно-релігійних, національно-спортивних тощо.

У США сформувалися відомі центри українського наукового життя. Це Українська вільна академія наук, відділення НТШ, Український науковий центр Гарвардського університету, Український стоматологічний інститут в Нью-Йорку, Українська академія мистецтв і наук, Інститути української мови і літератури, Українське історичне товариство. При багатьох університетах — Гарвардському, Міннесоти, Колумбії, Іллінойсу й інших створено значні літературні колекції з україністики. У багатьох місцевостях США

працюють художні колективи шанувальників української пісні, танцю, музики, бандури, драми. В усій країні діють різні українські школи: католицькі при церквах, суботні українознавства, недільні українознавства тощо.

Винятково розгалужена і широкопрофільна українська періодика у США. Наприклад, відразу після закінчення Другої світової війни у США виходили 29 українських газет і журналів, у 1958 р. — їх налічувалось вже 79, у 1963 р. — майже 300. Найвідоміші видання — "Свобода", "Америка", "Народна воля", "Українські вісті", "Національна трибуна", "Українське життя", "Нова зоря".

Серед журналів найбільше читачів мають "Сучасність", англомовний квартальний для молоді "Форум", місячний "Гуцулія", "Самостійна Україна", "Вільна Україна".

Інформацію українська етнічна меншина США отримує також через окремі радіо- і телепрограми, які передають відповідні центри Нью-Йорка, Чикаго, Філадельфії, Детройта, Клівленда, Пітсбурга, Сан-Франциско. Серед церковних радіопрограм найвідоміша "Голос благовісту".

Країнами значного зосередження української діаспори є південноамериканські ***Аргентина***, ***Бразилія***, ***Парагвай***, ***Уругвай*** та інші держави. Еміграція в ***Аргентину*** розпочалася в 90-х роках XIX ст. Вважається, що до 1914 р. у цій країні проживало близько 10 тис. українців. Як і у північноамериканські країни, еміграція в Аргентину так само зазнала кількох хвиль. Друга припала на міжвоєнний період, третя — після Другої світової війни. У міжвоєнні роки до Аргентини прибуло понад 40 тис. українців. Завдяки природному приросту кількість українських

іммігрантів в Аргентині на 1933 р. досягла близько 100 тис. осіб. Третя хвиля української еміграції припала на 1946—1950 рр. і становила кілька тисяч осіб, головно інтелігентних людей з учасників національно-визвольного руху, яким довелося залишити батьківщину. На сучасному етапі кількість аргентинців українського походження становить кількасот тисяч осіб, у тому числі у столиці й провінції Буенос-Айрес — 99 тис., у провінції Місьйонес — 55 тис., у провінції Чако — 30 тис. осіб. Є українці також у провінціях Тукман, Формова, Коррієнтес, Санта-Фе, Мендоса, Кардоба.

Приблизно половина українців зайняті у монокультурних видах сільського господарства, що спеціалізуються на продукції чаю, тютюну, рису, сої, цитрусових, бавовни, винограду, овочів та інших видів продукції. Зайняті у сільському господарстві українці краще зберігають рідну мову і спілкуються нею. Натомість українці міст послуговуються переважно іспанською.

Як і в інших американських країнах, достатньо розвинуті в Аргентині форми українського національного життя. Поряд із навчанням в іспаномовних школах діти залучаються до навчання української мови, історії, українських традицій у так званих суботніх чи недільних "рідних школах".

При Українському католицькому університеті в Буенос-Айресі працює гімназія, у 1—5 класах якої навчання ведеться українською мовою. У багатьох місцевостях діють Греко-католицька та Православна українські церкви, також різні світські клуби — організатори культурного життя: художньої самодіяльності, проведення національних урочистостей. В Буенос-Айресі діє аматорський Український театр

ім. Т. Шевченка. Серед аргентинських українців — відомі художники, музиканти, співаки, архітектори.

У Буенос-Айресі 1971 р. відкрито пам'ятник Тарасові Шевченку.

В країні виходить кілька українських газет: “Рідний край”, “Українське слово”, “Шлях перемоги”, періодичні видання релігійного спрямування “Життя”, “Дзвін”, “Вісник”.

Коли аргентинського історика Естебана Снігура (українського походження) запитали: “Що найбільше вирізняє українську громаду серед інших громад Аргентини сьогодні, наприкінці XX ст.?” Він відповів: “Найголовніше, що творить фундаментальну різницю — релігійний обряд. Українці відстояли його, коли їх хотіли латинізувати, затримали по домах свої молитви до приїзду священиків. Дотепер серед інших етнічних груп — релігійний обряд залишився головною ознакою українців” [12, с. 114].

Інша південноамериканська країна масової української діаспори — ***Бразилія***. Тут чисельність українців, за різними джерелами, становить від 200 до 400 тис. Перші українські іммігранти на бразильській землі з'явилися у 70-х роках XIX ст. До них належав Микола Морозович із Золочівського повіту Галичини, який прибув у Бразилію у 1872 р. У 1876 р. у цій країні поселились вісім родин з Буковини, котрі заснували колонію Санта-Барбара у графстві Палмерія. У 1895 р. італійські пароплавні компанії доставили до Бразилії аж 15 тис. галичан. Їх розселювали у джунглях південної Парани, які необхідно було перетворювати на сільськогосподарські ділянки.

Перша хвиля української еміграції, головно з Галичини, привела до формування у Бразилії української

діаспори — близько 44 тис. осіб. Найбільше українців — 33,5 тис. — розселилось у штаті Парана, близько 2250 — у штаті Ріу-Гранді-ду-Сул та ін.

У міжвоєнні роки українську діаспору в Бразилії поповнило близько 9 тис. вихідців з Волині та Полісся. Нарешті, після Другої світової війни в цю країну прибуло ще 7 тис. українців.

На відміну від США і навіть Аргентини, більшість українців Бразилії — близько 85 % — розселена у сільській місцевості й 80 % їх зайняті у сільському господарстві. Вирощують "старокрайові" культури: жито, пшеницю, картоплю, льон, гречку, а також місцеві: чорну квасолю, каву, маніоку, рис, чай, цитрусові. Лише 20 % українців зайнято в промисловості, торгівлі, освіті, сфері управління і под. Сільське населення краще зберігає українську мову, міське підпадає інтенсивній асиміляції.

До Першої світової війни українці мали в Бразилії 35 шкільних закладів. У наш час вивчення української мови підтримується через національні дитячі садки й українські суботні школи. У м. Курітіті діє Український дім студентів. В університеті штату Парана вивчення української мови, літератури та історії здійснюється на офіційному рівні.

У середовищі бразильських українців пропагується українська культура, на літературному полі творило кілька письменників, у тому числі Петро Карманський, Сильвестр Калинець, Валентина Куц, Осип Шнитько, Олена Колодій, Віра Селянська-Вовк. Окремі з них займалися перекладацькою роботою з португальської українською і навпаки. В. Селянська-Вовк працювала професором Католицького університету в Ріо-де-Женейро. Серед університетських професорів Бразилії були українці Оксана Борушен-

ко, Федір Великохатько, Ігор Хома, Олександр Заболотний та ін.

У Бразилії, як і в інших американських країнах, видаються українські газети, діють аматорські художні колективи, радіопрограма “Українська хвиля”, Товариство прихильників української культури. Важливе значення у підтримці національних форм громадського життя українців Бразилії мають Греко-католицька і Українська автокефальна православна церкви.

Відносно масова українська діаспора у таких південноамериканських країнах, як ***Парагвай*** та ***Уругвай***. Тут вона почала формуватися з 20-х років XX ст., коли сюди почали прибувати селяни із Західної України та із Закарпаття і Буковини, а також частково переселятися з Аргентини. У 1946—1950 рр. українські групи в названих країнах поповнилися так званими переміщеними особами з Європи. Станом на 1990 р. Парагвай налічував понад 10 тис. громадян українського походження, Уругвай — 10—15 тис. осіб. Більшість українців Парагваю проживає у м. Енкарнасіон, хоча чимало мешкає у сільських поселеннях, окремі з яких мають українські назви: Нова Україна, Нова Волинь, Богданівка, Тарасівка, Перевертівка, Морозенка, Сибір, Кавказ, Зелений Клин та ін. Сільські українці зайняті у сільському господарстві.

Більшість українців Уругваю проживають у містах, у тому числі столиці країни Монтевідео.

І парагвайські, й уругвайські українці витворили свої національні форми життя. В Уругваї у 1934, а у Парагваї у 1937 р. виникли організації Товариства “Просвіта”, створювались українські суботні школи, що й досі діють, молодіжні, а також професійні

об'єднання, наприклад "Група українських купців і промисловців Парагваю". Подібно до українців інших американських країн, українська громадськість Парагваю й Уругваю прагнула до підтримання громадсько-культурних зв'язків з Україною. Внаслідок імміграції до Південної Америки переміщених осіб із Західної Європи у післявоєнні роки сформувались невеликі (у кілька тисяч і сотень) діаспорні групи українців у Венесуелі, Чилі й інших країнах.

17.4. Українці в країнах Центральної та Західної Європи й інших частинах світу

Більші чи менші українські діаспорні групи існують у багатьох країнах Європи й інших частинах світу. По кілька десятків тисяч українців, не беручи до уваги сучасної заробітчанської еміграції, живуть у Франції (близько 40 тис. осіб), Великобританії (близько 30 тис.), Федеративній Республіці Німеччині (25 тис.), Сербії (близько 25 тис.), Хорватії (15—20 тис.), Боснії та Герцоговині (10 тис.), Чехії (15 тис.), Італії і Ватикані (близько 10 тис. осіб). Українські громади по кілька тисяч осіб обліковуються в Австрії (4 тис.), Бельгії (4 тис.), Угорщині (4 тис.) Швеції (2 тис.), Нідерландах (1 тис.). Відомі українські групи населення в Данії (близько 500 осіб), Норвегії (близько 200 осіб), Іспанії (близько 200 осіб) та інших країнах.

Поза Європою постійні мешканці українці — в Австралії (близько 30 тис. осіб) і Китаї.

Історія формування української діаспори у названих країнах неоднакова і чи не в кожній з них мала свої особливості, так само відмінний і сучасний стан діаспори, активність її національного життя.

Політичні та культурні зв'язки між Україною і багатьма європейськими країнами існували впродовж багатьох століть. Дочка Ярослава Мудрого Анна у 1051 р. стала дружиною французького короля Генріха Першого; Єлизавета — дружиною норвезького короля Гаральда Суворого; з Анастасією одружився угорський король Андраш Перший. Родичалися з королівськими і князівськими дворами Європи наступники Ярослава на київському престолі, так само князі Галицько-Волинського князівства. Від X ст. інтенсивними були зв'язки українських церковних діячів з Грецією, Болгарією, Сербією, Римом. У великому пошануванні українських ченців XVI—XVII ст. була Свята Гора Афон у Греції. Українські козаки неодноразово наймалися на службу до європейських монархів XVII ст. Українські купці, у тому числі запорозькі козаки, вели торгівлю з балканськими країнами, Середземномор'ям, німецькими князівствами в добу Пізнього Середньовіччя і в ранньомодерний час. Проте українська присутність у центральноєвропейських і західноєвропейських країнах у демографічному розумінні стала реальністю лише у XIX—XX ст.

Форми проникнення українського елементу в різні європейські країни не були однаковими. Наприклад, поява українців в ***Австрії***, зокрема у Відні, зумовлена входженням Галичини і частини Волині у 1772 р. до складу Габсбурзької монархії й утворенням із загарбаних земель разом з частиною польських австрійської провінції "Konigsreich Galizien und Lodomerien" ("Королівство Галичини і Володимирії").

Перебування Галичини, як і Закарпаття (Угорської Русі) та частини Волині, у Габсбурзькій монархії зумовлювало адміністративні зв'язки Відня з провінцією, творення відповідних державних ланок управління, освіти, церкви з їх виходами на українські землі. У Відні з'явилися руські студенти, згодом посли Державної ради, купці, а у другій половині XIX ст. навіть українські студентські організації (наприклад, Товариство "Січ" 1860 р.). Певний час (1892—1893 рр.) у Відні проживав І. Франко, де працював над написанням докторської дисертації. На будинку по вул. Війлінгерштрассе, в якому він жив, було встановлено меморіальну дошку.

В роки Першої світової війни десятки тисяч українців Галичини опинилися в глибині Австрії або як "добровільні" втікачі від російського вторгнення у 1914 р., або як репресовані австрійською владою москвофіли й українські націонали, кинуті у табір Талергоф біля Граца та ін.

Після Першої світової війни і поразки української державності у Відні з'явились значні групи української політичної еміграції. Їх стараннями, зокрема М. Грушевського, у січні 1921 р. у Відні було відкрито Український вільний університет. Його ректором працював професор Олександр Колесса. У вересні того ж року університет було перенесено до Праги, де він діяв упродовж міжвоєнного двадцятиріччя. У різні роки тут навчалося по кілька сот українських студентів — найбільше 874.

У міжвоєнні роки Австрія залишалася певним центром життя української політичної еміграції з Польщі та з Радянського Союзу. Саме у Відні 1929 р. було проголошено утворення Організації українських націоналістів на чолі з Євгеном Коновальцем.

Аналогічним пристанищем української політичної еміграції міжвоєнного часу була Прага. Після Другої світової війни Український вільний університет відновив свою роботу в Мюнхені (Баварія).

Інакшою була історія формування української діаспори у ***Великобританії***. Вважається, що перша група українських селян із сіл Білий Камінь і Хильчичі Золочівського повіту Галичини зупинилася у Манчестері, коли у 1893 р. їхала до Північної Америки, і так поклала початок українській громаді в Англії.

У 1911 р. щось подібне у Манчестері трапилося з великою групою українських селян, яким не вистачило коштів, щоб дістатися до Америки. Вони зупинилися, щоб дозаробити грошей на дорогу. Частина з них (близько 350 осіб) це зробила і через певний час помандрувала за океан, менша ж частина зупинилася у Манчестері назавжди.

Проте основна маса українських іммігрантів з'явилася вже після Другої світової війни. Головно це були українці з переміщених осіб таборів Німеччини й Австрії (близько 20 тис. осіб), також залишки дивізії СС "Галичина" (близько 8,5 тис.) та окремі групи вояків УПА, що у другій половині 40-х років боролися проти радянського режиму, а після того зі зброєю через Чехословаччину проривалися на захід. До початку 50-х років українців у Великобританії було до 35 тис. осіб. Нині їх там близько 30 тис. проживають головно в Англії у великих індустріальних містах Ноттінгемі, Лестері, Ковентрі, менші групи — в інших містах: Манчестері, Олдгемі, Бредфорді, Галіфаксі, Лідсі, Лондоні. Близько 75 % українців англійського громадянства не мають і не користуються виборчим правом; зайняті як фізичні

робітники і службовці у всіх галузях економіки. Життєвий рівень приблизно середньоанглійський. Власних загальноосвітніх шкіл не мають, але частина дітей вивчає українську мову, історію і культуру в суботніх школах. Незважаючи на відносну географічну розпорошеність і малочисельність української діаспори у Великобританії, вона, однак, створила свої громадські та культурні об'єднання, у тому числі земляцькі "Гуцулія", "Станіславщина". Має свою газету "Українська думка", хорові колективи "Діброва" та "Гомін".

Іншим був шлях появи української діаспори у ***Франції***. Сюди вже у першій половині XVIII ст. прибув загін українських козаків, очолених сином Пилипа Орлика — Григорієм. Цей факт особливого демографічного значення не мав. Кілька десятків козаків швидко розчинилися у французькому середовищі. Масові групи українських заробітчан почали прибувати до Франції ще до Першої світової війни. Особливо чисельно помітною стала українська зарібкова еміграція до Франції у міжвоєнні роки. Вона рекрутувалася головно зі Західної України. Вважають, що вона перевищила 40 тис. осіб.

Українські робітники шукали собі роботу на шахтах, у металургійній і текстильній промисловості, частково у сільському господарстві. Порівняно з діаспорними групами в Австрії, Німеччині, Сербії, Хорватії, Боснії, Чехії та деяких інших європейських країнах українці у Франції асимілювалися швидше, втрачали національну ідентичність. Декотрі автори пояснюють цю особливість українців у французькому середовищі аналогіями українського і французького менталітету. Мовляв, українці так само, як і французи, ставляться до жінок, люблять вино і забави,

пісні та гумор. Французьке оточення для українця, зразу ж після подолання мовного бар'єру, стає ніби своїм, в якому немає потреби до найменшої ізоляції.

У роки Другої світової війни тисячі українців були вивезені німецькими військовими і каральними органами до таборів військовополонених, що перебували на території Франції. Багато з них після втечі з таборів опинялися у загонах французького руху Опору, часто становлячи в ньому окремі національні батальйони, що об'єднували по 500—800 вояків. Деякі з тих вояків після війни залишилися у Франції на проживання. До них долучилися тисячі переміщених осіб з території Німеччини і Австрії, що з відомих причин не захотіли повертатися в радянську Україну.

У наш час українці — майже на 90 % мешканці міст Парижа і його приміських зон: Меца, Страсбурга, Нансі, Орлеана, Ліона, Тулузи, Марселя, Бордо та ін. Працюють робітниками в промисловості, неодноразово зайняті на простих і менш оплачуваних роботах. Понад 10 % зайняті у сільському господарстві; крім того, серед українців — і дрібні підприємці, а також працівники інтелігентних професій і викладачі університетів, у тому числі Сорбони, ліцеїв, учителі шкіл, науковці, інженери, художники, музиканти, співаки.

Хоч українці Франції підпадають асиміляції, багато родин прагне навчати дітей української мови, головно по четвергах, які у французькій системі шкільної освіти є вихідними.

Центр культурного життя української діаспори — Париж. Тут у свій час працював видатний український вчений-етнолог Федір Вовк, який

у 1916 р. був відзначений найвищою нагородою Франції — Орденом Почесного легіону [15, с. 4]. Після 1919 р. упродовж 30 років у Франції жив і творив видатний діяч української історії і письменник Володимир Винниченко. У Парижі й інших французьких містах працювали видатні науковці, художники, композитори українського походження. Серед них — Михайло Паращук, Михайло Бойчук, Олександр Архипенко, Іван Вовк, Володимир Гридін, Георгій Пономаренко, Теодор Якименко та ін. Тривалі роки професором Сорбони працював видатний сучасний історик, дослідник історії Другої світової війни Володимир Косик, який у 90-х роках XX ст. — на початку XXI ст. приїжджав читати лекційні курси у Львівському університеті.

З 1951 р. у м. Сарселю розташоване європейське відділення НТШ, яке має українське періодичне видання "Вісті з Сарселю". Тут працювала головна редакція відомої "Енциклопедії українознавства". Як науковий заклад у Парижі діє Бібліотека ім. Симона Петлюри, — водночас хранилище багатьох рукописних джерел з історії України, насамперед іноземного походження.

При Інституті східних мов Сорбони зберігається Архів української еміграції. У межах так званої Делегатури Українського вільного університету при Сорбоні студіюються різні дисципліни українознавства. Можемо, отже, стверджувати, що Франція — важливий закордонний осередок української науки і культури.

Значною специфікою вирізнялось формування сучасної української діаспори в ***Німеччині***. Особливими були роки Першої та Другої світових воєн, коли саме на території Німеччини з'являлись десятки

і сотні тисяч військових полонених українців, переміщених німецькими державними і військовими органами осіб, політичних та інших біженців. Звичайно, ще до Першої світової війни, у міжвоєнні роки, масовою була сезонна еміграція українських заробітчан до Німеччини, яка вже у 1900 р. неодноразово становила щорічно по кільканадцять тисяч осіб. Найбільше такі сезонники працювали у літній час на сільськогосподарських роботах, а восени із сякими-такими зарібками поверталися додому. Деякі ж з різних причин залишалися в Німеччині. У 20—30-х роках постійна українська діаспора в Німеччині чисельно перевищувала 10 тис. осіб.

Після розгрому фашистської Німеччини у зонах її окупації Радянським Союзом і його західними союзниками числилося кілька мільйонів українців з військовополонених, вивезеної на примусові роботи української молоді, різних біженців.

На 1 березня 1946 р. лише із західних зон окупації Німеччини і Австрії підлягало репатріації в Радянський Союз 4 млн 200 тис. осіб, з-поміж яких — 1 млн 190 тис. цивільних та 460 тис. військовополонених українців [9, с. 97]. Частина їх дійсно була репатрійована до Радянського Союзу, інша ж частина всіма правдами і неправдами виїхала за океан в американські держави, Австралію, Англію, залишилася в Німеччині.

Наприкінці 40-х років XX ст. у західних зонах окупації Німеччини обліковувалося близько 40 тис. українців, найбільше — у Баварії, також у Баден-Вюртемберзі, Гессені, у Північному Рейні-Вестфалії, головно у містах Мюнхен, Гамбург, Ульм, Франкфурт на Майні, Ганновер, Дюссельдорф, Штутгарт, Нюрнберг, Інгольштадт. У наш час, з огляду на

асиміляційні процеси, українська діаспора налічує близько 25 тис. осіб, які проживають у названих містах, на 80 % зайняті в індустрії і будівництві, торгівлі, закладах культури, освіти, охорони здоров'я, частково у сільському господарстві.

У міжвоєнні роки важливим центром української націоналістичної еміграції став Берлін. У 1940—1945 рр. тут дислокувався Провід українських націоналістів (ПУН ОУН).

Українське життя у Німеччині виявляє себе насамперед у діяльності Українського вільного університету в Мюнхені з інтернатом для українських студентів при ньому. Діє також Український техніко-господарський інститут. Український вільний університет видав понад 100 томів "Наукових записок", монографій, збірників. Науковці мають своє відділення НТШ, яке так само має свої наукові видання. Відносно розвинена мережа українських самодіяльних художніх колективів: десятки хорів, танцювальних ансамблів, драматичних гуртків, музичних оркестрів, у тому числі бандуристів ("Бандура", "Діброва").

Українські літератори створили Об'єднання українських письменників "Слово". Відомі видання видавництва "Дніпрова хвиля". Виходять українські газети "Шлях перемоги", "Християнський голос", "Мета". Діють релігійні громади трьох українських церков: Греко-католицької, Автокефальної православної, баптистської.

Як уже згадувалося, значні групи етнічних українців є в ***Сербії, Хорватії, Боснії.*** У названих країнах вони виникли у XVIII—XIX ст. За наслідками австрійсько-турецьких воєн початку XVII ст. до Австрії відійшла значна низинна територія в межиріччі Дунаю і нижньої Тиси, що називалася Бачка.

У період існування Федеративної Югославії Бачка, в ній, разом із районами Баната і Срена, створили Автономну область Воєводина у складі Республіки Сербія. У XVIII ст. Бачка була малозаселеною. З метою її освоєння австрійський уряд стимулював переселення туди сербів, угорців, німців, хорватів, словаків, а також русинів із Пряшовщини. Так, у Бачці з'явилися українські колонії Руський Керестур (1746 р.), Коцура (1765 р.), Новий Сад (1784 р.) та ін. У XIX ст. українці (русини) Бачки поселяються в районі Славонії (1802 р.), що зараз у Хорватії, засновують поселення: Вербас (1849 р.), Дюрдьова (1870 р.), Петровці (1834 р.), Бернасово (1850 р.) та ін.

Ізольовані від основного масиву українських земель русини Бачки й інших поселень у цих краях витворили свій бачванський діалект, який наприкінці XIX ст. вивчав В. Гнатюк.

У XVIII ст., коли русини Пряшовщини, а також Південної Лемківщини емігрували до району Бачки, вони принесли з собою і своє ім'я, яке переважно зберігають і досі. З руським іменем розвивали громадське і культурне життя. В 1919 р. у Новому Саді виникло Руське народне просвітне дружество; у 1927 р. колонія бачванських студентів у Загребі організувалася у Союз руських школярок, що незабаром почав видавати місячник "Думка". У Коцурі 1933 р. виник русофільського спрямування Культурно-національний союз русинів Югославії, що став видавати тижневик "Русская заря". В період правління в Югославії Тіто у ній мала підтримку течія українсько-бачванської культури, організовувались народні школи з бачвансько-українською мовою навчання, українсько-бачванська художня самодіяльність. У 1952 р. у дев'яти

українських школах навчалися 1737 учнів, працювали 48 вчителів. З 1949 р. у Новому Саді діяла радіопрограма українською мовою.

В наш час бачванські українці переважно користуються самоназвою "русини". Певні громадсько-культурні течії співвідносять "русинів" Бачки з українським етносом, інші — з нібито окремим русинським, ще інші — з російським.

Українська колонія в Боснії (південніше Бачки) виникла, порівняно з колоніями, у Воєводіні, значно пізніше: головно за наслідками стимульованої австрійським урядом еміграції галицьких і закарпатських селян у 1890—1913 рр. Тут найбільші скупчення українців з'явилися у повітах Приявор, Дербента, Прієдор, Босанська Градішка, Баня Лука; менші — у Славенському Броді та Новску в краї Славонія, що нині входить до Хорватії.

У 20—30-х роках українці Славонії і Боснії створили певні форми релігійного в межах греко-католицьких парохій культурного життя. Після війни певна частина боснійських українців, зокрема тих, які діяли в українському легіоні хорватської армії, вимушені були покинути край. Одні виемігрували за океан, в європейські країни, інші переїхали до Бачки.

Незважаючи на все, українці Боснії мають свої форми національного життя. У місті Баня-Лука діяла Українська культурна рада, в Боснії був створений Союз русинів і українців, у с. Дев'ятки — Товариство "Українець".

У Хорватії 1968 р. був створений Союз русинів і українців Хорватії, який налічував 6 тис. осіб. Місцеві його товариства діяли у Вуковарі, Петрівцях,

Миклошівцях, Загребі, Славонському Броді, Осієці, Липовлянах.

У Новому Саді (Воєводіна) 1971 р. виникло Товариство дослідження й плекання русинської мови. На бачвансько-русинському діалекті в шести школах, у тому числі в гімназії Руського Керестура, велося навчання. У школах вчилося до 1200 учнів. У низці місцевостей українські класи діють у школах з сербо-хорватською мовою навчання.

Від 1972 р. підготовка фахівців з русинської мови здійснюється в університеті м. Новий Сад. Видавнича справа бачванських русинів ведеться і на діалекті, і українською мовою. Українською мовою й одночасно на бачванському діалекті видається у Вуковарі (Славонія в Хорватії) журнал "Нова думка".

Союз русинів і українців Хорватії проводить наукові дослідження етнологічного характеру серед українців країни й організовує відповідні видання.

Не вдаючись до конкретизації становища українських меншин в інших європейських країнах, завершаємо тему короткою характеристикою становища українців в ***Австралії***.

З відносно чисельних українських діаспор австралійська — чи не наймолодша, що виникла вже після Другої світової війни, коли Міжнародна організація у справах біженців підписала з Австралією відповідну угоду про приймання іммігрантів — переміщених осіб з Німеччини й Австрії. Згідно з угодою, Австралія давала згоду кожного місяця приймати до тисячі переміщених осіб. У 1948 р. в числі останніх прибули на австралійську землю й українці. Їм надавали роботу в різних галузях господарства та сфері обслуговування, згідно з підписаними терміном на

два роки контрактами. Новоприбулих робітників і працівників віком від 20 до 40 років брали для роботи за іншими спеціальностями, ніж вони їх мали до прибуття в Австралію. Члени родин таких робітників, якщо такі були, впродовж випробувальних двох років перебували у спеціальних таборах. Два роки успішного виконання контракту давали право на постійне проживання, а п'ять років праці й здорового побуту — право на громадянство та працю за обраною спеціальністю.

Так, до 1950 р. в Австралії опинилося понад 20 тис. українців. Певна частина їх у наступні роки емігрувала до США і Канади. Незважаючи на це, на початку 2000 р. українська етнічна група в Австралії налічувала близько 35 тис. осіб.

Федерація українських асоціацій в Австралії, яка узагальнює відомості про українську діаспору в країні, подавала, що українці розселені найбільше у штаті Новий Південний Уельс (близько 12 тис.). Дещо менше їх у штаті Вікторія. Ще по 2100—2600 осіб мешкають у штатах Південна Австралія, Західна Австралія, Клівленд. Невеликі групи існують на о. Тасманія та в районі столиці м. Канберра. Проживають українці переважно у містах і містечках і зайняті у промисловості, торгівлі, на транспорті, закладах культури й освіти. У сільській місцевості мешкає всього близько 3 % українців, $^2/_3$ з яких зайняті у сільськогосподарському виробництві.

Хоч українська діаспора в Австралії відносно невелика і молода, вона витворила у цій країні багаті форми національного життя.

Вже 1955 р. тут виникла Українська центральна шкільна рада (УЦШР), що об'єднувала близько

40 "рідних шкіл" і 9 шкіл "українознавства", суботні школи. Рада складала навчальні програми, сприяла виданню навчальних посібників і підручників, організовувала роботу українських бібліотек. Авторкою кращого підручника з українознавства "Волошка" була Марія Дейко. УЦШР має педагогічні курси, на яких готують викладачів з дисциплін українознавства. При університеті у Сіднеї 1984 р. було відкрито кафедру українознавства. Вивчають українську мову і літературу також у Мельбурнському університеті.

В країні діє Австралійське відділення НТШ, яке підготувало і 1966 р. видало монографію "Українці в Австралії".

Українці створили багато народних домів, при яких функціонують чисельні колективи самодіяльності: хорові, музично-інструментальні, танцювальні, драматичні, об'єднання українських жінок, українських митців та ін. Найвідоміші хорові ансамблі "Гомін" в Аделаїді, там же — дитячий хор "Сестри", "Чайки" у Мельбурні, ансамбль бандуристів ім. Гната Хоткевича у Сіднеї. Багато українців серед діячів австралійського мистецтва: музиканти Клара Скрипченко, Анатоль Мірошник, Оксана Тарнавська, композитор Лідія Гаєвська-Денес, бандурист Віктор Мішалов, художники Михайло Кміт, Володимир Саван, Леонід Денисенко.

У Мельбурні створено Музей української культури, діє відділення української письменницької організації на Заході "Слово", низка українських видавництв: "Байда-букс", "Просвіта", "Ластівка", "Українська книга"; виходять українські газети "Вільна думка", "Церква і життя", двотомник "Українець в Австралії", десятки інших.

За конфесійним поділом близько 50 % австралійських українців належать до Католицької та Греко-католицької церков, 40 % — православні.

Звичайно, невеликі українські групи в наш час існують і в інших позаєвропейських країнах, зокрема в Китаї, Ізраїлі, Лівані та ін.

17.5. Українські заробітчани в зарубіжжі у 1990 — 2000 рр.

Починаючи від 90-х років XX ст., в Україні активізувалась тимчасова заробіткова еміграція в Росію та країни Європи й Америки. Її активізація зумовлена багатьма внутрішніми причинами, а також зміною міжнародних умов міграційних рухів. До внутрішніх українських причин, що стимулювали заробіткову еміграцію, належать:

— радикальна реорганізація соціалістичних економічних відносин на відносини ринкового господарства, що зумовило занепад низки галузей промисловості, зокрема тих, які входили до військово-промислового комплексу СРСР, і раптово спричинило значне зростання безробіття;

— криза "соціалістичних" колективних і державних форм організації сільськогосподарського виробництва, що призвела до появи значної частини незайнятого сільського населення;

— зменшення фінансово-економічних можливостей молодої незалежної Української держави у справі утримання системи народної освіти, охорони здо-

ров'я, соціальної сфери, що призвело до скорочення доходів великої частини інтелігенції, безробіття її певної частини;

— зростання соціальних потреб населення України, пов'язаних із запровадженням в умовах ринкової економіки платних форм освіти, медичного обслуговування, дрібного власного підприємництва, зростання оплати житлових потреб та ін.

Отже, внутрішні українські економічні причини були дуже сильними. В середині 90-х років вони зумовили активну човникову міграцію, що незабаром почала трансформуватись у заробіткову. І човникова, і заробіткова міграція стала можливою у зв'язку з послабленням режиму перетину кордонів, оформленням туристичних поїздок, поїздок, пов'язаних з певними видами міждержавних господарських зв'язків.

Під впливом внутрішніх і зовнішніх причин масштаби української заробіткової еміграції, зазвичай нелегальної, зростали. Для пошуку заробітку за кордоном використовувались "човникові" поїздки для продажу вітчизняного товару, наприклад, тютюнових і горілчаних виробів, і купівлі виробів іноземної промисловості. Так само на певні види заробітку оформлялися українські туристи, що виїжджали в ті чи інші країни на короткі чи довші терміни перебування. Багато з них, знайшовши роботу, краще оплачувану, ніж в Україні, нелегально залишалися на тривалі терміни перебування у країні заробітку, ніж це дозволяв термін туристичної путівки. Так у багатьох країнах сформувалася велика частка українських нелегальних мігрантів. Наприклад, за спеціальним дослідженням явища у 1995—1996 рр., 53 % опитаних мігрантів в Чехії не мали

належних легальних документів, у 1999 р. частка нелегалів серед опитаних була меншою і становила 31 % [7, с. 12].

За офіційними даними, у 2002 р. державними центрами зайнятості було влаштовано за кордоном лише 56 осіб, а опитування заробітчан в Італії засвідчило, що 85,7 % респондентів виїхали на заробітки за туристичною візою, виданою майже половині з них лише на 7—10 днів [8, с. 40].

З огляду на те, що серед українських заробіткових мігрантів в інших країнах дуже багато нелегалів, дуже важко визначити їх точну чисельність. Через це не лише в засоби масової інформації, а й у промови провідних політичних діячів, у наукові розвідки потрапляють дуже суперечливі дані. Це стосується також інформації про загальну чисельність української діаспори за кордоном. Так, 15 березня 2007 р. претендент на пост Міністра закордонних справ Володимир Огризко, виступаючи з програмною доповіддю у Верховній Раді, заявив, що поза межами України перебуває близько 20 млн українців. Декотрі економісти наводять цифру чисельності українських заробітчан — 5 млн осіб, а Уповноважений Верховної Ради України з прав людини зазначив: на заробітки за кордон виїхали 7 млн громадян України [8, с. 29—30]. Очевидно, особи, схильні до такої гіперболізації чисельності українців за кордоном, всього-на-всього не віддають собі звіту про те, що таке мільйони людей.

За даними Інституту соціології НАН України, тимчасова трудова еміграція за кордон охопила 10,2 % українських сімей, а в Україні налічується близько 15 млн сімей. Беручи до уваги ці дані, дослідниця питання Олена Малиновська у виданні

2004 р. допускає, що з метою заробітку за кордон виїжджали, принаймні, 1,5 млн осіб. Конкретизуючи це за інформацією дипломатичних представництв України за кордоном, вона наводила таку кількість українських заробітчан у зарубіжних країнах: у Польщі — 300 тис., Італії та Чехії — по 200 тис., Португалії — 150 тис., Іспанії — 100 тис., Туреччині — 35 тис., США — 20 тис., Угорщині — 9 тис., Росії — 1 млн осіб. В інших країнах (Греції, Словаччині, Німеччині тощо) кількість українських заробітчан менша. Помилимось небагато, коли назвемо їх кількість у 2—2,2 млн осіб. Як засвідчують деякі посередні показники, тимчасова українська заробіткова еміграція після 2002 р., очевидно, утримувалась на наведеному рівні. Вибіркові обстеження заробіткових мігрантів підтверджують: їхнє перебування на закордонних заробітках відносно короткочасне — від кількох місяців до кількох років [18, с. 24, 26]. Заробивши бажану суму грошей, одні заробітчани так само з труднощами повертаються додому, на їх місце прибувають інші.

Праця на заробітках, зокрема нелегальних мігрантів, на яких не поширюється жодне законодавство закордонних країн про працю, — дуже важка. На будівництві, де працює більшість українських чоловіків, робочий день триває до 12 год. на добу. Працюють у свята і вихідні дні, мешкають у непристосованих для життя будівлях. Часто наймачі — або посередники, або підприємці — не дотримуються умов попередньої усної домовленості про оплату праці й ошукують заробітчан, не оплачуючи повністю їхньої праці. Однак і при оплаті праці, згідно з умовами найму, заробітки мігрантів невисокі. Часткові опитування респондентів у 1999 р. з числа заробітчан

у Чехії засвідчили, що 68 % з них мали зарплатню менше 10 тис. чеських крон (приблизно 300 дол. США), ще 32 % — менше 8 тис. крон (240 дол.) [7, с. 12].

Незважаючи на те, що українська заробіткова еміграція, зазвичай, має тимчасовий характер і трудові мігранти здебільшого майже завжди повертаються у рідні міста і села, все-таки невелика їх частина осідає в країнах заробітку. Одні — висококваліфіковані спеціалісти, яким місцеві підприємці пропонують постійну роботу, інші — за сімейними обставинами, у випадках вступу в шлюб з італійцями, португальцями чи турками, декотрі — з власної рішучої орієнтації на працю і життя в зарубіжній країні. Тобто, можемо стверджувати, що в наш час відбувається четверта хвиля української трудової еміграції, головно у названі країни.

Узагальнюючи сказане про сучасну українську діаспору, сформулюємо висновки:

— сучасна українська діаспора на пострадянському просторі сформувалась за наслідками державного віднесення у радянський час окраїнних частин української етнічної території до Росії, Білорусі, Молдови, а також у процесі демографічних рухів українського населення, починаючи від XIX ст. і до 1991 р., у центральні райони Росії, Сибір і Далекий Схід, країни Середньої Азії і Кавказу. За офіційними даними, на початок 2000 р. її чисельність перевищила 4,5 млн осіб, у тому числі в Російській Федерації — 2943 тис., у Молдові разом з Придністровською Молдовською республікою — близько 600 тис., у Казахстані — 462 тис., у Білорусі — 237 тис. осіб;

— українська діаспора, що утворилась у зв'язку з входженням частини корінних українських посе-

лень до складу Польщі, Словаччини та Румунії впродовж другої половини XX — початку XXI ст., у наш час становить близько 130 тис. осіб. За даними польського перепису населення, вона найбільше скоротилася в Польщі. Найкраще зберігають ідентичність українці Румунії;

— чисельність української діаспори в інших країнах Європи — Франції, Великобританії, Німеччині, Сербії, Хорватії, Боснії, Чехії, Італії й інших разом становить на сучасному етапі близько 200 тис. осіб. Формування діаспори у названих країнах мало специфічні особливості, зумовлені державною приналежністю українських земель до Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, переміщенням великих мас людей у період Першої і Другої світових воєн;

— українська діаспора в американських державах формувалася за наслідками кількох хвиль еміграції: до 1914 р.; у міжвоєнний період; у перші роки після Другої світової війни. Відносна давність української діаспори у США, Канаді, Бразилії, Аргентині й інших країнах зумовила появу поряд з одноетнічними українцями багатьох так званих багатоетнічних, кількість яких, можливо, вже перевищує кількість одноетнічних. У зв'язку з цим процес американської асиміляції української діаспори захопив її окремі групи в неоднаковій мірі, що не дає змоги однозначно визначити її кількість у межах від 2,5 до 3,5 млн осіб.;

— новітня українська заробіткова еміграція, яка набула значних масштабів з другої половини 90-х років, у наш час, очевидно, тримається на рівні понад 2 млн осіб, половина з яких припадає на Росію. Супутнім наслідком тимчасової заробіткової еміграції є влаштування певної її частини на постійну

роботу за кордоном, а відтак — і на постійне проживання. Це дає підстави вважати, що на сучасному етапі відбувається четверта хвиля української еміграції, яка вносить певні соціальні й етнокультурні корективи у світову українську діаспору.

Список використаної літератури

1. *Аза Л. О., Попок А. А., Швачка О. В.* Українці Румунії: сучасний стан та перспектива етнокультурного розвитку. — К., 1999.

2. *Зарубіжне* українство 1999: Інформ. каталог. — К., 1999.

3. *Зарубіжні* українці: Довід. — К., 1991.

4. *Заставний Ф. Д.* Східна українська діаспора. — Л., 1992.

5. *Ідзьо В.* Українська діаспора та її преса в Росії (1989—1999) // Українська діаспора в Росії. Українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія. — Л., 2002.

6. *Лазебник С. Ю., Балан Я., Кордан Б.* та ін. Зарубіжні українці: Довід. — К., 1991.

7. *Майер В.* Українські трудові мігранти на теренах Чеської Республіки // Заробітчанство як вибір майбутнього. — Л., 2004.

8. *Малиновська О.* Трудова міграція з України 1994 і 2002 рр. у м. Києві, м. Чернівці та с. Прилбичі Яворівського району Львівської області // Заробітчанство як вибір майбутнього. — Л., 2004.

9. *Макарчук С. А.* Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). — К., 1992.

10. *Макарчук С. А.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Л., 1983.

11. *Моцок В., Макар В., Попик С.* Українці та українська ідентичність у сучасному світі. — Чернівці, 2005.

12. *Сапеляк О.* Українські місіонери в Аргентині // Народознавчі зошити. — 2003. — № 1—2.

13. *Трощинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі. — К., 1999.

14. *Українська* еміграція. Історія і сучасність: Матеріали міжнарод. наук. конф., присвячені 100-річчю еміграції українців до Канади. — Л., 1992.

15. *Франко О.* Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2001.

16. *Чумало М.* Соціальне обличчя новітньої української трудової міграції. Результати масового соціологічного опитування українських заробітчан в Італії // Заробітчанство як вибір майбутнього. — Л., 2004.

Контрольні запитання

1. *Охарактеризуйте динаміку чисельності української діаспори в Росії у XX ст.*

2. *Які причини зумовили чисельне зменшення української діаспори на пострадянському просторі у 90-х роках XX ст. — на початку XXI ст.?*

3. *У яких формах виявляє себе національне життя української діаспори на пострадянському просторі?*

4. *В чому полягали причини зросійщення українців СРСР поза межами України в період до 1991 р.?*

5. *Охарактеризуйте стан української діаспори у Молдові на сучасному етапі.*

6. *Які суперечності існують у показниках про чисельність української діаспори в Польщі (за даними державних переписів населення про національну і конфесійну віднесеність)?*

7. *В якому регіоні Словаччини проживає автохтонне українське населення?*

8. *В яких регіонах Румунії проживає автохтонне українське населення?*

9. *Чому значна частина українців Словаччини називають себе русинами?*

10. *Назвіть основні канадські провінції, в яких українське населення становить значну частку.*

11. *В чому відрізняються сфери зайнятості українців Канади й українців США?*

12. *Назвіть основні періоди української заокеанської еміграції.*

13. *Які Ви знаєте найважливіші культурно-громадські товариства українців Канади і США?*

14. *Яка чисельність української діаспори в американських країнах?*

15. *Назвіть країни Південної Америки, в яких проживає українська діаспора.*

16. *З якого часу і в яких умовах формувалася українська діаспора в Австрії?*

17. *Назвіть європейські країни, де українські діаспорні групи найчисельніші.*

18. *Коли і за яких умов з'явилися українці у південнослов'янських країнах — Сербії, Хорватії, Боснії?*

19. *Назвіть причини заробіткової еміграції українців у 90-х роках XX ст. — на початку XXI ст.*

20. *В яких європейських країнах на сучасному етапі існує найчисельніша кількість українських заробітчан?*

21. *Як можна охарактеризувати умови праці та побуту українських заробітчан у європейських країнах у наш час?*

ПІСЛЯМОВА

Отже, шановний читачу, ти здійснив огляд минулого українського народу через призму його етнічної сутності, особливості соціально-культурного життя та духовності на різних етапах історичного розвитку. Йдучи слідом за Михайлом Грушевським, беручи до уваги наукові напрацювання багатьох українських археологів, приймаючи етнічну спільність як явище об'єктивне, що виявляє себе специфічною матеріальною і духовною культурою, мовою, чуттям близькоспорідненості саме з усіма носіями цієї спільності, автор поділяє той погляд, що український етнос як південні руси східнослов'янського простору став виокремлюватися зі загальнослов'янської спільності від середини I тис. н. е., тоді ж, коли на тлі слов'янського масиву почали виділятися чехи (богемці), болгари, ляхи й інші етноси.

Українська, а також російська історіографія радянського часу ідентифікувала руське населення не лише додержавного періоду, а й доби давньої Руської держави як єдину "древнерусскую народность". При цьому історики не брали до уваги очевидні історичні факти про відмінні висхідні етнічні субстрати формування русів Півдня Русі, Заходу та Північного Сходу Русі, а дивилися на "народность" як на історичну спільність крізь призму спільності державного життя панівної соціально-політичної еліти, єдиної офіційної церковнослов'янської мови, спільних рис

культури панівної верхівки держави, в тому числі на етапі феодальної роздрібленості, спільного етноніма русів. У російській історіографії дореволюційного часу була течія, яку уособлювали М. Погодін і його послідовники, що інтерпретувала "руських" Середнього Подніпров'я етапу давньої руської державності як виключно проторосіян, "русских", тобто як прямих предків великоросів. "Малороссийское же племя" нібито почало творитися десь лише XV ст., після припинення золотоординського поневолення, коли в Подніпров'я почали повертатися нащадки частини київських втікачів від татар XIII ст., і змішуватися з бродячими на південноруських околицях половцями, торками, печенігами, берендеями і под.

Історичні факти про особливості мови народної маси, традиційної культури населення незаперечно засвідчують, що в етнокультурному сенсі руси півдня Русі володіли багатьма такими ознаками, які виявляли тяглість у сфері народної культури та побуту українського народу в наступні століття і мають продовження в українській сучасності. "Українські" особливості мови київського оточення переписувачів церковнослов'янських книг XI—XII ст. підтверджують навіть сучасні адепти "єдиної давньоруської народності", як це, наприклад, робить незаперечний знавець Київської Русі академік П. Толочко у праці "Древнерусская народность: воображаемая или реальная", виданій 2005 р. у Санкт-Петербурзі.

На жаль, думка нашого національного "батька історії" М. Грушевського про те, що "порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр." [1, с. 18], ревізується не лише багатьма російськими істориками, а й їх україн-

ськими підспівувачами. Деякі зі сучасних українських істориків ідуть ще далі, пишучи, наприклад: у XV ст. "з амфорної Русі" почав вичленовуватися "український народ" [4, с. 25].

Очевидно, що подібні твердження повинні б мати певне фактологічне підґрунтя. Адже їх роблять загалом серйозні дослідники. Певною мірою про пошук такого підґрунтя не забувають, хоча при цьому допускаються серйозної методологічної помилки. Вони ніби хочуть обґрунтувати одними і тими самими історичними фактами як процеси формування політичної думки і політичних структур, так і етнічний розвиток народу. В першому випадку провідне значення мав суб'єктивний фактор, творчість і діяння просвітителів, громадських діячів і вождів маси, фахова освіта й професійна культура. Фактори ж, що визначали появу етносу на ранніх етапах його розвитку, були об'єктивними, оскільки привносилися в людське середовище навколишньою природою, географією розселення, що в свою чергу диктували характер занять і вірувань, а також і формування елементів традиційної культури, контактування з іншими ранніми спільнотами, у тому числі й чужої етнічної віднесеності.

Спостерігаємо, що часто впродовж віків "етнічний організм", за висловом І. Франка [3, с. 144], дуже консервативний, а чинники державно-політичних структур, у засягу яких опинився етнічний організм, частіше ковзають по його поверхні, не зачіпаючи традиційних устоїв і основних етновизначальних рис. Лише цим можна пояснити явище виживання і збереження українського етносу, який від XIII до XX ст. багато разів розривався на частини різними чужинецькими загарбниками, але зберіг при тому свою

мовну і традиційно-культурну єдність. Як тільки національні романтики першої половини XIX ст. виявили інтерес до пізнання етнічної сутності свого народу, вони відкрили навдивовижу єдиний і скристалізований феномен української традиційної культури і мови на просторі від Кубані до Надсянння, від Сівера і до так званої Угорської Русі. Локальні діалекти, звичаєві норми й обряди і навіть антропологічні ознаки чи не на всіх ділянках етнокультури не характеризувалися більшими амплітудами, ніж у тих європейських народів, які з усією очевидністю випереджали українців у своєму національно-культурному розвитку. Тисячолітнє перебування частин українського етносу в зонах впливу різних чужинських держав не зруйнувало його етнокультурної єдності.

Відстоюючи факт наявності внутрі кожного етносу могутнього запасу опірності зовнішнім, зокрема політичним впливам, одночасно і на прикладі етнічної історії України мусимо констатувати, що ті впливи неодноразово деформували етнічний організм, зокрема його етносоціальну структуру, професійну культуру, відривали від національного тіла елітні верстви і тим самим позбавляли поневолений етнос соціального джерела підтримки і захисту передових форм національного життя і їх розвитку. Таке відбувалося на західноукраїнських землях, що у XIV ст. опинилися у складі Польської корони; на території майже усієї України після Люблінської унії 1569 р., на Правобережжі від середини XVII і до початку XVIII ст., де було знищено козацький стан, а всю українську етнічну масу загнано в соціальну нішу панщизняних селян з частковою присутністю духовенства східного обряду; на Лівобережжі від середини XVII ст., де козацьку старшину “перековували”

на російських дворян.

Незважаючи на такі процеси, у XIX ст. в етнічному розвитку українського народу розпочалися глибокі духовні та структурні зміни, що знаменували переростання скристалізованої у культурно-побутовому відношенні, але політично аморфної етнічної маси на модерну націю як соціальну спільність буржуазної доби. На тлі загальноєвропейських романтичних захоплень поетів і філософів витоками та давніми діяннями власних народів освічені нащадки козацької старовини на Слобожанщині й колишній Гетьманщині, вихідці зі священичих родин у Галичині все більше звертають свою увагу на історичне минуле Русі, козацької вольниці, пізнання національної душі, народної пісні, звичаїв і обрядів, традицій власного етносу в усій їхній привабливості. В етнічній масі, що досі інтуїтивно усвідомлювала себе просто відмінною від своїх сусідів або непрошених пришельців, стало зароджуватися й утверджуватися загальне відчуття етнічної самоідентифікації, а з ним — і усвідомлення спільного обов'язку об'єднуватися в організаційні структури народу, покликані не просто захищати його інтереси, — у перспективі мобілізувати його на боротьбу за національне визволення, національну свободу і державність.

Такі заклики вже 1846—1847 рр. у Києві були сформульовані Кирило-Мефодіївським товариством, а 1848 р. — Головною Руською радою у Львові.

Попри важливість ідейно-політичного озброєння народу в його поступі від етнічної маси до нації, важлива роль належала розвитку соціальної структури, появі суспільних верств, властивих для передових націй, – національної буржуазії і робітництва, працівників інтелектуальних професій, технічних

і фінансових служб, наукових кадрів, військових спеціалістів. При цьому було важливо, щоби глибокі структурні зміни на соціальному полі не вели до втрати етносом його культурно-побутових традиційних ознак: мови, національної пам'яті й менталітету. А небезпека цього на етапі поширення загальної професійної освіти та культури, зокрема таких її ланок, як періодика, кіно, радіо, телебачення й інші ЗМІ, стає в багатократ більшою. Коли формування духовного світу підростаючих поколінь відбувалось завдяки перейняттю ними традиційного досвіду української сім'ї і громади, тоді ті покоління залишалися справді інертними в етнокультурному сенсі до асиміляційної політики чужоземних поневолювачів. Коли ж у формуванні молодих людей зростає роль професійної освіти і культури, тоді все стає залежним від того, в чиїх руках перебувають і освіта, і культура. В XX ст. у так званій Радянській Україні професійна освіта й культура опинилися під егідою держави, що підступно прикривалася гаслами всесвітнього братерства народів і інтернаціоналізму, а насправді здійснювала курс на ліквідацію національних особливостей народів СРСР та уподібнення їх за мовою, культурою і духом до "великого російського народу". Не дивно, що від середини XX ст. і до кінця 80-х років відбувався прискорений процес втрати українським етносом у межах нібито власної республіки своєї національної ідентичності. Ще у 1959 р. серед українців Української РСР таких, які назвали рідною мовою російську, налічувалося 2 076 тис. осіб, або 6,5 % українців республіки; у 1989 р. — уже 4578 тис. (12,2 %). За переписом січня 1939 р. в Українській РСР проживало 3079 тис. росіян, що становило в тодішніх вимірах 10,43 % населення республіки. За переписом 1989 р. в Укра-

їнській РСР чисельність росіян досягла 11 356 тис., або ж 22,37 %. Разом з російськомовними українцями, євреями, білорусами, болгарами, греками та представниками інших національностей число російськомовних в Україні досягло $^1/_3$ населення. Українська ідентичність українців опинилася перед очевидною загрозою.

Проголошення державної незалежності України дещо призупинило цей процес, але гарантовано він не став безповоротним. Могутні політичні клани продовжують висувати вимоги надання російській мові України статусу державної. Реалізація такої вимоги поставить під загрозу українську ідентичність України взагалі. На підтримку статусу російської мови як державної в Україні виступають потужні інтелектуальні групи з числа зросійщеної технічної інтелігенції, окремих "зірок" шоу-бізнесу, "доморощених грошових мішків", а також ззовні – шовіністично налаштованої російської братії великодержавників, яка в такий спосіб змогла б раз і назавжди покінчити з сепаратизмом "малоросів".

Можлива втрата українським народом його національної ідентичності означала б його зникнення з історичної арени. Усвідомлення можливості такої перспективи української нації на сучасному етапі її розвитку мало б враховуватися у всій державотворчій, ідейно-політичній, культурній і господарській праці українських державних служб і всіх національно свідомих громадян.

Окрім узагальнених явищ етнічної історії, автор вважав за необхідне ознайомити читача ще з трьома виявами українського життя в історичні часи та у сьогоденні, які специфічно перехрещуються з історією народу. Йдеться, по-перше, про зміну в часі українських історичних етнонімів, субетнонімів

і етнотопонімів, по-друге, про бачення провідними українськими антропологами антропологічних рис українців і, по-третє, про стан і характер сучасної української діаспори.

Підсумовуючи, зауважимо, що певні важливі моменти етнічної історії українського народу опинилися поза увагою нашої розвідки. Серед них — розвиток української політичної думки у XIX—XX ст., процеси вдосконалення українського правопису, згладжування діалектних особливостей розмовної мови, вплив професійної культури й освіти на традиційну культуру, життя і діяльність українських церков XX ст. та багато інших. Адже у науковому стилі про ці питання написано чимало. Важливо було б їх узагальнювати і в навчальній літературі.

Список використаної літератури

1. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1.

2. *Толочко П.* Древнерусская народность: воображаемая или реальная. — С. Пб., 2005.

3. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1982.

4. *Яковенко Наталя.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге. — К., 2005.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Алексеева Т. И. О некоторых особенностях сложения антропологического типа славян // Этногенез белорусов: Тез. докл. на конф. по проблеме этногенеза белорусов 3—6 декабря 1973 г. — Мн., 1973.

Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995.

Балушок В. Г. Етногенез українців. — К., 2004.

Баран В. Д., Баран Я. Д. Історичні витоки українського народу. — К., 2005.

Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: виток, ставлення, сьогодення. — К., 2003.

Вовк Хведір. Антропологічні особливості українського народу // Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.

Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали. — К., 2007.

Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.

Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації. — К., 1996.

Дашкевич Ярослав. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. — Л., 2007.

Дністрянський М. С. Етнополітична географія України. — Л., 2006.

Донцов Дмитро. Націоналізм. — Л., 1926.

Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.

Етнографія України / За ред. С. А. Макарчука. — Вид. 2-ге. — Л., 2004.

Етнонаціональна структура українського суспільства: Довід. — К., 2004.

Етнос. Нація. Держава Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду. — К., 2004.

Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990.

Залізняк Л. Походження українського народу. — К., 1996.

Залізняк Л. Від склавінів до української нації. — К., 2004.

Заробітчанство як вибір майбутнього. — Л., 2004.

Ісаєвич Ярослав. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Л., 1996.

Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2007.

Костомаров Н. И. Две русские народности. — К.; Х., 1991.

Майборода Олександр. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.). — К., 1999.

Макарчук Степан. Національна свідомість і етноніми українців у XIX ст. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. на пошану проф. Ю. Сливки. — Л., 2000.

Макарчук С. А. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі зошити. — 2001. — № 3 (39). — трав. — черв.

Макарчук С. [Рецензія] // Укр. іст. журн. — 2007. — № 2. — Рец. на кн.: Толочко П. П. Древнерусская

народность: воображаемая или реальная. — М., 2005.

Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наук. конф. 26—28 жовтня 1994 р. — Л., 1995.

Моцок В., Макар В., Попик С. та ін. Українці та українська ідентичність у сучасному світі. — Чернівці, 2005.

Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965.

Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.

Павлюк Степан. Етногенез українців: Спроба теоретичної конструкції. — Л., 2006.

Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1995.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.

Сегеда Сергій. Антропологічний склад українського народу: Етногенетич. аспект. — К., 2001.

Сумцов М. Ф. Слобожане: Іст.-етнограф. розвідка. — Х., 1918.

Терлецький Любомир. Етногенез українського народу. — Л., 2007.

Трощинський В. Н., Шевченко А. А. Українці в світі. — К.,1999.

Українська душа. — К., 1992.

Українська історіографія на зламі XX—XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. — Л., 2004.

Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры. — М., 1988.

Шлемкевич Микола. Загублена українська людина. — К., 1992.

Яковенко Наталя. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге. — К., 2005.

УДК 39:930.85(075.8)
ББК 63.5(4Укр)я73
М15

Рекомендовано вченою радою історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 10 від 20 червня 2007 р.)

Рецензенти:

Г. А. Скрипник — академік, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського НАН України;

О. Є. Лисенко — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ;

С. П. Качараба —доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Макарчук С. А.
М15 Етнічна історія України: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — 471 с.
ISBN 978-966-346-409-1

У посібнику узагальнено відомості з етнографічних, археологічних і різновидових писемних джерел, а також найважливіші історіографічні концепції, що розкривають питання етногенезу й етнокультурної історії українського народу. Розглянуто виступання і тяглість у часі характеристичних компонентів української мови в писемних пам'ятках, звичаєво-обрядовий супровід народного побуту, місце християнської віри у житті людей, етнодемографічні процеси від доби Київської Русі до сучасності.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, широкого кола читачів, які цікавляться історією українського народу.

УДК 39:930.85(075.8)
ББК 63.5(4Укр)я73

ISBN 978-966-346-409-1

Навчальне видання

МАКАРЧУК Степан Арсентійович

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

На обкладинці використано фрагмент ікони з церкви містечка Стара Сіль на Старосамбірщині "Покрова Богородиці" ("Всім скорбящим радість"). Автор Стефан Медицький (?), середина XVII ст.

Підп. до друку 27.12.2007. Формат 84×108 1/32.
Папір офс. Гарнітура SchoolBook. Друк офс.
Ум. друк. арк. 24,8. Обл.-вид. арк. 18,5. Зам. № 8-89.

Видавництво "Знання"
01034, Київ-34, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1591 від 03.12.2003.
Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
http://www.znannia.com.ua

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Л. Курбаса, 4.

С. А. Макарчук

Етнічна історія України

Навчальний посібник

Макарчук Степан Арсентійович, 1930 р. н., історик і етнолог. Видав понад 250 наукових і навчальних праць, у тому числі вісім монографій і посібників з ділянки етносоціальних відносин, вітчизняного джерелознавства, етнічної історії, національно-визвольного руху. Захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю "Етнографія" у 1964 р., докторську за спеціальністю "Вітчизняна історія" — у 1985 р. З 1973 р. і дотепер працює у Львівському національному університеті ім. І. Франка на посадах завідувача кафедри, з 2001 р. — професора кафедри етнології. У 1974—1994 рр. був деканом історичного факультету. Заслужений діяч науки і техніки України (1999 р.). Заслужений професор Львівського національного університету ім. І. Франка (2003 р.). Нагороджений орденом Дружби народів (1986 р.).

ISBN 978-966-346-409-1

Знання